

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А Ї Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Т Р Е Т І Й

№ 3

Т Р А В Е Н Ь — Ч Е Р В Е Н Ь

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1959

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНИЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК (відповідальний се-
кретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.
Телефон 4-53-43

Украинский исторический журнал № 3, 1959

(На украинском языке)

Технічний редактор *М. І. Єфімова*

Коректори *В. В. Чурилова, Л. М. Курбанова*

БФ 06174. Зам. № 799. Вид. № 126. Тираж 5000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 10,5.
Сбл.-видавн. аркушів 17. Здано до набору 8.IV 1959 р. Підписано до друку 27.V 1959 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ вул. Рєпіна, 2.

СТАТТІ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ІСТОРИЧНА НАУКА І СУЧАСНІСТЬ В СВІТЛІ РІШЕНЬ ХХІ З'ІЗДУ КПРС

ХХІ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу підбив підсумки величезних перемог, здобутих радянським народом, і науково розробив програму грандіозного будівництва комунізму в нашій країні. З'їзд затвердив контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр. Виконання семирічного плану приведе до нового, ще небувалого в історії піднесення економіки, культури і добробуту трудящих усього Радянського Союзу. Величезні перспективи дальшого і всебічного розвитку Української РСР є ще одним з яскравих проявів всеперемагаючої ленінської національної політики, яку неухильно проводять в життя Комуністична партія і Радянський уряд.

З'їзд знаменує вступ нашої країни в новий період розвитку — період розгорнутого будівництва комунізму. Новий, по-ленінському сміливий, план будівництва комуністичного суспільства виходить з реальних можливостей, і радянський народ докладе всіх зусиль для здійснення все-світньоісторичних рішень ХХІ з'їзду.

Рішення з'їзду сколихнули весь радянський народ, викликали нове політичне і трудове піднесення в нашій країні. Грандіозні перспективи будівництва комунізму в Радянському Союзі полонили серця всіх прогресивних людей світу. «Наші успіхи у виконанні плану, — говорить товариш М. С. Хрущов, — залучать на бік соціалізму мільйони нових, прихильників, приведуть до зміцнення сил миру і ослаблення сил війни, викличуть величезні зміни не тільки в нашій країні, але і в усьому світі, станеться вирішальне зрушення в галузі економіки на світовій арені на користь соціалізму»¹.

Нині з яскравою наочністю і переконливістю виступають незрівнянні переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. Країни соціалістичного табору стоять на чолі прогресу в усьому світі. Можливості для небувало високих темпів всебічного розвитку соціалістичних країн справді невичерпні.

Комуністична партія Радянського Союзу — велика організуюча і керівна сила народу, вона мобілізує і веде його на виконання нових завдань, освітлює передовою марксистсько-ленінською теорією шлях до комунізму. В ході комуністичного будівництва марксизм-ленінізм постійно збагачується досвідом партії і народу, досвідом міжнародного, робітничого руху. Вся робота ХХІ з'їзду КПРС, доповідь товариша М. С. Хрущова є яскравим свідченням тісного зв'язку марксистсько-ле-

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки. Доповідь на позачерговому ХХІ з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 27 січня 1959 р., Держполітвидав УРСР, К., 1959, стор. 65.

нінської теорії з практикою. Вирішення з'їздом ряду важливих економічних, політичних, ідеологічних та міжнародних проблем відкриває величні перспективи в практичній діяльності, вказує вірний шлях до побудови комунізму і є прикладом творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії, збагачення її новими важливими положеннями.

З повною і остаточною перемогою соціалізму в нашій країні сталися корінні зміни в економіці, класовій структурі радянського суспільства, у взаємовідносинах між народами країни Рад. Всі народи СРСР об'єднані спільною ідеологією марксизму-ленінізму, спільною метою побудови комунізму. На небувалу височінь піднявся політичний і культурний рівень радянської людини. Перехід від соціалістичної стадії розвитку до вищої фази — комунізму, боротьба за виконання семирічного плану вимагають дальшого підвищення рівня ідейно-політичної роботи, активної мобілізації творчих сил народу. В зростанні свідомості мас — запорука успішного виконання планів комуністичного будівництва.

Рішення XXI з'їзду КПРС мають величезне значення для посилення і дальшого розгортання ідеологічної роботи, для ще більш успішного творчого розвитку суспільних наук на міцній і єдиної науковій основі — вченні марксизму-ленінізму. «Серйозні вимоги ставляться до всіх галузей суспільних наук, — говорив товариш М. С. Хрущов. — Наші економісти, філософи, історики покликані глибоко дослідити закономірності переходу від соціалізму до комунізму, вивчати досвід господарського і культурного будівництва, сприяти вихованню трудящих у комуністичному дусі. Перед ученими в галузі суспільних наук, особливо перед економічною наукою, стоять завдання творчого узагальнення і сміливого теоретичного розв'язання нових питань, що їх висуває життя. Треба всебічно аналізувати найважливіші процеси, які відбуваються в капіталістичному світі, викривати буржуазну ідеологію, боротися за чистоту марксистсько-ленінської теорії»¹.

Радянська історична наука на основі марксистсько-ленінського вчення піднялась на небувало високий рівень. Досвід показав, що немає такої історичної проблеми, якої не можна було б розв'язати на основі творчого застосування марксистсько-ленінської теорії.

Радянські історики завжди були активними бійцями за перемогу соціалізму, вони своїми працями сприяли побудові і зміцненню нового ладу. Про це свідчать їх численні праці про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, з якої почався корінний перелом в історії нашої країни і всього людства, про керівну роль Комуністичної партії, про героїзм, виявлений радянськими народами в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, про будівництво соціалістичного ладу і його торжество в СРСР, про вирішальні перемоги Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни і розвиток нашої країни у післявоєнні роки.

Історики України становлять значний загін, який працює в творчому контакті з істориками всього Радянського Союзу, вони внесли і свій відчутний вклад у загальну справу. Вихід у світ багатьох праць і публікацій документів, присвячених важливим проблемам соціалістичного будівництва, є одним із свідчень теоретичної зрілості, високої кваліфікації історичних кадрів республіки.

Величчю наших днів будуть захоплюватись і робитимуть для себе важливі висновки багато поколінь, бо мова йде про відкриття нових шляхів в історії усього людства. Немає ніякого сумніву в тому, що теми, присвячені героїчним рокам побудови соціалізму в нашій країні, завжди будуть найактуальнішими в історичній науці.

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 64.

Висвітлюючи героїчний шлях, пройдений радянським народом, узагальнюючи досвід соціалістичного будівництва, історична наука показує, як народжувалось, розвивалось нове, якому належить майбутнє, в боротьбі з старим і віджилим. Йдеться про праці, тісно зв'язані з радянською дійсністю, з практикою соціалістичного будівництва. Тільки в умовах соціалізму історична наука служить не експлуататорським одиницям, а народові. Своєю партійністю, глибоким суспільним змістом історична наука, відповідаючи на найважливіші запити життя, внесла і свій вклад у справу ідейно-політичного виховання будівників безкласового суспільства. Радянські історики своїми працями сприяли широкому і правдивому ознайомленню світової громадськості з будівництвом і перемогами соціалізму в нашій країні.

Безперечним є те, що в полі зору радянської історичної науки завжди буде весь багатогранний процес розвитку людства — з найдавніших часів до наших днів. І хоч історик пише про минуле, часто дуже далеке, він завжди шукатиме відповіді на питання, які хвилюють сучасне йому суспільство. Цим самим історики своїми працями допомагають краще зрозуміти життя народу, розкривають роль та значення тих сил, що вели і ведуть суспільство вперед. До цього додамо, що кожний новий етап у суспільному житті приводить до нового розуміння пройденого шляху. Сучасність допомагає історичній науці відкрити нові якості і сторони в явищах і подіях минулого. Цим можна пояснити безперервно зростаючий науковий діапазон, небувале розширення тематики історичної науки в епоху соціалізму і переходу до вищої стадії — комунізму.

Не тільки серед істориків-професіоналів, а й серед широких читачьких мас користуються заслуженою повагою праці про далеке історичне минуле нашої Батьківщини, героїчну боротьбу робітничого класу і трудового селянства проти капіталістичного рабства, про сповнений подвигів радянський період в історії нашої Батьківщини, славні історичні традиції народів світу. Інтерес до історичної книги в нашій країні значно зріс. Це говорить про піднесення політичного і загального культурного рівня радянської людини, яка не може бути байдужою до долі своєї Вітчизни, що пройшла славний шлях боротьби та перемог і під керівництвом Комуністичної партії успішно будує комунізм.

І в антагоністичному класовому суспільстві прогресивні історики шукали в минулому і шукають зараз відповіді на пекучі питання, що їх ставить життя. Інакше й бути не може. Тільки відірвана від народу і потреб його життя буржуазна історіографія може відстоювати реакційну теорію про різку грань і навіть протилежність між історичним і сучасним, за допомогою якої вона намагається зміщити експлуататорський лад, змальовуючи його традиційним і незмінним, виступаючи проти наукового висвітлення історичної еволюції людського суспільства.

Проте, борючись проти буржуазної фальсифікаторської історіографії і роблячи наголос на необхідності вивчення минулого з урахуванням потреб сучасності, марксистська історична наука відкидає перекручення «школи» М. М. Покровського, відкидає кон'юнктурний підхід до висвітлення історичних проблем, що не має нічого спільного з справжньою наукою.

Відомо, що серед інших галузей суспільних наук історія має свою специфіку. Вона покликана досліджувати розвиток людського суспільства з найдавніших часів до наших днів. І коли говориться про вивчення сучасності історичною наукою, то мається на увазі найновіший період, який досліджується істориком з урахуванням історичної перспективи.

В історичному аспекті сучасне—це не тільки те, що відбувається без-

посередньо сьогодні. Ростки сучасного могли виявлятися і раніше. Розкривати в минулому зародження нового, того, що розвинулось цілком вже у наші дні,— пряме завдання історії. Її обов'язок — показати послідовність подій, їх взаємообумовленість та зв'язок. Таким чином, поняття сучасності для історії є ширшим, ніж для інших галузей суспільних наук. На даному етапі — це обидві фази комуністичного суспільства.

Комуністичне суспільство в першій і другій фазах свого розвитку — якісно відмінна від попередніх суспільна формація, бо в ній діють нові закони розвитку, яких не знало людство в минулому. Історичні процеси, що відбуваються в Радянському Союзі та в інших соціалістичних країнах, докорінно відмінні від тих, які мали місце раніше. Без урахування найновішого історичного досвіду, без вивчення подій та явищ, що відбуваються в наші дні, не можна успішно рухатись уперед. Відомо, що історична наука може виконувати свою роль лише тоді, коли вона не відстає від життя, коли піднімає маси до активної участі в подіях.

В ході розгорнутого будівництва комунізму історичний процес відбуватиметься так швидко і бурхливо, що кожний рік дорівнюватиме багатьом рокам розвитку в минулому. Те, що вчора було тільки планом, передбаченням, мрією, сьогодні стає дійсністю. Події, які відбудуться за семирічку, викличуть зміни в базисі і надбудові. Пояснюється це тим, що соціалістичний лад відкрив перед людством небувало широкі можливості для руху вперед, підняв до рівня свідомих творців історії сотні мільйонів людей.

Одним із завдань історичної науки в нових умовах має бути особлива уважність до сучасності, прагнення вірно відобразити нові суспільні відносини. Історики повинні внести і свій вклад у глибше розкриття подій, допомагати масам краще зрозуміти суть тих змін, які щоденно відбуваються в суспільстві. Таким чином, дійсність в наші часи вносить зміни і в саму історичну науку, розширює предмет її вивчення.

Можуть сказати, що все це — завдання філософів, економістів, літераторів, митців, а не істориків, які покликані вивчати те, що вже відбулось, відстоялось у суспільстві та в умах людей. З цим не можна погодитись. Історична наука хоч і має свою специфіку, свої методи дослідження явищ і подій, але в неї є спільні завдання з іншими галузями суспільних наук, коли йдеться про сучасність. Необхідно досліджувати всіма засобами науки все багатство нових явищ нашої епохи і тим самим сприяти їх розвитку та зміцненню. Проблема сучасності настільки велика і набирає такої важливості, що історики не можуть стояти осторонь.

Роль народних мас в історії з особливою силою і яскравістю виявляється в епоху соціалізму і переходу до комунізму. Активні будівники нового суспільства не байдужі до історичного досвіду. Як ніколи раніше, історія зараз наочно вчить, переконує мільйони в перевагах безкласового суспільства.

Наші сучасники — це люди, виховані Комуністичною партією, більшість їх виросла і сформувала свій світогляд за роки Радянської влади. Будівники комунізму хочуть знайти відображення не тільки того, що робилось до них, а й того, що вони роблять,— і не лише в хронікальній замітці, а й в науково обгрунтованій статті, монографії. Сучасники жадають бачити не тільки підтвердження наслідків своєї роботи, а й той шлях, яким вони пройшли, складність, трудність та недоліки, які мали місце, щоб в дальшому уникати їх і творити ще більш активно і свідомо. Адже ніколи перед людством не виникало так багато нових, дуже часто складних, гострих і важких проблем. У таких умовах історіку не можна

стояти осторонь, йому слід зайняти чільне місце на рубежі в боротьбі за побудову комунізму.

Історія — наука глибоко суспільна, тому вона лише тоді по-справжньому справляється з своїми завданнями, коли вірно відображає суспільні явища, настрої і сподівання народних мас. Мова йде про активне вторгнення історичної науки в життя з метою сприяти його докорінній перебудові. Суспільна вага історичної науки визначається тим ідеями, які вона несе народові. В наших умовах — це ідея побудови комунізму.

Комунізм будують люди, які створюють матеріальні і духовні цінності. Це вони в наші дні створюють грандіозні електростанції, домагаються великих успіхів у промисловості, подолали відставання сільського господарства і борються за те, щоб обігнати США по виробництву продукції на душу населення, це вони підкоряють космос. Усі вони творять історію і повинні зайняти почесне місце на сторінках історичних досліджень. На жаль, доводиться констатувати, що досі наш сучасник ще не знайшов належного місця ні в історичних монографіях, ні на сторінках спеціальної періодичної преси.

Вже відзначалось, наприклад, як позитивне те, що в «Українському історичному журналі» значне місце відводиться історії радянського періоду. Водночас зауважувалося, що в журналі друкувались, головним чином, матеріали про перші роки Радянської влади¹. І справді, в тих номерах журналу, що вийшли з друку, опубліковано дуже незначну кількість матеріалів з найновішого періоду історії нашої країни. До того ж у портфелі редакції журналу серед матеріалів, що стосуються радянського періоду, близько 70% становлять праці, в яких висвітлюються перші роки Радянської влади (1917—1925 рр.), і лише 9% — статті про післявоєнний період. Ці цифри певною мірою свідчать про те, що найновіший період історії нашої Батьківщини вивчається ще надто повільно, а журнал досі не зумів націлити істориків республіки на розробку нових проблем, пов'язаних з комуністичним будівництвом. Перед журналом стоїть завдання — поряд з висвітленням усіх періодів історії приділити особливу увагу тематиці, яка безпосередньо перегукується з нашим бурхливим часом.

Рішення XXI з'їзду КПРС націлюють істориків на розробку проблем, особливо важливих у наш час. І є всі підстави вважати, що історики нашої республіки візьмуть найактивнішу участь у справі виконання поставлених завдань.

В ході будівництва комунізму партія приділяє багато уваги тому, щоб свідомість людей не відставала від їх суспільного буття. Постійне підвищення свідомості трудящих є одним з найважливіших засобів здійснення великих завдань комуністичного будівництва. Необхідно глибоко і постійно розкривати на конкретних прикладах історичне значення величезних перемог, здобутих нашим народом, і сприяти його мобілізації на виконання завдань, які поставлені семирічним планом. Цим самим історики, як працівники ідеологічного фронту, внесуть і свій вклад у справу ідейно-морального виховання та підвищення комуністичної свідомості мас.

В процесі комуністичного будівництва збільшуватиметься роль переконання і громадського впливу. Утвердження комуністичних поглядів і норм поведінки відбувається в боротьбі з пережитками капіталізму в свідомості людей. В зв'язку з цим великі завдання стоять перед усіма

¹ Див. Б. Г. Верховень, С. Ф. Наїда, Об українском историческом журнале, журн. «Вопросы истории», 1959. № 2, стор. 176—177.

працівниками ідеологічного фронту. Історикам також належить чільне місце в справі подолання пережитків капіталізму в свідомості людей. Це слід робити, розкриваючи історичні коріння, класову суть пережитків та їх несумісність з становищем трудящих у нашій країні. Певна робота вже проведена, але ще багато слід зробити, бо завдання поставлено ширше: йдеться про виховання людини нового суспільства. Слід подумати і над розширенням проблематики в цьому відношенні. Необхідно, щоб з'явилися праці, в яких утверджувалась би краса і велич нової людини, велась би рішуча боротьба з відсталістю, залишками старого побуту, моралі. Отже, треба писати про це не взагалі, як це часто буває, а на основі конкретних історичних фактів. Тільки при такій умові боротьба за утвердження нового буде конкретною і позачальною.

Важливе значення у справі виховання молодого покоління має поширення історичних знань. У своїй доповіді на з'їзді товариш М. С. Хрущов, відзначаючи ту роль, яку відіграє молодь у будівництві комунізму, говорив: «Наше молоде покоління не пройшло тієї великої школи життя і боротьби, яка припала на долю старшого покоління. Молоді люди не знають страхіть і лиха дореволюційного часу і лише з книг можуть мати уявлення про експлуатацію трудящих. Тому дуже важливо, щоб наше молоде покоління знало історію країни, боротьбу трудящих за своє визволення, героїчну історію Комуністичної партії, виховувалося на революційних традиціях нашої партії, нашого робітничого класу»¹.

Заходи партії і Радянського уряду щодо зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти спрямовані на те, щоб виховувати справжніх будівників комунізму. В зв'язку з цим виникають важливі завдання перед істориками. Доведеться звернути більше уваги на поширення історичних знань серед населення і поза школою, враховуючи побажання та ініціативу мас, використовуючи їх велику тягу до оволодіння знаннями взагалі, історичними зокрема. Необхідно створювати історичні праці, розраховані на молодь позашкільного віку.

В цій справі значну роль повинна відгравати громадськість. Назріло питання про створення товариства істориків, сталих гуртків та груп по вивченню місцевої історії, історії фабрик, заводів, колгоспів і радгоспів, а також окремих проблем. До цієї справи необхідно залучати не лише істориків-професіоналів, а й широкі кола громадськості. Про перші здорові ростки цих явищ у республіці вже повідомлялось в нашому журналі.

Потрібний постійний і творчий контакт між тими, хто творить історію, і тими, хто пише її. Досвід перших має велике значення для створення справжньої історії нашої сучасності. В. І. Ленін ще на початку існування Радянської влади висловив побажання, щоб «якнайбільше число працівників, які діяли в масі і з масою, у справжній гущі живого життя, взяли за опис свого досвіду. Видання кількох сотень або хоча б кількох десятків кращих, найбільш правдивих, найбільш безхитрих, найбільш багатих цінним фактичним змістом з таких описів було б безмірно більш корисне для справи соціалізму, ніж багато які з газетних, журнальних і книжних робіт записних літераторів, які часто-густо за папером не бачать життя»².

Народи нашої країни під керівництвом Комуністичної партії взяли

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 60.

² В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 351.

на себе надзвичайно відповідальну, але разом з тим і почесну справу — відкриття нових шляхів у розвитку людства. Прогресивні сили всього світу усвідомили і переконались у тому, що трудящі країни Рад роблять і їхню справу. Живий приклад діє на народні маси сильніше від усякої агітації. Успіхи Радянського Союзу розкривають перспективи, вказують шляхи для визвольної боротьби народів інших країн. «Добиваючись нових перемог у будівництві комунізму, радянський народ виконуватиме свій інтернаціональний обов'язок перед міжнародним робітничим класом»¹.

Висвітлюючи той шлях, який пройшов Радянський Союз, історики пам'ятають, що пишуть вони не лише для нашого народу, а й для трудящих усіх країн. Це покладає на істориків велику відповідальність. Зображуючи успіхи Радянського Союзу по шляху до комунізму, соціалістичне будівництво в країнах народної демократії, боротьбу трудящих капіталістичних країн, історики сприятимуть зміцненню ідеології пролетарського інтернаціоналізму.

Своїми працями історики можуть і повинні внести вклад у справу ослаблення міжнародної напруженості, в боротьбу проти імперіалістичних паліїв нової війни, за міцний і тривалий мир на землі. Кому, як не історикам, на численних прикладах минулого показувати, що співробітництво між народами, їх мирне співіснування були і залишаються запорукою розвитку, прогресу. Слід посилити ту роботу, яку історики вже ведуть в справі показу послідовної миролюбної політики Радянського Союзу та й усіх країн соціалістичного табору.

Марксизм-ленінізм — єдино вірна і передова наукова теорія побудови комунізму — витримала всі випробування часом і практикою, вона зміцнювалась і розвивалась у боротьбі з різними опортуністичними течіями і ревізіонізмом. Міжнародна реакція йде на все, щоб позбавити трудящих такої теоретичної зброї, якою є марксистсько-ленінська теорія. Особливо великі надії вороги покладають на ревізіоністів усіх мастей. Ці агенти капіталу, удаючи з себе прибічників соціалізму і марксизму, насправді намагаються «підправити» і «доповнити», а то й прямою фальсифікацією опорочити революційну марксистсько-ленінську теорію, ослабити вплив її на маси. Ревізіоністи шляхом ідеологічної диверсії хочуть внести мішанину в уми хоч би окремих нестійких людей. У своїх фальсифікаціях вони звертаються не тільки до давно минулих подій, а й ведуть пряму атаку на соціалізм.

Гостра ідеологічна боротьба, що її очолила партія проти ревізіоністів усіх мастей та інших проявів буржуазної ідеології, безпосередньо стосується історичної науки. Історики на тисячах фактів можуть показати, як сам хід подій, успіхи соціалістичних країн свідчать, що майбутнє належить комунізму, а не віджилому свій вік капіталістичному ладові. Розробка в історіографії сучасної тематики, підвищення ідейно-теоретичного рівня праць мають відіграти важливу роль у боротьбі з ревізіонізмом та іншими ворожими вилазками, в тому числі й буржуазно-націоналістичними «теоріями» і національною обмеженістю. Партійність історика — це його прагнення всіма силами боротись за торжество великої справи будівництва комунізму і непримиренність до його ворогів.

Комуністична партія Радянського Союзу — велика керівна сила радянського народу в боротьбі за побудову комунізму. Необхідно розкривати роль і значення партії в нових умовах, показувати зміцнення її рядів, згуртування навколо неї народу, її зв'язки з масами, дальший розвиток ленінських принципів партійного життя, творчий підхід до

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 91.

розв'язання завдань комуністичного будівництва, організаторську і виховну роботу партії, про зростання її ролі в процесі будівництва комуністичного суспільства.

До важливих питань, що їх слід обговорити, належить проблематика і тематика, над якою працюватимуть історики в наступному семиріччі. Ми зараз не зупиняємось на проблематиці — вона була широко обговорена на республіканській нараді працівників суспільних наук у травні 1958 р. Переглянута в світлі рішень XXI з'їзду, основна проблематика розіслана окремою книжкою в усі історичні установи республіки.

До основних проблем розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959—1965 роки включено такі проблеми, які стосуються історії радянського суспільства: «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і боротьба за зміцнення Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.)», «Соціалістичне будівництво на Україні (1921—1941 рр.)», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», «Українська РСР у період боротьби за могутнє піднесення народного господарства республіки, за вирішення завдання розгорнутого будівництва комунізму». Цими проблемами охоплено близько 150 тем, над якими працюватимуть історики всієї республіки. Ряд тем новітнього періоду включено також до тематики, що стосується історії країни народної демократії, загальної історії та міжнародних відносин. Зробимо лише одне зауваження з цього приводу. В проблематиці досить тем, які стосуються найновішого періоду історії, але для багатьох з них ще не визначено авторів. Будемо сподіватись, що кількість бажаючих працювати над найновішим періодом зросте, та й тематика з часом збагатиться.

Широка програма досліджень вимагатиме концентрації наукових сил на проблемах, які матимуть найважливіше теоретичне і практичне значення. Історики повинні створити фундаментальні праці, в яких розкривались би закономірності суспільного розвитку, практика соціалістичного будівництва, поступовий перехід до комунізму. Серед проблем, на яких у семиріччі буде зосереджена увага великого колективу істориків республіки, слід назвати як основну багатотомну історію Української РСР, у якій велика увага буде приділена радянському періодові. Це питання знайде своє висвітлення також у монографіях, збірниках, брошурах, статтях.

Проблему — історія і сучасність — вичерпати у невеликій статті неможливо. Сподіваємось, що ця проблема стане предметом широких творчих обговорень істориків на сторінках періодичної преси¹.

Не можна обійти і тих труднощів, які виникають перед дослідником, що вивчає сучасність. Безумовно, процеси, які відбувались раніше і, так би мовити, «відстоялись», вивчати легше. При розробці ж сучасної проблематики дослідник зустрічається з новизною процесу, в ході якого розкриваються все нові й нові сторони явищ. Досліднику доводиться діяти в епоху нагромадження нового історичного досвіду, якісно відмінного від попереднього, враховувати діалектичний характер суспільного розвитку, що проходить в суперечностях. Слід зазначити, що й самі суперечності, відбуваючись у нових умовах, набувають нових якостей. Складність полягає і в тому, що не тільки відбувається небачено швидка зміна подій, а й змінюються і самі люди, які беруть у них участь. Тема сучасності становить трудність для багатьох не стільки своєю новизною, скільки складністю освоєння.

¹ Редакція «Українського історичного журналу» звернулася до науково-дослідних установ і кафедр вузів з проханням висловитись на сторінках журналу з приводу завдань істориків у період розгорнутого комуністичного будівництва.

До висвітлення нових проблем не можна підходити з готовою схемою, якою іноді намагаються замінити творчий аналіз, оригінальність висновків. Не може мати місця догматичний підхід, який виходить з старих формул при дослідженні навіть якісно нових явищ. Необхідно вивчати дійсність, реальні факти, глибоко знати справу. Старі методи і загальні слова не дадуть позитивних наслідків.

Оволодіти сучасною темою — важке завдання. Труднощі, пов'язані з розв'язанням його, не можуть бути усунені блискавично. Однак слід зазначити, що ці існуючі труднощі є скоріш суб'єктивного, ніж об'єктивного характеру. Адже в нашій країні створено всі умови для розв'язання проблем сучасності. В цій справі дуже багато буде залежати від тих, хто займається цією тематикою. Історики повинні повсякденно використовувати ті великі зрушення, які відбулись за останні роки в розвитку марксистсько-ленінської теорії. Як ніколи раніше, історикам доведеться діяти в тісному контакті з представниками інших галузей суспільних наук.

При дослідженні сучасності необхідно використати і творчо засвоїти досвід, набутий нашими істориками в справі вивчення попередніх періодів історії нашої Батьківщини. Необхідно вчитись у В. І. Леніна, який в роки, коли революційним шляхом ламались капіталістичні устої в усіх галузях життя, коли зароджувалось і боролось за своє існування нове, вчив, як розкривати і оцінювати нові явища в соціалістичному суспільстві. Для прикладу досить згадати такі праці В. І. Леніна, як «Про характер наших газет», «Маленька картинка для в'яснення великих питань», «Великий почин» та ін.

Справа не тільки в тому, щоб відкрити і показати велике явище, подію, — в наші часи такі речі не залишаються непоміченими. Мова йде не про фіксування фактів, не про нанизування їх у хронологічній послідовності, не про виклад лише результатів розвитку подій. Перед істориками стоїть значно складніше завдання — розкрити основу, на якій виникають явища, а також історичний і причинний зв'язок між подіями. Історик, пишучи про сучасність, ніколи не може обійти, не осмислити того, що відбувалось до цього. Адже тільки у порівнянні розкривається зміст і значення нових подій і явищ.

Дозволимо собі висловити окремі міркування з приводу деяких інших питань, що, на нашу думку, також мають певне відношення до розробки істориками тематики з сучасної радянської дійсності.

Людська праця завжди становила одну з важливих основ історії. В нових умовах значення та роль праці, помножені на свідомість і героїзм мільйонів, стають ще значнішими і дійовішими. Повага і любов до праці є однією з характерних рис соціалістичного ладу. В новому ставленні до праці проявляються і нові якості людини. «В соціалістичному суспільстві все вище піднімається трудовий ентузіазм людей, все більшого значення набувають моральні стимули до праці»¹. В центрі виховної роботи партія поставила завдання: в ході комуністичного будівництва перетворити працю, що є джерелом усіх матеріальних і культурних благ, в найпершу життєву потребу людей. Саме тому приділяється особлива увага вихованню в усіх радянських громадян свідомого комуністичного ставлення до праці. Показати, як у нових умовах сама людина змінюється в процесі праці, як вона стає справжнім джерелом радості і натхнення, — є одним з важливих завдань істориків. Розкриваючи передовий колективний досвід, історики сприятимуть його за-

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 110.

своєнню і поширенню і тим самим внесуть свій вклад у цю велику справу.

Герой нашого часу — це людина діяльна, борець, що весь час йде вперед. Герой сучасності — це, перш за все, член колективу, органічно зв'язаний з ним ідейно і в діях. Новий колектив створив нову людину. Кругозір радянської людини, її вплив на світ, її дії, помисли та інтереси зросли, як ніколи раніше, і вона своєю творчістю активно впливає на долю всього людства. В ході комуністичного будівництва все яскравіше виступатимуть нові риси відносин між громадсько-суспільним і особистим. Писати про наших сучасників — означає проникати вглиб нашого життя, розкривати його основні тенденції, показувати нові риси прийдешнього комуністичного суспільства. Не приділивши основної уваги людині, історик не зможе розкрити нових суспільних відносин, зміцнення комуністичної ідеології, нових понять і комуністичної моралі.

Історики у великому боргу перед сучасниками. Ніде правди діти, що в значній більшості праць, присвячених найновішому періодові нашої історії, говориться про події, наводяться факти і цифри, але ще дуже мало приділяється уваги людині — будівнику нового суспільства.

Зображення людей наших днів вимагає від історика постійного підвищення свого ідейного і наукового рівня, глибшого знання життя і змін, які відбуваються. Адже мова йде про наших сучасників, які в своїх ділах і стремліннях стоять на рівні тих великих завдань, що їх вони виконують. Вже сьогодні історикам необхідно показувати ростки нового, які, розвинувшись, не втратять свого значення і в майбутньому. «В нашому суспільстві є багато відчужених і зримих рис комунізму, які розвиватимуться і удосконалюватимуться», — говорив на з'їзді товариш М. С. Хрущов¹. Показ усього цього незмірно збагатить тематику історичних досліджень, підніме історичну науку на ще вищий рівень.

Слід звернути увагу й на те, що в значній частині праць, в яких говориться про найновіший період історії, часто мають місце одні й ті ж недоліки: неглибоке знання подій, схематизм, голий фактаж, відсутність узагальнень і висновків. Нерідкі випадки, коли явища і події досліджуються однобоко, без зв'язку з іншими. Такі праці мало що дають для пізнання нашої дійсності, вони старіють не стільки від часу, як через відсутність у них живої думки, нового підходу до вирішення питання.

Неуважне ставлення до того нового, що кожен день народжується, а то й невміння його розкрити призводять до неісторичного підходу у висвітленні ряду питань. У видавничому портфелі нашого журналу, наприклад, є кілька статей, присвячених такій важливій справі, як діяльність і роль МТС у післявоєнний період. Але автори не побачили того нового, що зароджувалось і в результаті викликало реорганізацію МТС.

У багатьох історичних працях на сучасну тематику відсутні висновки, які мали б практичне значення для комуністичного будівництва. Без цього історичні праці нагадують напівфабрикати.

Нове завжди народжується в боротьбі з старим, віджилим. Розкрити цю боротьбу — пряме завдання істориків. У своїх працях на сучасну тематику необхідно бачити відсталість, косність, байдужість, бюрократизм, розкривати хиби й недоліки, які ще мають місце, тобто виступати проти того, що стоїть на шляху нашого руху вперед, активно вторгатися в життя. Історик повинен не тільки бачити недоліки, а й показати ті сили, що борються за прогрес, той процес, в якому відбувається лік-

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 103.

відація всього віджилого. Історики мало про це пишуть або, якщо й пишуть, то роблять це між іншим, у дуже загальних рисах, частіше говориться про наслідки цієї боротьби. В науковому відношенні від цього праці багато втрачають. Наші люди бачать не тільки те позитивне, що існує, а й недоліки, які ще мають місце. Читач розуміє, що в житті все складніше й цікавіше, ніж на сторінках багатьох праць. Спрощення ніколи не мало нічого спільного з наукою.

Висвітлюючи події новішого часу, історики, як і раніше, користуватимуться архівними матеріалами, періодичною пресою, в яких зафіксовано величезну кількість фактів нашої радянської дійсності. Ширше доведеться використовувати найновіші документи діючих установ, організацій, підприємств і колгоспів. І все ж для історика, що писатиме про наш час, замало використання згаданих джерел. Напевно, доведеться знайти також інші форми і можливості для безпосереднього ознайомлення з дійсністю, ввійти в прямий контакт з творцями історії. Безпосереднє вивчення життя, контакт з людьми дадуть багато історичному, підкажуть йому нові теми, розширять аспект дослідження, сприятимуть збагаченню науки фактами, які не знайшли свого відображення в інших джерелах.

Своїми працями історик має викликати у читача зацікавлення великими справами. Але поряд з цим він повинен бути дуже чуйним до того, чим цікавляться маси, і давати на це відповідь, зважаючи при цьому на те, що політичний і культурний рівень читача значно зріс. Читач став вимогливішим не лише до змісту, а й до композиції праці, її стилю. Мова йде про те, щоб читач не тільки одержав фактичний матеріал, висновки, а й щоб під час читання історичної праці в нього з'являлись певні емоції. Про ті величні події, що відбуваються в наш час, не можна писати схематично, збідненою, трафаретною мовою, як це часто ще буває. В історичних працях на сучасну тематику необхідно більше бойової публіцистичності, яку не можна замінити дзвінкими словами.

Багато складних проблем необхідно розв'язувати спільними зусиллями. Слід всіляко заохочувати підготовку колективних праць. Колективні зусилля будуть, безперечно, більш ефективними. Доведеться зробити більш дійовими обговорення різних питань, проводити семінари, присвячені складним і новим проблемам, організовувати творчі зустрічі істориків з активними учасниками комуністичного будівництва. До речі, слід відзначити, що історики ще не висловились з приводу такого важливого питання, як підготовка історичних кадрів у світлі рішень ХХІ з'їзду партії.

Редколегія «Українського історичного журналу» приступила до складання перспективного тематичного плану, в якому мають знайти своє відображення найважливіші проблеми, що їх слід розв'язати історикам у цьому семиріччі. В плані особливе місце буде приділено найновішому періодові, питанням, пов'язаним з переходом від соціалізму до комунізму. В складанні цього плану мають взяти участь усі історики республіки. Однак справа не тільки в тому, щоб підказати тему. Необхідно братись за її розв'язання. Незважаючи на те, що розробка таких тем вимагатиме багато часу та енергії, є всі підстави сподіватись, що за цю роботу активно візьметься великий колектив істориків нашої республіки.

Семирічка стала рідною справою всього радянського народу, джерелом його творчості і натхнення. Перед наукою відкриті найширші можливості. Створюючи нові праці, історики, без сумніву, докладають усіх зусиль, щоб справитися з тією роллю, яку має відігравати історична наука в боротьбі за побудову комунізму.

Т. М. КОЛЬЯК

КОМСОМОЛ УКРАЇНИ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Одним із бойових загонів ВЛКСМ, який у червні 1919 р. оформився в масову політичну організацію революційної молоді Радянської України, є Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (ЛКСМУ).

Біля колиски комсомолу стояла Комуністична партія на чолі з її вождем В. І. Леніним. Партія завжди надавала величезного значення Комуністичній спілці молоді, повсякденно керувала й керує її діяльністю.

Організації робітничої молоді в Росії і на Україні — у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Луганську, Херсоні — виникли ще до жовтня 1917 р. Більшовицькі організації України всіляко сприяли їх утворенню, розраховуючи виховати в них молоді сили, надійний резерв партії. За своєю класовою природою це були в основному робітничі організації, а за політичним устремлінням — більшовицькі.

Історичне значення для долі юнацького пролетарського руху мало рішення VI з'їзду РСДРП(б), який відзначив важливість створення масових організацій і накреслив заходи ідейного керівництва молоддю з боку партії. З'їзд поклав початок якісно новому періоду в розвитку спілок молоді, озброїв їх ясною програмою революційної боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Після VI з'їзду партії на місцях розгорнулася активна діяльність по створенню організацій робітничої молоді. У великих містах країни, в тому числі Києві, Харкові, Одесі та інших, оформилися загальноміські спілки молоді. Здебільшого вони називались «Соціалістичними спілками робітничої молоді» (ССРМ). Київська, Харківська, Миколаївська, Полтавська, Луганська, Херсонська та інші спілки робітничої молоді, щоб відмежуватися від опортуністичних партій, додавали до своєї назви ще «III Інтернаціонал». Отже, повна назва цих спілок була «ССРМ «III Інтернаціонал».

Під керівництвом партії спілки молоді, трудяще юнацтво брали активну участь у політичній і революційній боротьбі за перемогу Жовтневої соціалістичної революції. Вони були в перших лавах борців за Жовтень на Україні. Із зброєю в руках робітнича молодь Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Севастополя та інших міст України боролася за встановлення Радянської влади¹.

В січні 1918 р. Радянська влада перемогла на більшій частині території України. Націоналістична Центральна рада, яку вигнали з

¹ Див. докладніше Т. Васильчук, Соціалістичні спілки робітничої молоді в боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні, «Український історичний журнал», 1958, № 1.

України, звернувшись за допомогою до кайзера. Німецький уряд, прикриваючись договором з Центральною радою, кинув 420 тис. регулярних, добре озброєних військ для повалення Радянської влади на Україні¹. Німецька воячина виступила в цей момент як ударна сила світового імперіалізму.

В зв'язку з німецькою навалою В. І. Ленін висунув лозунг «Соціалістична вітчизна в небезпеці!». Він закликав партію і народ віддати всі сили і засоби справі оборони, відстоювати і захищати кожну позицію.

У відповідь на ленінську відозву комсомол разом з усім трудовим народом став на захист завоювань Жовтня, допомагаючи радянським збройним частинам і загонам стримувати натиск ворога. Члени київських, полтавських, катеринославських, харківських, херсонських, миколаївських, одеських та донецьких ССРМ багнетами зустріли солдатів імперіалістичної Німеччини. Так, у складі загону під командуванням Довнар-Запольського дружина Київської ССРМ брала участь у запеклих боях в районі Ірпеня, Бахмача, а потім, відстоюючи кожну п'ядь землі, відходила через Полтаву, Харків і Луганськ². Немеркнучою славою вкрили себе вісімнадцять членів Полтавської спілки молоді в бою з окупантами на залізничній станції Потоки. Всі вони загинули, не склавши зброї³.

Під час наступу німців на м. Ромодан (Полтавська область) при захисті стратегічно важливого мосту відзначився Московський загін комсомольців, який діяв на Україні. В цьому загоні бився один з перших московських комсомольців — Олександр Попов, син письменника Серафимовича. (Пізніше він загинув на Денікінському фронті)⁴. У березні 1918 р. на фронт проти німецьких полчищ виступив бойовий загін Одеської дружини ССРМ⁵.

Багато молоді, членів ССРМ Донбасу, Харкова та інших міст входило в 1 Луганський соціалістичний загін, очолюваний К. Є. Ворошиловим. Серед них були також дівчата — робітниці патронного заводу: Олександра Чиженко, розстріляна німцями, Варвара Калініна та ін. В запеклому бою за Дубов'язівку, під Конотопом, відзначилась юна кулеметниця Ірина Гладкоскокова⁶.

У зв'язку з наступом німців на Харків Спілка соціалістичної робітничої молоді оголосила себе мобілізованою і влилася в лави молодого Червоної Армії. Члени спілки брали участь у жорстоких боях під Харковом і на Донбасі⁷. Багато членів ССРМ Києва, Харкова, Катеринослава та Донбасу в складі V армії під командуванням К. Є. Ворошилова і М. Руднева відступили до Царицина, де продовжували боротьбу.

Окупанти та буржуазні націоналісти намагалися поставити на коліна волеюлюбний український народ. Однак трудящі маси не підкорилися чужоземним загарбникам та їх слугам — українським буржуазним націоналістам.

Центральна рада, розігравши комедію «запрошення» німецьких

¹ У. Рядніна, Перший з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 62.

² «Бойова юність. Спогади про перші кроки комсомолу України», Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», К., 1958, стор. 31.

³ «Комсомол Полтавщини в роки громадянської війни (1919 — 1920 рр.). Збірник документів, матеріалів та спогадів», Полтавський облвидав, 1957, стор. 6.

⁴ Газ. «Большовик Полтавщини» (орган Полтавського обкому КП(б)У) від 19 січня 1929 р.

⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 5, оп. 1, од. зб. 70, арк. 1.

⁶ «Бойова юність», стор. 102, 105.

⁷ «Комсомол Харківщини. Нариси з історії харківської організації ЛКСМУ», Харківське обласне видавництво, 1958, стор. 20.

військ на Україну, через місяць після цього була замінена гетьманським режимом. Це була «реставрація буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ...»¹. Комуністична партія більшовиків змушена була піти у підпілля. У підпілля пішли також організації соціалістичної спілки робітничої молоді, які не встигли навіть ще організаційно оформитися і зміцніти.

На окупованій німцями території, незважаючи на величезні труднощі, більшовицькі організації розгорнули активну діяльність по мобілізації революційних сил українського народу. Комсомольські організації були незамінними помічниками партії. Молоді підпільники повсюдно виконували найрізноманітніші доручення, від завдань технічного характеру і до найскладніших, які вимагали вміння, відданості справі робітничого класу, справжнього героїзму.

У підпіллі провадилися збори і конференції молоді, де обговорювалися питання боротьби з німецькими окупантами і організаційного оформлення спілок. У квітні 1918 р. відбулися районні збори Подільського району м. Києва. Трохи пізніше були проведені збори молоді на Деміївці. Обрані на цих зборах комітети ССРМ провадили військову роботу, навчали і озброювали молодь, створюючи з неї бойові групи. У Подільському районі було організовано три такі групи, між якими були розподілені відповідальні доручення: збирання таємних відомостей про військові частини та озброєння окупантів, робота у Червоному Хресті (завдяки чому підтримувався зв'язок із заарештованими більшовиками), перевезення літератури з нелегальної друкарні. Особливо велику роботу провадили київські комсомольці серед німецького війська. Вони під різними приводами проходили в казарми, поширювали серед солдатів більшовицьку літературу німецькою мовою, виносили звідти набої, капсулі від бомб, затвори від гвинтівок та ін. Тим самим вони підривали боєздатність військових частин². Серед солдатів більше стало випадків невиконання розпоряджень офіцерів. Імена Карла Лібкнехта і Рози Люксембург усе частіше повторювались в середовищі німецьких солдатів.

Велику ініціативу й винахідливість у роботі по розкладу німецького війська проявляли відважні підпільники — комсомольці Катеринослава, Полтави, Одеси та інших міст.

В умовах підпілля 18—19 травня 1918 р. була проведена Одеська загальноміська конференція ССРМ³. У травні в Херсоні було скликано першу на Україні нелегальну губернську конференцію спілок молоді, в якій взяли участь 13 делегатів від міст і сіл, що входили до складу Херсонської губернії (Херсон, Одеса, Миколаїв, Каховка та ін.). Конференція прийняла рішення про проведення революційної пропаганди серед робітничих і селянських мас у широкому масштабі, про підготовку до збройної боротьби проти окупантів. Було обрано губернське бюро, яке мало об'єднати всі організації губернії⁴.

У червні 1918 р. відбулась підпільна загальноміська конференція членів Київської спілки соціалістичної молоді, яка прийняла постанову про перейменування організації у Комуністичну спілку молоді, а також обговорила ряд важливих питань роботи серед молоді⁵. Київська спілка

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 317.

² Див. М. Адамов-Рудинський, Київський комсомол у німецько-гетьманському підпіллі 1918 р., Истомол, 1932, стор. 7—9.

³ Музей революції ССРСР, инв. № 16/203.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 167, арк. 1.

⁵ М. Адамов-Рудинський, назв. праця, стор. 17.

молоді провадила енергійну роботу по створенню на заводах і фабриках колективів робітничої молоді. Катеринославська і Одеська ССРМ також були перейменовані в Комуністичні спілки молоді. Діяльність спілок у підпіллі по організаційному оформленню була спрямована на підготовку повстання проти гетьманщини та німецької окупації.

У дальшому розгортанні визвольної війни українського народу проти австро-німецьких окупантів та їх прислужників величезну роль відіграв I з'їзд більшовицьких організацій України (5—12 липня 1918 р.), на якому була створена Комуністична партія України.

Активізували свою діяльність і молоді підпільники Харкова, Катеринослава, Криму. У Харкові на великих підприємствах було створено підпільні групи молоді¹. Молоді підпільники Катеринослава брали участь в усіх виступах робітників, боролися проти штрейкбрехерів і націоналістичних організацій². Члени Полтавської спілки молоді за вказівкою партійного комітету роз'їжджали по різних повітах і інструктували партизанські загони, перевозили десятки пудів літератури з РРФСР через Харків—Полтаву³. В Полтаві в середині листопада 1918 р., під час збройного повстання проти гетьманського війська, члени підпільної групи спілки молоді, серед яких були і дівчата, влились у партизанські загони і брали участь у повстанні⁴.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що жорстокий окупаційний режим не зміг знищити пролетарських організацій робітничої молоді. Вони жили, міцніли, набиралися сил для боротьби проти ворога.

Велике значення для дальшого розвитку юнацького руху на Україні мав I з'їзд комсомолу, що відбувся у Москві 29 жовтня — 4 листопада 1918 р. З'їзд об'єднав спілки молоді у масштабі всієї країни, затвердив програму і статут, ухвалив називати організацію Російською Комуністичною спілкою молоді (РКСМ).

На Україні, як зазначала п'ята конференція КП(б)У в 1920 р., розвиток юнацького руху утруднювався нечисленністю пролетаріату в містах, куркульським засиллям у селах, впливом дрібнобуржуазної стихії, частою зміною влади, зовнішньою і внутрішньою війною і тому значно відставав від швидкого росту Російської Комуністичної спілки молоді⁵.

Револьюційна молодь України, яка в глибокому підпіллі боролася проти окупантів і гетьманщини, не могла взяти участь у роботі з'їзду РКСМ. Від України на з'їзді був тільки один київський комсомолец. Заслухавши його інформацію про стан спілок на Україні, з'їзд надіслав трудящій молоді України привітання: «Перший Всеросійський з'їзд Російської Комуністичної спілки молоді, заслухавши повідомлення представника Київської Комуністичної спілки молоді, протестує проти білото терору скоропадщини, вшановує пам'ять закатованих на Україні товаришів і заявляє, що недалекий той час, коли в єдину сім'ю трудящої молоді Росії ввійлеться революційна українська молодь»⁶.

Сподівання російських братів швидко здійснились. У листопаді 1918 р. в Німеччині спалахнула революція. Радянська республіка відновила боротьбу за визволення окупованих німецькими військами тери-

¹ «Комсомол Харківщини», стор. 22.

² Журн. «Юный коммунист» (орган ЦК РКСМ), 1919, № 5, стор. 25.

³ «Збірник з історії ЛКСМУ на Полтавщині», Полтава, 1928, стор. 7.

⁴ Там же, стор. 8.

⁵ Див. «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956», Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 95.

⁶ «Первый съезд РКСМ, 29 октября — 4 ноября 1918 г.», Партиздат, М., 1934, стор. 79.

торій. Червона Армія і партизани гнали німецьких загарбників та гетьманщину з України й Криму.

На початку 1919 р. Україна знову стала радянською. З відновленням Радянської влади юнацький рух розвивався більш енергійним темпом.

Більшовицькі організації України дбайливо спрямовували пролетарський рух молоді, допомагали їй організовувати Комуністичні спілки, зайняти правильну політичну позицію. Партія надсилала своїх представників для освітньої і організаційної роботи серед молоді. Уже в перші дні встановлення Радянської влади на Україні Чернігівський губком КП(б)У на своєму засіданні 13 січня 1919 р. доручив комуністу Вишневському організувати спілки молоді і прийняти їх у відання комітету партії¹.

У своєму зверненні «До молоді» (24 січня 1919 р.) Вишневський писав: «Я закликаю вас до організації в струнку ряди юних комунарів, у ряди Комуністичної спілки молоді...»². 1 лютого відбулись перші організаційні збори КСМ м. Чернігова, які затвердили вироблені ініціативною групою програму і статут, обрали тимчасовий комітет для дальшої роботи по організації спілки³.

З ініціативи Полтавського губкому КП(б)У 26 січня 1919 р. була утворена Комуністична спілка молоді в Полтаві⁴, а потім у Кременчуці.

У вітальній телеграмі, надісланій до Москви, Полтавська Комуністична спілка молоді писала: «... Від імені визволеного юнацького пролетаріату Полтави... вітаємо юний вільний пролетаріат м. Москви»⁵. З Кременчука телеграфували: «...Ми, визволені молоді робітники м. Кременчука, організуючи в себе Комуністичну спілку молоді, шлемо привітання нашим російським братам і сподіваємося працювати з ними і з молоддю усього світу в цілковитому єднанні...»⁶.

На початку лютого 1919 р. на Харківській загальноміській конференції КП(б)У було вказано, що організація роботи молоді починалась з організації осередків Комуністичних спілок на підприємствах міста. Провадилась підготовка до відкриття клубів, видання журналу, до скликання загальноміської конференції⁷, яка відбулась 11—12 березня 1919 р. і завершила організаційну роботу Харківської КСМ. Конференція заслухала доповідь організаційного комітету, доповіді з місць, прийняла статут і програму і обрала комітет. В основу статуту було покладено статут РКСМ. Конференцією були надіслані привітання ЦК КП(б)У, Харківському комітету КП(б)У, підпільним організаціям КСМ, Інтернаціональному бюро робітничої молоді Росії і ЦК РКСМ⁸. У привітанні конференції ЦК РКСМ було сказано: «... Ми переконані, що найближчим часом об'єднана у всеукраїнському масштабі комуністична молодь зіллється в одну спілку з комуністичною молоддю Росії»⁹.

¹ ПА ЦК КП України, ф. 26, оп. 3, од. зб. 2, арк. 1.

² Газ. «Известия Черниговского Временного военно-революционного комитета» від 24 січня 1919 р.

³ Газ. «Известия Черниговского Временного военно-революционного комитета» від 4 лютого 1919 р.

⁴ Газ. «Голос коммуниста» (орган Полтавського губернського і міського комітетів КП(б)У) від 29 січня 1919 р.

⁵ Газ. «Голос коммуниста» від 31 січня 1919 р.

⁶ Архів ЦК ВЛКСМ, ф. Харківського губкому комсомолу (1919—1924), спр. 1, арк. 295.

⁷ Газ. «Известия временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 12 лютого 1919 р.

⁸ Журн. «Юный коммунист» (орган Харківського комітету КСМ), 1919, № 1, стор. 17—18.

⁹ Архів ЦК ВЛКСМ, ф. Харківського губкому комсомолу (1919—1924), спр. 1, арк. 2.

На початку березня Комуністичні спілки виникли в Луганську¹, Сумах², Конотопі³ та інших містах.

Думка про об'єднання Комуністичних спілок молоді у всеукраїнському масштабі знайшла свій вираз у рішенні Київської загальноміської конференції КСРМ, що відбулась в березні 1919 р. Вона ухвалила скаликати 1 травня Всеукраїнський з'їзд КСРМ⁴.

У зв'язку із зростанням свідомості й активності мас пролетарського юнацтва і створенням Російської комуністичної спілки молоді партія посилила увагу і піклування про комуністичний юнацький рух. У березні 1919 р. на порядку денному VIII з'їзду РКП(б) стояло питання про роботу серед молоді. В резолюції з'їзду вказувалось на все зростаючу активність молоді в революційному будівництві, на те, що комуністична робота серед молоді може бути успішною тільки при умові створення самостійних організацій, які йдуть під прапором комунізму і в яких молодь могла б проявити максимум самодіяльності, безумовно необхідної для її комуністичного виховання. Такою організацією була РКСМ. Тому VIII з'їзд РКП(б), вважаючи за необхідне дальший успішний розвиток РКСМ, зобов'язав усі партійні організації подавати найдіяльнішу ідейну і матеріальну підтримку організаціям комсомолу⁵.

Внаслідок рішень VIII з'їзду партії всі більшовицькі організації України посилити увагу до роботи комсомольських організацій. Так, 3 квітня на засіданні Харківського губкому КП(б)У розглядалось питання про діяльність КСМ, в рядах якої налічувалось 700 членів. Губком позитивно оцінив діяльність комсомолу, визначив порядок фінансування комсомольських організацій. Для підготовки пропагандистських кадрів було виділено 10 місць на агітаторсько-пропагандистських курсах⁶. Міський комітет КП(б)У м. Харкова для зв'язку і організації КСМ послав трьох представників партії⁷.

Київська губерньська конференція КП(б)У в резолюції, прийнятій 5 травня 1919 р., зобов'язала губпартком подавати якнайдіяльнішу ідейну і матеріальну допомогу Комуністичній спілці молоді⁸. У протоколі III Подільської губконференції КП(б)У 10 травня записано: «...Треба почати вести роботу серед робітничої молоді, організовувати її в робітничі Комуністичні спілки»⁹. В резолюції другої Волинської губпартконференції від 17 червня 1919 р. говорилось, що в спілках комуністичної молоді повинна провадитись найенергійніша робота по залученню до активної боротьби за комуністичні ідеї широких верств пролетарської і напівпролетарської міської та сільської молоді, що черговим і насущним завданням є цілковита мілітаризація спілок комуністичної молоді під керівництвом військових відділів партійних комітетів¹⁰. Питання про роботу спілок комуністичної молоді розглядалось багатьма іншими більшовицькими організаціями, які також прийняли постанови про впровадження в життя рішень партії про роботу серед молоді.

¹ Газ. «Голос комуніста» від 11 березня 1919 р.

² Газ. «Коммуна» (орган виконавчого комітету Сумської Ради робітничих і селянських депутатів) від 9 березня 1919 р.

³ «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов», Сумы, 1957, стор. 101.

⁴ Газ. «Коммунар» (орган Київського комітету КП(б)У) від 22 березня 1919 р.

⁵ Див. «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 423—424.

⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 69, арк. 12.

⁷ Газ. «Коммунар» від 11 квітня 1919 р.

⁸ Газ. «Большевик» (орган ЦК КП(б)У) від 6 травня 1919 р.

⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 58, арк. 23.

¹⁰ Там же, од. зб. 31, арк. 10—11.

Комсомольські організації зростали політично й зміцнювалися організаційно. Зростала кількість не тільки губернських, а й повітових міст, де виникали спілки молоді.

У квітні — червні 1919 р. під керівництвом губкомів КП(б)У були проведені губернські з'їзди КСРМ у Києві, Полтаві, Херсоні, Харкові. На з'їздах обговорювались питання по доповідях з місць, про поточний момент, про взаємовідносини з КП(б)У, про роботу серед учнівської і селянської молоді.

Резолюції губернських з'їздів по поточному моменту схвалювали політику партії і Радянського уряду, закликали молодь об'єднатися в Комуністичні спілки, напружити свої сили в боротьбі з ворогами Радянської влади. В питанні взаємовідносин з Комуністичною партією губернські з'їзди КСРМ визнавали її програму, обов'язкове підкорення рішенням партійних органів, необхідність працювати в тісному зв'язку з партією.

Увага, з якою поставились більшовицькі організації до згуртування молоді, дала свої результати. У першій половині 1919 р. комуністичний рух молоді набрав масового характеру. Організації Комуністичної спілки молоді в червні налічували в Київській губернії 1100 чоловік, у Харківській — 1200, у Херсонській — 520, у Чернігівській — 500. Великі організації були в Миколаєві, Полтавській, Волинській та Подільській губерніях¹.

На місцях провадилась культурно-освітня робота — читались лекції, влаштовувались бесіди, організовувались школи для неписьменних та військово навчання молоді.

Комуністичні спілки робітничої молоді з властивим їм революційним ентузіазмом активно відгукувались на всі заходи партії. Одним з центральних питань у діяльності партійних організацій України в той період було продовольче питання. Україна мала значні запаси хліба, проте одержати хліб для Червоної Армії та голодуючих робітників промислових центрів було дуже важко через опір куркульства.

Молодь України енергійно взялась за збирання продовольства для Червоної Армії та пролетарських центрів революції — Петрограда і Москви. Її лозунгом був заклик В. І. Леніна «Боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм!». З ініціативи комсомолу в ряді губерній були проведені «Тиждень сухаря», «Хлібний тиждень». Загальні збори Полтавської Комуністичної спілки молоді 11 квітня 1919 р., заслухавши доповідь про голод у Радянській республіці і обов'язки комуністичної молоді щодо дітей робітничого населення, постановили провести «Тиждень сухаря» і весь зібраний хліб та інші продукти відіслати голодуючим дітям Півночі, зокрема Петрограда і Москви². На Полтавщині комсомольці Яреськівської волості збрали 600 пудів хліба і 200 пудів картоплі, Баранівської волості — 100 пудів хліба і 40 тис. крб. Багато продуктів збрали комсомольці Березово-Луцької, Лубенської та інших волостей³. Комсомольці Херсона відправили до Петрограда для голодуючої молоді три вагони сухарів⁴.

Часто продовольство доводилося збирати в умовах боротьби проти ворожих банд, створених рештками розгромлених українських націоналістів при підтримці куркульства. В 1919 р. майже по всій Україні

¹ Газ. «Коммунист» (орган Центрального і Київського губерняського комітету КП(б)У) від 13 серпня 1919 р.

² Газ. «Известия» (орган Полтавської Ради робітничих депутатів) від 17 квітня 1919 р.

³ «Комсомол Полтавщини в роки громадянської війни (1919—1920 рр.)», стор. 8—9.

⁴ Газ. «Коммунист» від 13 серпня 1919 р.

діяли озброєні зграї куркулів. Особливо посилювався бандитський терор під час наступу на Україну Денікіна. «Тепер на Україні, — говорив у ті дні В. І. Ленін, — кожна банда вибирає кличку, одну вільнішу від другої, одну демократичнішу від другої, і в кожному повіті — по банді»¹.

Під час наступу полчищ Денікіна влітку 1919 р. Комуністична партія устами В. І. Леніна звернулася до робітників і селян: «Усі на боротьбу з Денікіним!». Комуністична партія України закликала трудящих рішуче боротися проти навислої над країною загрози.

Комсомол України дружно відгукнувся на заклик партії і ЦК РКСМ, що оголосили першу всеросійську мобілізацію комсомольців. 90% членів Херсонської комсомольської організації пішло на фронт².

Комсомольські організації Херсонської, Катеринославської, Полтавської губерній, Волині та інших місць, висунули тисячі червоних бійців і політичних працівників, які, йдучи на фронт чи залишаючись для підпільної роботи, клялись, що стоятимуть до кінця за робітничо-селянську справу³.

Коли денікінщина почала загрожувати Харкову, комсомольська організація міста закликала під свої прапори понад тисячу добровольців⁴. Вони влилися до Луганського інтернаціонального полку, який прославився своєю героїчною боротьбою проти Денікіна. Так було в усіх містах, що лежали на шляху наступу денікінців: Миколаєві, Маріуполі, Полтаві, Кременчуку, Чернігові, Сумах, Конотопі. Нерідко траплялися випадки, коли організації розпадалися, тому що всі комсомольці йшли на фронт. Вони охоче міняли всі радощі життя на злигодні й тяготи боротьби, без якої не можна було перемогти ворога. Київський комсомолець М. Ратманський в листі до рідних писав з фронту: «...Ви горюєте, чого не слід робити, бо я пішов за велику справу визволення народу, а тому інтереси сім'ї надто малі порівняно з цією святою справою захисту прав пригноблених»⁵. Тисячі таких героїв загинули в цій боротьбі, але не відступили.

В умовах жорстокої громадянської війни молодь України під керівництвом Комуністичної партії приступила до оформлення єдиної української комсомольської організації, почала готуватися до I з'їзду комсомолу.

Місцеві спілки молоді являли собою велику силу, але вони не були об'єднані у всеукраїнському масштабі. Безперечно, що найбільш-вищий зміст організацій, їх робота та вплив організаційних принципів і дисципліни нашої партії деякою мірою згуртували організації ідейно. Але всі організації робітничої молоді, що існували до I з'їзду, хоч і вважалися за комуністичні, мали різні, іноді суперечливі програми. Десятки місцевих програм по-різному визначали мету й завдання спілки молоді. Одна спілка не знала, що роблять її товариші з сусіднього міста. Одні звалися «Комуністичні», інші — «Соціалістичні Спілки Робітничої Молоді «III Інтернаціонал».

Крім того, в деяких районах України спілки молоді, що виникли у 1918 р., внаслідок відсутності керівного центра і відправки активу цих організацій на фронт, нерідко розпадалися.

Ще навесні 1919 р. було кілька спроб об'єднати організації. На початку квітня у Харкові відбулася нарада представників Харківської,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 319.

² «Комсомольська слава. Збірник нарисів із історії комсомолу Херсонщини». Херсонське обласне видавництво, 1958, стор. 19.

³ Газ. «Большевик» від 6 серпня 1919 р.

⁴ «Комсомол Харківщини», стор. 26.

⁵ Музей революції СРСР, инв. № ДІ 23—13

Київської, Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Полтавської, Мелітопольської та Маріупольської організацій з питання скликання I з'їзду комсомолу України. Фактично ж ця нарада визначила лише час і місце з'їзду. В зв'язку з перенесенням столиці УРСР з Харкова до Києва, конференція ухвалила скликати I з'їзд у Києві.

У Києві за кілька місяців до з'їзду під керівництвом ЦК КП(б)У та ЦК РКСМ було створено Організаційне Бюро по скликанню Всеукраїнського з'їзду спілок Комуністичної молоді з представників губернських міст. До його складу входили Семенов і Ткач (Київ), Перла (Харків), Ларський (Одеса), Разін (Волинь), Ривкін (ЦК РКСМ) і представник Чернігова. Організаційне Бюро широко оповістило комсомольські організації України про з'їзд через центральний орган партії «Комуніст» та інші газети. Були також надіслані на місця інструктори.

КП(б)У приділяла велику увагу створенню комсомольської організації України. С. В. Косіор від імені ЦК партії і Організаційного Бюро звернувся до Центрального Виконавчого Комітету з листом, в якому просив видати на витрати Оргбюро по скликанню з'їзду 25 тис. крб.¹ Політбюро ЦК КП(б)У видало спеціальну постанову від 6 червня 1919 р. «Про спілку комуністичної молоді», де було записано: «Організацію спілки молоді взяти під безпосередній контроль і керівництво ЦК КП(б)У, доручивши Оргбюро (ЦК КП(б)У.—Т. К.) встановити форму взаємовідносин»².

Організаційне Бюро підготувало порядок денний з'їзду і розробило матеріали до нього. На початку червня 1919 р. воно опублікувало в київських газетах відозву, в якій закликала негайно приступити до об'єднання всієї робітничо-селянської молоді в комуністичну спілку. «...Тільки таким шляхом, — говорилось у відозві, — шляхом негайної організації всіх молодих пролетарських сил, ми дамо дійсно сталеву рать, залізна, невблаганна сила якої могла б протистояти багнетам буржуазії». У відозві підкреслювалось, що організації, розпорошені, не об'єднані єдиним загальним планом роботи, не становлять сили, вони не зможуть виконати того бойового завдання, яке випадає на долю трудящої молоді. Далі у відозві говорилось, що наприкінці червня у Києві буде скликаний перший на Україні з'їзд Комуністичних спілок молоді, який створить єдину цілісну Комуністичну спілку молоді України³.

Завдяки тому, що до складу Оргбюро ввійшло міцне ядро випробуваних молодих більшовиків, посланих партією для роботи в комсомол, з'їзд був, якщо зважити на умови того часу, цілком задовільно підготовлений. Цьому сприяло також введення до Оргбюро одного з працівників РКСМ й використання досвіду ЦК РКСМ, що розгорнув свою роботу під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна⁴.

Із скликанням з'їзду довелось поспішати. Політичне і воєнне становище України з кожним днем погіршувалось. Оперативні зведення були дуже тривожні. Денікін почав швидко просуватись на північ. У містах і селах України націоналістична буржуазія влаштувала змови, лютували куркульські банди.

Подолавши неймовірні труднощі, на з'їзд прибуло 70 делегатів з усіх кінців України⁵.

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, сд. зб. 248, арк. 70.

² Там же, оп. 101, од. зб. 15, арк. 44.

³ Газ. «Большевик» від 13 червня 1919 р.

⁴ Див. «Перший з'їзд ЛКСМ (Матеріали і документи)», Вид-во «Молодий більшовик», Харків, 1934, стор. 31.

⁵ Газ. «Известия» (орган ВУЦВК Рад робітничих і червоноармійських депутатів і виконкому Київської Ради робітничих депутатів) від 27 липня 1919 р.

І Всеукраїнський з'їзд Комуністичних спілок молоді відкрився 26 червня 1919 р. в Києві, який у той час був оточений бандами Зеленого, Ангела, Струка, Соколовського та інших «отаманів»; всередині міста було викрито велику змову. В день відкриття з'їзду близько ста чоловік Київської спілки разом з частинами Червоної Армії виступили на боротьбу проти банди Зеленого. У нерівному бою під Трипіллям комсомольці виявили мужність, витримку і справжній героїзм. Невмирущою славою вкрили себе київські комсомольці Ратманський, Сидоренко, кулеметниця Орликова та ін. Вони загинули смертю хоробрих. З 96 комсомольців повернулося тільки 6. Дика розправа банди Зеленого викликала гнів і обурення київського пролетаріату. Послани Київською партійною організацією ударні дружини і частини Червоної Армії за кілька днів знищили банду Зеленого.

Обстановка того часу відбилася на роботі з'їзду. Він мав воєнний характер. Під час обрання президії до залу ввійшла група хлопців, у поросі, з сумками. Це були комсомольці з Одеси. У великому залі делегати сиділи з гвинтівками в руках. Не розлучаючись із зброєю, виходили вони на трибуну і брали слово. Ще в перший день з делегатів з'їзду сформували сотню, яка після засідання боролася з бандами або охороняла місто вночі. Робота з'їзду проходила в приміщенні клубу «Юних комунарів», на Хрещатику, № 1. З'їзд розглядав актуальні на той час питання: програма і статут комсомолу України, взаємовідносини з РКСМ та КП(б)У, назва спілки та її соціальний склад.

Робота з'їзду проходила під знаком мобілізації всіх сил робітничої молоді на боротьбу проти контрреволюції. В резолюції з'їзду «Про поточний момент» було сказано: «Беручи до уваги небезпеку, яка загрожує Радянській республіці, з'їзд пропонує місцевим організаціям докласти якнайбільше енергії в усіх галузях роботи. Особливу увагу треба звернути на мобілізацію комуністичної робітничої молоді. Скрізь треба запровадити військове навчання членів спілки й мобілізувати частину членів спілки, які здатні носити зброю»¹. І Всеукраїнський з'їзд був з'їздом, який по праву називають «З'їздом з рушницею».

І з'їзд комсомолу України ухвалив програму спілки. В основу була покладена програма РКСМ. Було ухвалено приймати до спілки лише робітничу молодь міста і села, а тому з'їзд назвав організацію Комуністичною Спілкою Робітничої Молоді України (КСРМУ).

В резолюції про «Відносини з РКСМ» з'їзд, за прикладом взаємовідносин КП(б)У з РКП(б), ухвалив, що КСРМУ є складовою частиною РКСМ, що вона входить до неї на правах обласної організації і підпорядковується керівництву ЦК РКСМ. Тут же було ухвалено виділити до ЦК РКСМ одного представника.

Щодо відносин з партією, то І з'їзд КСРМУ, за прикладом РКСМ, у спеціальній резолюції ухвалив, що КСРМУ визнає програму і тактику КП(б)У і працює під її керівництвом, хоч організаційно є самостійною².

Комсомол України організаційно зростав і міцнів у рішучій боротьбі з українськими буржуазними націоналістами, які намагались залучати молодь до створених ними дрібнобуржуазних юнацьких спілок і провадити там свою згубну пропаганду під ширмою «самостійності». І Всеукраїнський з'їзд оголосив спілку молоді інтернаціональною організацією, визнав за неправильне окреме існування націоналістичних

¹ «Історія ЛКСМУ в резолюціях та постановах з'їздів», Держвидав України, 1927, стор. 7; газ. «Коммунист» від 3 липня 1919 р.

² «Перший з'їзд ЛКСМУ», стор. 67.

спілок, які відволікають робітничу молодь від завдань спільної боротьби¹. Ці рішення з'їзду були серйозним ударом по дрібнобуржуазних націоналістичних організаціях і прискорили їх повний розпад.

З'їзд обрав перший ЦК у складі Семенова (Київ), Заводчикова (Червона Армія), Перла (Харків), Коломійця (Конотоп), Гроза (Миколаїв), Яковлева (Одеса), Ткача (Київ), Лапідуса (Херсон) і Окулика (Волинь)².

Більше роботи провести не вдалося через загальну обстановку. Але головне було зроблено. І з'їзд КСРМУ завершив початковий етап юнацького руху на Україні. Під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У і ЦК РКСМ він об'єднав розпорошені окремі організації в єдину спілку, накреслив єдиний план роботи комсомолу республіки.

І Всеукраїнський з'їзд комсомолу поставив і дав в основному правильне розв'язання головних питань, що стояли тоді перед юнацьким пролетарським рухом. Безперечно, до оцінки постанов з'їзду, що вдень засідав, а вночі перетворювався на бойовий загін одного з київських полків, треба підходити, беручи до уваги стан комсомолу в 1919 р. і умови того періоду. В них менш за все доводиться шукати точних і абсолютно витриманих формулювань. Зате з'їзд ясно й недвозначно підкреслив, що «КСРМУ поділяє програму і тактику КП(б)У, що спілка працює під загальнополітичним керівництвом компартії». Для того часу це було найважливіше.

В обстановці 1919 р., коли ще цілком не зійшли з арени меншовики, есери, націоналістичні партії, які також вели боротьбу за молодь, постанов з'їзду про визнання комсомолом України програми Комуністичної партії більшовиків — факт великого політичного значення. Так само і щодо другого важливого питання для комсомолу України — про відносини з РКСМ — з'їзд ухвалив постанову, проїняту духом єдності комсомольців України з комсомольцями всієї країни, духом пролетарського інтернаціоналізму, братерського співробітництва і дружби народів.

З'їзд закінчив свою роботу бойовою демонстрацією на вулицях Києва. Наступ Денікіна сповнював надіями недобитків буржуазії. Рішуча демонстрація делегатів з'їзду нагадала ворогам Радянської влади про те, що на фронтах класових боїв їм доведеться зважити на нову могутню силу — комсомол України, який під керівництвом Комуністичної партії поведе широкі маси робітничої і селянської молоді проти капіталізму.

До середини вересня 1919 р. темна ніч реакції знову оповила Україну — її зайняли білі банди Денікіна. Близько 10 тис. комсомольців України в складі частин Червоної Армії відступили на територію Радянської Росії, де вони билися на багатьох фронтах війни.

Ще до захоплення денікінцями України, ЦК КП(б)У створив Зафронтове бюро, яке керувало всією підпільною роботою на Україні. Для координації дій підпільних комсомольських організацій на Україні за рішенням ЦК РКП(б) при ЦК РКСМ було створено Зафронтове бюро (воно звалось також Укрбюро при ЦК РКСМ), до складу якого ввійшли відповідальні працівники комсомолу України: Семенов, Ткач, Окулик, Мальчиков, Білокриницький, Аронський і представник ЦК РКСМ Р'явкін³.

¹ Газ. «Коммунист» від 3 липня 1919 р.

² «Перший з'їзд ЛКСМУ», стор. 71, 75.

³ «Юношеское движение. Сборник Истомага», 1925, № 3—4, Госиздат України, стор. 77.

Утворення при ЦК РКСМ Зафронтowego бюро означало, що ЦК, обраний на I Всеукраїнському з'їзді комсомолу, вважався розпущеним. Україну було поділено на три області — Катеринославську, Харківську і Київську. Для організації керівництва підпільною роботою комсомольців в області були направлені три члени бюро: в Харківську — Семенов, в Катеринославську — Мальчиков, у Київську — Ткач. Пізніше в зону підпілля були направлені Окулик і ряд інших товаришів¹.

Місцеві підпільні організації під час денікінщини були створені в Криму, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Полтаві, Кременчуку, Києві та інших містах.

Незважаючи на жорстоку реакцію, безперервні арешти і розстріли, невелика підпільна комсомольська організація Одеси успішно розгорнула революційну роботу серед робітничої молоді. Ця організація за завданням партії організувала технічну і військову підготовку, мала свою бойову дружину.

У доповіді уповноваженого Зафронтбюро ЦК КП(б)У про стан Одеської парторганізації в підпіллі вказувалося: «Комсомол налічує понад 150 чоловік. Всі вони перебувають у розпорядженні партії. Організаційну та агітаційну роботу ведуть у своєму середовищі самостійно. Решта відділів комсомолу вливається у відповідні партійні відділи. Працюють під керівництвом парткому, на засіданнях якого бувають представники молоді. Були дві конференції, видавалися від імені комсомолу листівки»². У складі одеських молодих підпільників вели роботу херсонські комсомольці. В усіх профспілках Києва комсомолом були організовані підпільні секції робітничої молоді, які перебували під його впливом. Робітнича молодь охоче йшла в ці секції³. Комсомольські групи були створені у ряді районів Харкова. У Кременчуцькому повіті в комсомольській організації налічувалось близько 100 чоловік⁴. У м. Кременчуку на тютюновій фабриці був один з найактивніших підпільних комсомольських осередків. Комсомольці під керівництвом підпільного партійного комітету брали участь у підготовці на фабриці страйків, розповсюджували літературу, брошури, листівки.

Молоді підпільники Катеринослава виконували доручення Зафронтбюро, збирали відомості про білогвардійські війська, які передавали у штаб 14 Червоної Армії, та ін.⁵

Вогнем і мечем хотіли розправитися кати з комуністичним рухом. У Кременчуку напередодні другої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції на парканах та на стінах будинків поліція виявила багато листівок. За доносом шпигуна були заарештовані шість комсомолок — робітниць тютюнової фабрики. Після звірячих знущань на допитах у катівнях контррозвідки їх було розстріляно⁶.

В кінці грудня 1919 р. в Одесі було заарештовано партійно-комсомольську групу з херсонських комунарів, яка керувала повстанською боротьбою в районі Вознесенська. Білогвардійський воєннопольовий суд більшість юних підпільників засудив до страти. Безстрашні підпільники зустріли вирок співом «Інтернаціоналу»⁷.

¹ С. Білокриницький, Перший з'їзд ЛКСМУ, Державне видавництво України, 1923, стор. 57—58.

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 26, арк. 68.

³ Там же, од. зб. 23, арк. 34.

⁴ Там же, од. зб. 28, арк. 19.

⁵ «Комсомол Дніпропетровщини. Збірка статей», Дніпропетровське обласне видавництво, 1958, стор. 27.

⁶ «Збірник з історії ЛКСМУ на Полтавщині», стор. 18.

⁷ «Історія Української РСР», т. II, Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 166.

В Миколаєві розстріляли 61 комунара, серед них багато комсомольців. Розстрілювали комсомольців Криму, Херсона, Луганська, Одеси, Полтави, Харкова й Києва¹. Але ніякі звірства не могли припинити боротьби трудящої молоді за світле майбутнє.

Розгромивши Денікіна, Радянська країна завоювала короточасну передишку, яку було використано для розв'язання невідкладних завдань господарського будівництва. З цього часу настає новий період легальної діяльності комсомолу України.

У грудні 1919 р. до Харкова переїхало Зафронтове бюро ЦК РКСМ. За згодою ЦК КП(б)У і ЦК РКСМ воно взяло на себе функції центрального керівного органу комсомолу України, перед яким стояло завдання швидко відновити комсомольські організації республіки, провести підготовку до II з'їзду. Бюро ЦК РКСМ видало циркуляр про скликання членів ЦК, обраних на I з'їзді, і про підготовку до II Всеукраїнського з'їзду комсомолу. В циркулярі говорилось, що «через відсутність більш повноважного всеукраїнського центра і неможливість утворити його найближчим часом, вважаючи конче потрібним існування такого центра, ...Укрбюро вважає за потрібне тимчасово взяти на себе функції всеукраїнського центра до передачі їх доповідальному Центральному Комітетові, вживши заходів до його скликання, і в разі нез'явлення достатнього для кворуму числа членів ЦК — до II Всеукраїнського з'їзду Спілки.

Тимчасовий центр у своїй роботі керується й проводить у життя всі постанови I з'їзду КСРМУ і називається — Центральне Бюро Комуністичної спілки робітничої молоді України»².

10 січня 1920 р. це рішення про створення Всеукраїнського центра для керівництва рухом молоді було затверджено спеціальною постановою ЦК КП(б)У.

Для подання практичної допомоги комсомолові України, ЦК РКП(б) командировав представника ЦК РКСМ³, який увійшов до складу ЦБ КСРМ. У листі Секретаріату ЦК РКП(б), надісланому 3 січня 1920 р. ЦК КП(б)У, говорилось про порядок фінансування комсомольських організацій; взаємовідносини ЦК КПУ з Комуністичною спілкою робітничої молоді України було рекомендовано встановити згідно з інструкцією ЦК РКП(б) від 8 серпня 1919 р.⁴

Комсомольські організації України на початку 1920 р. відновлювались, їх лави зростали.

Центральне Бюро для встановлення тісного зв'язку з місцевими організаціями КСРМУ організувало сітку кур'єрів. Курсуючи між Центральним Бюро і місцями, вони певною мірою заміняли пошту і телеграф, користуватися якими було неможливо. Саме тому в той період в апараті ЦК і губкомів комсомолу з'явилися політкур'єри. Це були смільчакі, які при будь-яких умовах, іноді із зброєю в руках, пробивали собі шлях, добиралися до місцевих організацій, забезпечували їх агітаційною літературою та інструкціями.

У той же час Центральне Бюро вимагало від губернських організацій встановити тісний зв'язок з повітовими організаціями і систематично надсилати інформації та матеріали в Центральне Бюро.

Крім робітничої молоді міста, почалась організація сільської молоді, з'явилися спілки й осередки у волостях і селах. Для залучення ши

¹ І в. Зарва, Короткий нарис історії ЛКСМУ (Для селянської молоді), Вид-во «Пролетарий», 1928, стор. 20.

² ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 417, арк. 31.

³ Там же, од. зб. 4, арк. 6.

⁴ Там же.

роких мас селянської молоді до комсомолу Центральне Бюро на засіданні 29 січня 1920 р. розробило і прийняло основні положення роботи КСРМУ на селі¹.

У лютому 1920 р. відбулося спільне засідання Центрального Бюро і членів ЦК, які до цього часу з'їхалися. На цьому засіданні було ухвалено передати Центральному Комітету повноваження Центрального Бюро. З цього моменту функції Всеукраїнського центра перейшли до обраного на I Всеукраїнському з'їзді Центральному Комітету, який затвердив усі постанови, циркуляри, видані Центральним Бюро, і постановив скликати в Харкові у березні 1920 р. розширений пленум ЦК з представників губбюро.

Центральний Комітет багато зробив у справі відновлення комсомольських організацій: дав вказівки про організацію губернських і міських бюро, які діяли б аж до скликання губконференції, була розпочата робота на селі. З 18 січня 1920 р. в Харківській газеті «Коммунист» щотижня друкувалась «Страничка молоді», яка з 23 номера стала республіканською трибуною комсомолу. 1 березня вийшов з друку журнал «Юний комунар» — орган ЦК комсомолу України. На місцях провадилась активна організаційна й виховна робота. Клуби КСРМУ були центром усього життя організації. В них зосереджувалась майже вся культурно-освітня і політична діяльність.

Комсомольські організації на той час були створені в усіх повітах.

Якщо влітку і восени 1919 р. на Україні майже не було сільських комсомольських організацій, то навесні 1920 р. в селах з'явилися перші організації КСРМ. У Волинській губернії вже на початку березня 1920 р. було створено більше 36 сільських комсомольських організацій, які об'єднували 1200 чоловік². В Чернігівській, Полтавській, Харківській і Катеринославській губерніях протягом перших місяців 1920 р. було утворено 133 сільські організації³. Комсомол України перетворився у спілку не тільки робітничої, а й сільської молоді.

За вказівками ЦК КСРМУ скрізь були проведені конференції безпартійної молоді. На цих конференціях простими словами розповідалось про поточний момент, про те, «як жила молодь раніше», «про діяльність комсомолу в різних галузях» і т. ін. Конференції безпартійної молоді проходили з великим піднесенням. Вони сприяли тому, що до комсомолу вступали десятки і сотні нових членів. Спілки молоді виникали скрізь, і це стало щоденним явищем.

З метою оформлення організацій і керівних центрів комсомолу розширений пленум ЦК КСРМУ 5 березня ухвалив скликати 11 травня 1920 р. II Всеукраїнський з'їзд комсомолу, а до того провести губернські та повітові з'їзди.

Готуючись до з'їзду, комсомольці України активізували свою діяльність. Скрізь відбувались губернські з'їзди комсомолу, на яких обговорювались найважливіші питання роботи. Комсомол підіймав робітничо-селянську молодь на боротьбу з розрухою, брав участь у комуністичних суботниках, у збиранні врожаю, в ліквідації бандитських зграй, яких на Україні лишалося ще багато. І всюди комсомольці поруч з комуністами були в перших рядах.

Для посилення роботи в організаціях КСРМУ Правобережної України ЦК КСРМУ виділив бюро в складі трьох чоловік — Окулика, Ривкіна, Аронського. Місцем перебування бюро був Київ.

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 542, арк. 159.

² Журн. «Рабочая молодежь» (орган Київського губернського комітету КСРМУ), 1920, № 2, стор. 18; газ. «Коммунист» від 20 лютого 1920 р.

³ І в. З а р в а, назв. праця, стор. 22.

За прикладом партійних організацій, які раніше проводили «партійний тиждень», з ініціативи ЦК першого скликання у квітні було проведено «Тиждень червоної молоді» — організовану кампанію по залученню робітничо-селянської молоді до комсомолу. Під час цього «тижня» відбувалися мітинги, збори робітничої молоді, бесіди, виступи гуртків самодіяльності.

Цей «тиждень» прискорив зростання комсомольських організацій і їх чисельність. У травні 1920 р. комсомольські організації Донбасу налічували 9970 чоловік, Харківської губернії — 2700, Миколаївської — 1817, Київської — 1900, Полтавської — 2015, Катеринославської — 1686, Чернігівської — 1019, Одеської — 636, Волинської — 240, Подільської — 50¹.

Вже на початку 1920 р. імперіалістичні країни почали готувати проти Радянської республіки третій похід. Для його здійснення вони вирішили використати, як головну ударну силу, панську Польщу та білогвардійську армію генерала Врангеля. За словами В. І. Леніна, панська Польща і Врангель були двома руками міжнародного імперіалізму, якими він намагався задушити нашу Батьківщину.

Напад військ панської Польщі на Україну був здійснений у квітні 1920 р.

На заклик партії, за її прикладом ЦК РКСМ оголосив третю всеросійську мобілізацію комсомолу. На допомогу Україні з усієї країни йшли тисячі комуністів і комсомольців.

У таких умовах 11 травня 1920 р. в Харкові, в залі клубу «Коммунист», на Московській вулиці, 20 (тепер проспект Сталіна), відкрився II Всеукраїнський з'їзд. На з'їзді були присутні 227 делегатів від 22 840 комсомольців².

Широко були представлені на з'їзді комсомольські організації Лівобережжя, особливо Донбасу (87 делегатів), Харкова — 45, Катеринослава — 19, Миколаєва — 20. Значно менше приїхало делегатів з Правобережної України, яка була тимчасово окупована. З Києва прибуло лише 5 делегатів з 35 обраних, а решта пішли на польський фронт³.

На з'їзді передбачалося обговорити всі сторони діяльності комсомолу. Проте тривожні події на фронті не дали можливості зосередитися на питаннях мирного будівництва. Представник ЦК КП(б)У, який брав участь у роботі з'їзду (В. П. Затонський), у своєму виступі закликав комсомол України працювати для перемоги, згуртувати молодь і розпалити в ній ненависть до зарозумілого і жорсткого ворога, поповнити ряди Червоної Армії свіжими силами.

В резолюції «Поточний момент і завдання робітничої молоді» з'їзд постановив: 1) Усіх членів організації КСМУ Правобережжя, які досягли вісімнадцяти років, перевести на казармене становище; 2) Доручити ЦК оголосити мобілізацію членів КСМУ по всій Україні; 3) Звернутися до всієї робітничо-селянської молоді України з відозвою про боротьбу з польськими панами. Під гучні оплески з'їзд ухвалив мобілізувати на фронт 25% делегатів⁴.

Поряд із загальнопартійною мобілізацією, яка тільки-но закінчилася, II Всеукраїнський з'їзд комсомолу ухвалив провести «Тиждень добровольчества молоді».

¹ Газ. «Известия ЦК КСМУ» від 1 липня 1920 р.

² «Історія ЛКСМУ в резолюціях та постановах з'їздів», стор. 11.

³ Там же.

⁴ Там же.

Ленінською ідеєю дружби, союзу робітників і селян пройнята була і відозва, з якою II з'їзд звернувся до революційної молоді України: «Вставайте, вся молодь села і молодь міста, до зброї, в червоне військо, щоб ліквідувати польсько-панську неволю... Вставайте за Радянську робітничо-селянську владу!»¹.

Щоб згуртувати навколо комсомолу найкращі елементи шкільної молоді, було прийнято рішення: замість самостійних комуністичних спілок учнівської молоді організувати секції цієї молоді при місцевих організаціях КСМУ². Цим самим в тих умовах КСМУ забезпечувала свій вплив на кращих учнів, з одного боку, і з другого, — захищала себе від напливу непролетарських елементів. З приводу інших юнацьких організацій (українських і єврейських націоналістичних організацій) з'їзд постановив: рух робітничо-селянської молоді повинен бути єдиним і комуністичним. Його єдиною організацією є Комуністична спілка молоді України.

Щоб створити умови для перетворення комсомолу в масову організацію робітничо-селянської молоді, була внесена зміна в назву спілки. II з'їзд постановив надалі називати організацію Комуністичною спілкою молоді України (КСМУ).

З'їзд заслухав спеціальну доповідь про роботу на селі і прийняв розгорнуту резолюцію «Про роботу на селі», яка передбачала залучення біднішої і середняцької молоді до соціалістичного будівництва.

З'їзд урочисто підтвердив рішення I з'їзду про те, що комсомол України є складовою частиною єдиної Російської Комуністичної спілки молоді, а ЦК КСМУ існує на правах обласного центра РКСМ і працює під її керівництвом.

Всі рішення з'їзду були пройняті духом партійності.

Після закінчення роботи з'їзду делегати роз'їхалися по місцях, щоб реалізувати його рішення, насамперед про мобілізацію молоді на боротьбу проти білопольських панів. Комсомольські комітети з ранку до вечора були переповнені бажаними піти на фронт. Тисячі юнаків і дівчат записалися добровольцями. Усі комсомольці, за погодженням з ЦК КСМУ і політвідділом Південно-Західного фронту, направлялися у повітвійськкомати і губвійськкомати, які пересилали їх у розпорядження найближчого політвідділу армії і фронту³. Багато організацій, не чекаючи відповідних директив губкомів, за рішенням своїх зборів самомобілізувалися і в повному складі йшли на фронт.

У червні 1920 р. Червона Армія в районі Козятина перейшла в рішучий наступ проти польських військ і розгромила їх в районі Києва. Проте в момент найвищого напруження війни проти білополяків на робітничо-селянську Україну з Кримського лігва почав наступ денікінський недобиток — барон Врангель.

У цей час над країною пролунав кинутий Центральним Комітетом партії лозунг — «На Врангеля!».

У відповідь на заклик партії, для найшвидшої ліквідації врангелівського фронту ЦК КСМУ постановив мобілізувати 2 тис. комсомольців⁴. Це завдання було виконано у двотижневий строк. Багато комсомольських організацій перевиконали постанову ЦК КСМУ про мобілізацію 2 тис. комсомольців. Катеринославська і Олександрівська

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. листівок, інв. № 21 100.

² «Історія ЛКСМУ в резолюціях та постановах з'їздів», стор. 12.

³ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 527, арк. 32.

⁴ Газ. «Коммунист» від 2 вересня 1920 р.

організації, які були ближче до врангелівського фронту, поголовно мобілізувалися на боротьбу з Врангелем¹. Нерідко доводилося стримувати порив комсомольців, щоб не допустити розпаду організації. Повсюдно мало місце своєрідне «дезертирство» комсомольців на фронт.

На заклик партії партійні організації і комсомол послали на фронт понад 10 тис. комуністів і комсомольців, які принесли із собою залізну революційну дисципліну, дух стійкості і завзяття. Мобілізовані комуністи і комсомольці були ядром, навколо якого згуртувалася вся червоноармійська маса. З їх приходом значно підвищилася боєздатність радянських військ.

Діяльність українського комсомолу в 1920 р. не обмежувалась тільки фронтом. Величезна робота провадилася і по зміцненню тилу. Треба було постачати армії продовольство і боеприпаси, відбудовувати транспорт, заготовляти на зиму паливо, допомагати сім'ям мобілізованих у Червону Армію, охороняти радянський тил від численних банд і т. ін. В той же час комсомольські організації багато уваги приділяли й організаційній роботі серед молоді. Повсюдно відбувалися повітові комсомольські й безпартійні конференції молоді, організовувалися школи грамоти і політграмоти, провадилася культурно-освітня робота в клубах. Комсомол був активним учасником і організатором цілого ряду кампаній, спрямованих на зміцнення тилу і на боротьбу з розрухою.

На окупованій ворогом території комсомольці діяли нелегально. В Криму, об'єднавшись навколо партійних організацій, вони брали активну участь у народній партизанській боротьбі.

Перші кроки діяльності комсомолу України були зв'язані з боротьбою проти ворожих націоналістичних організацій, за об'єднання робітничо-селянської молоді навколо партії.

Комсомольці України під керівництвом партійних організацій вели рішучу боротьбу проти численних націоналістичних організацій і меншовицьких елементів. На зборах, на конференціях комсомольської і безпартійної молоді вони викривали класову суть цих організацій і давали рішучу відсіч їх розкольніцькій діяльності. Слов'янська повітова конференція КСМУ в березні 1920 р. в своїй резолюції записала, що слід вести найжорстокішу боротьбу з усякими націоналістичними організаціями і шовіністичним впливом різних націоналістичних і культурно-освітніх гуртків, і, не вступаючи з ними ні в які контакти, широко роз'яснювати робітничо-селянській молоді суть цих організацій, вказуючи на їх націоналістичні тенденції². Такі ж резолюції було прийнято в Харківській, Київській та інших організаціях.

Внаслідок роботи, проведеної партією і комсомолом у 1920 р., українські і єврейські націоналістичні організації «КЮС» і «Євкомол» зазнали цілковитого краху і припинили свою діяльність на території України.

Напередодні вирішальних боїв проти Врангеля (2 жовтня 1920 р.) в Москві відкрився III з'їзд РКСМ.

На з'їзді з промовою «Завдання спілок молоді» виступив В. І. Ленін. У цій промові з граничною чіткістю дано відповідь на всі головні питання юнацького комуністичного руху. В. І. Ленін визначив місце і роль комсомолу в системі диктатури пролетаріату. Він розкрив цілий

¹ «Комсомол у громадянській війні на Україні», Вид-во «Пролетарий», 1929, стор 26.

² Газ. «Большевик» (орган Слов'янського ревкому і Слов'янського комітету КП(б)У) від 28 березня 1920 р.

завдання Спілки молоді, зміст та методи її роботи й організаційні основи комсомолу, як помічника і резерва Комуністичної партії, самодіяльної організації, що об'єднує в своїх рядах передову молодь міста і села. Виступ В. І. Леніна на з'їзді РКСМ знаменував новий етап у розвитку комсомолу.

Через те, що увага і сили комсомолу все ще були поглинуті справою захисту республіки, III з'їзд РКСМ докладно обговорив питання про боротьбу з Врангелем. В резолюції по цьому питанню було записано: «З'їзд ставить в обов'язок ЦК і всім місцевим організаціям не ослабляти ні на хвилину напруженої роботи до того часу, поки не буде розбитий Врангель...».

Треті роковини Радянської влади ознаменувались видатною перемогою — повним розгромом військ Врангеля. В перших рядах бійців, які побідоносно штурмували Перекопський перешийок, були й комсомльці.

Масовий героїзм молоді в роки громадянської війни, відзначений Батьківщиною першим бойовим орденом, наочно показав усьому світові, що в молодій Радянській соціалістичній республіці зростає людина нового духовного обличчя і прагнень.

Озброєний програмою, визначеною у промові В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ, комсомол під керівництвом Комуністичної партії зосередив свої сили на завданнях будівництва першої в світі соціалістичної держави.

Незабаром після III з'їзду РКСМ, 11—12 листопада 1920 р., відбулась п'ята конференція КП(б)У, яка велику увагу приділила питанню роботи серед молоді.

Зважаючи на важливість юнацького руху для всього партійного і радянського будівництва, в прийнятій резолюції конференція намітила практичні заходи по налагодженню тісного зв'язку із КСМУ і зміцнення впливу КП(б)У в її рядах, про духовну та матеріальну допомогу спілці¹.

В процесі всього комуністичного будівництва в нашій країні, в роки Великої Вітчизняної війни, в боротьбі за відбудову і дальший розвиток народного господарства ВЛКСМ і її бойовий загін — Ленінська спілка молоді України завжди відгукувалися на всі заходи, що їх проводила партія, сміливо йшли на найвідповідальніші і найважчі ділянки боротьби і з честю виконували свій обов'язок перед Батьківщиною.

Відзначаючи роль Ленінського комсомолу в боротьбі за побудову комунізму як активного помічника Комуністичної партії, М. С. Хрущов у доповіді на позачерговому XXI з'їзді КПРС «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр.» відзначав, що багато трудових діл юнаків і дівчат нашої країни свідчать про зростання їх комуністичної свідомості, патріотичне бажання молоді самовіддано працювати на благо суспільства. Своїми славними ділами комсомол завоював повагу і любов усього нашого народу.

¹ Див. «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», стор. 95—97.

О. К. КОШИК

АНТИВОЄННІ ВИСТУПИ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ

Антивоєнні виступи робітників і селян України у період загальної мобілізації в липні 1914 р. становлять важливий етап в розвитку боротьби трудящих проти імперіалістичної війни. Проте це питання ще й досі лишається недослідженим. Окремі факти антивоєнних виступів на Україні знайшли часткове висвітлення в роботах Я. Крастиня¹, А. В. Шестакова² та особливо в статті А. Б. Беркевича³.

Дальше вивчення нових архівних джерел, що стосуються всієї території України в межах дореволюційної Росії, дозволяє намалювати більш-менш повну картину антивоєнних виступів на Україні на початку першої світової війни, які проходили під керівництвом більшовицьких організацій.

Імперіалістична війна 1914—1918 рр. була проявом кризи капіталістичної системи господарства. Народом світу вона принесла небачені нещастя, а буржуазії всіх країн — величезні прибутки.

Буржуазія і поміщики з великим задоволенням зустріли імперіалістичну війну. Буржуазні газети розгорнули шовіністичну пропаганду, брехливо твердячи про «народний» характер війни і закликаючи всі класи суспільства до єднання. Затушковуючи справжні причини війни, буржуазна преса намагалася створити враження, ніби робітники і селяни з великим піднесенням зустріли імперіалістичну війну.

В аналогічному плані виступали і меншовицько-есерівські верховоди. Один з лідерів меншовиків Алексинський в статті, надрукованій в газеті «Речь», писав, що оборона країни є тепер головною справою російської демократії⁴. Маскуючись прапором соціалізму, меншовики і есери допомагали буржуазії обманювати народ, приховувати грабіжницький характер війни.

Підтримували буржуазію і поміщиків у війні й українські буржуазно-націоналістичні організації.

Буржуазні та дрібнобуржуазні партії, об'єднавшись в єдиному таборі з буржуазією, намагались довести необхідність війни для народних мас Росії. «Величезний, потворний апарат брехні і хитросплетень було пушено в хід і в Росії, щоб заразити маси шовінізмом,

¹ Я. Крастинь, Революционная борьба крестьян в России в годы империалистической войны 1914—1916 гг., М., 1932.

² А. В. Шестаков, Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 года, Л., 1927.

³ А. Б. Беркевич, Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 года, «Исторические записки Института истории АН СССР», 1947, № 23.

⁴ Газ. «Речь» від 27 травня 1915 р.

щоб викликати уявлення, ніби царський уряд веде «справедливу» війну, безкорисливо захищає «братів-слов'ян» і т. д.» — писав В. І. Ленін¹.

Лише більшовицька партія і керований нею робітничий клас, який, як указував В. І. Ленін, не був заражений шовінізмом², зайняли різко негативну позицію по відношенню до війни. Вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму, більшовицькі організації з самого початку війни повели рішучу боротьбу проти імперіалістичної бойні, проти царизму, за перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську.

Як відомо, період, що наступив після поразки революції 1905—1907 рр., позначився дальшим погіршенням економічного і політичного становища трудящих мас Росії. Посилився наступ буржуазії на життєвий рівень робітників, здійснювана столипінська земельна реформа привела до ще більшого обезземелення трудящих мас села. Економічний, політичний і національний гніт царизму, буржуазії і поміщиків породжував революційний рух в країні, який напередодні війни досяг досить високого напруження.

Початок загальної мобілізації ознаменувався в Росії і на Україні рядом антивоєнних виступів робітників і селян. Ці виступи були проявом протесту проти затіяної царизмом війни, проти існуючого поміщицько-буржуазного ладу, який тримав трудящі маси в стані жорстокого гноблення і безправ'я і гнав їх на війну боротись і вмирати за чужі інтереси.

Антивоєнні виступи трудящих України були результатом діяльності більшовицьких організацій. Більшовики викривали імперіалістичну, загарбницьку суть війни і закликали робітників і селян до активної боротьби проти неї.

Листівка петербурзького комітету закликала організувати демонстрацію протесту проти війни. Вона закінчувалась лозунгами: «Геть війну! Геть самодержавство!». Під керівництвом більшовиків в Петербурзі і Москві відбулися антивоєнні виступи робітників³.

Одночасно з петербурзькими і московськими пролетарями на боротьбу проти імперіалістичної війни піднімались і робітники України. Шовіністичний чад охопив тут лише найбільш відсталу частину робітників, заможне селянство і дрібнобуржуазні верстви міського населення. Розгортанню антивоєнних виступів в значній мірі сприяли антивоєнні листівки більшовицьких організацій Києва, Харкова, Катеринослава⁴ і Чернігова⁵, в яких викривався імперіалістичний характер війни, а народ закликався до революційної боротьби проти царизму.

Відзначивши, що війна ведеться в інтересах експлуататорських класів, листівка Київського комітету РСДРП закликала трудящих до згуртування для великої боротьби за звільнення батьківщини від гніту царизму. «Тільки революція, тільки повалення кривавого уряду, конфіскація поміщицьких земель і наділення землею селян, тільки восьмигодинний робочий день і демократична республіка дадуть мож-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 277.

² Там же, стор. 278.

³ Ф. А. Романов, Рабочее и профессиональное движение в годы первой мировой войны и второй русской революции, М., Профиздат, 1949, стор. 45—47.

⁴ «Большевики в годы империалистической войны, 1914 — февраль 1917 г. Сборник документов местных партийных организаций», Госполитиздат, М., 1939, стор. 2—5.

⁵ Центральний державний історичний архів УРСР (далі—ЦДІА УРСР), ф. 317, спр. 5875, 1915, арк. 56.

ливість Росії розвиватись без кривавих завоювань!»—говорилось в листівці¹.

Листівка закінчувалась закликами: «Геть самодержавство насильників! Геть війну! Хай живе демократична республіка! Хай живе революція! Хай живе Російська соціал-демократична робітничая партія! Хай живе соціалізм!»².

Значна антивоєнна робота під час загальної мобілізації велась у Харкові. 23 липня 1914 р. харківська більшовицька організація розповсюдила антивоєнну листівку на підприємствах Харкова, призовних пунктах, на залізничній станції, серед солдатів маршових рот³.

В листівці відзначалося: «Якщо робітники і селяни не зможуть зупинити розпочату буржуазією воєнну кампанію і господарі становища силою нав'яжуть їм зброю, то треба брати цю зброю, але не для того, щоб іти в чужі країни і ганебно убивати там таких же пригноблених і ображених панівними класами робітників і селян, як і вони самі,— а для того, щоб повалити панування експлуататорів, це джерело всіх народних бідувань, і в славному бою добитись повного народного самоуправління, тобто демократичної республіки»⁴.

Антивоєнна діяльність більшовицьких організацій незабаром дала свої наслідки. На окремих підприємствах найбільших міст України відбулися політичні страйки на знак протесту проти війни та різноманітні по формі антивоєнні виступи робітників. Організаторами і керівниками в більшості були більшовики.

17 липня на ст. Харків—Сортувальна більшовикам вдалося організувати забастовку протесту проти війни⁵, 18 липня страйкувало 3603 робітники паровозобудівного заводу Гельферіх—Саде і 1800 робітників заводу сільськогосподарських машин. Страйк харківських робітників продовжувався і наступного дня. 19 липня страйкувало 1950 робітників ХПЗ і 1800 робітників на заводі Гельферіх—Саде⁶.

23 і 24 липня на знак протесту проти загарбницької війни страйкували робітники Софіївської і Віровської шахт Катеринославської губернії. В зв'язку із страйком робота на шахті зовсім припинилась⁷.

Наприкінці вересня на Харківському паровозобудівному заводі було оголошено мобілізацію понад 1000 робітників. Більшовики міста розгорнули боротьбу проти цієї мобілізації. Вони закликали робітників не йти на війну. Під впливом більшовицької агітації на заводі спалахнув страйк, в результаті якого частину мобілізованих воєнної власті повернули на завод⁸.

Робітники заводу «Русский провиданс» Нікополь-Маріупольського товариства, дізнавшись про загальну мобілізацію, 17 липня оголосили страйк протесту і не з'явилися у другій половині дня на роботу. Зібравшись біля заводської водокачки, вони обговорювали становище, яке склалось з початком війни, проявляючи особливу тривогу за свої сім'ї, які залишалися без шматка хліба і притулку⁹.

¹ «Большевики в годы империалистической войны, 1914—февраль 1917 г. Сборник документов местных партийных организаций», стор. 33.

² Там же.

³ Державний архів Харківської області (далі—ДАХО), ф. 3, спр. 4416, 1916, арк. 22; спр. 5772, арк. 4.

⁴ «Большевики в годы империалистической войны, 1914—февраль 1917. Сборник документов местных партийных организаций», стор. 5.

⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, од. зб. 207, 1915—1916, арк. 5.

⁶ П. А. Лавров, Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., Изд-во Киевского университета, 1957, стор. 107.

⁷ А. Ф. Романов, назв. праця, стор. 47.

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, од. зб. 216, арк. 3.

⁹ Державний архів Дніпропетровської області (далі—ДАДО), ф. 9, спр. 3055, 1914, арк. 50.

Отже, оголошення загальної мобілізації робітники України зустрівали страйками протесту.

Одночасно з початком мобілізації в найбільших промислових центрах України відбулися антивоєнні виступи відзиваних із запасу робітників. Відірвані від роботи і сімей і гнані царизмом на братовбивчу війну, робітники виражали свій гнівний протест проти війни і поміщицько-буржуазного ладу, який породив її, у формі сутичок з поліцейськими і воєнними загонами, биття чорносотенців і поліцейських, розгрому крамниць.

Великі антивоєнні виступи робітників пройшли на початку мобілізації в Катеринославі. Вранці 19 липня запасні, більшість яких становили робітники Брянського металургійного заводу, побили чорносотенця Мартинова, що хотів організувати «патріотичну» демонстрацію, а також поліцейського наглядача і кількох стражників. На призовний пункт прибули жандарми і поліція і почали стріляти в неозброєний натовп робітників. Шість чоловік було поранено і одного вбито¹.

В перлюстрованому поліцією листі без підпису від 9 серпня 1914 р. з Катеринослава в Москву говорилось про відсутність серед запасних і трудящих міста будь-якого ентузіазму під час мобілізації: «Повна апатія по відношенню... намірів зовнішнього ворога і дуже осмислене і яскраво вороже ставлення до внутрішнього ворога — в першу чергу до поліції». В цьому ж листі повідомлялось про інші антивоєнні виступи робітників і про сутички з поліцією та чорносотенцями².

Великі заворушення мобілізованих, які переросли в прямі сутички з поліцією і жандармерією, відбулися на початку мобілізації в Донбасі — в містах Луганську, Бахмуті, Макіївці, Ясинуватій та в інших місцях.

В Луганську місцеві воєнні власті зосередили близько 20 тис. чоловік, призваних з навколишніх рудників, шахт, селищ. 22 липня 1914 р. серед запасних почалися масові заворушення. На центральній вулиці міста вони розгромили декілька магазинів. Прибулі на чолі кінного загону стражників жандармський ротмістр і його помічник були побиті каміннями і палицями, а загін стражників під натиском запасних втік³.

Аналогічні події відбулися на суміжній Садовій вулиці. Тут також в результаті сутички з мобілізованими змушений був втекти кінний загін стражників. Для місцевої влади створилось загрозове становище.

Викликана рота солдатів 136-го піхотного Таганрозького полку, підтримана загонами кінної поліції, відкрила вогонь по мобілізованих, але це не зломало їх. Зайнявши полотно залізниці, яке пересікало місто, вони продовжували боротьбу ще кілька годин. Тільки на світанку опір запасних було зломлено. Серед мобілізованих виявилось троє убитих і 20 чоловік поранених⁴.

Щоб запобігти новим виступам мобілізованих, начальник Луганського гарнізону генерал-майор Сависько просив командуючого військами Одеського воєнного округу залишити в Луганську, зважаючи на «крайню необхідність», роту солдатів Таганрозького полку⁵.

¹ М. Ахун, В. Петров, Царская армия в годы империалистической войны, М., 1929, стор. 12—13.

² ДАДО, ф. 9, спр. 2532, 1914, арк. 330—331; спр. 2954, арк. 220, 223.

³ Там же, спр. 3050, 1914, арк. 33—34.

⁴ Там же, арк. 50—51.

⁵ Там же, спр. 3055, 1914, арк. 50—51.

23 липня в Луганськ прибув у супроводі декількох загонів стражників катеринославський губернатор Колобов. Почались масові репресії і арешти. З 85 чоловік, відданих до суду, декілька було розстріляно, 37 ув'язнено¹.

Однак заворушення серед запасних продовжувались. Начальник катеринославського губернського жандармського управління 25 липня дописав у департамент поліції, що в Луганську перебуває близько 30 тис. запасних, які підлягають відправці у війська, що в місті знову продовжуються арешти мобілізованих².

В результаті антивоєнних виступів у Луганську 28 магазинів було розгромлено повністю, 14 частково, завдано збитків на суму 108 056 крб.³

Аналогічні події відбулися і в Бахмуті. Поліцейські стріляли по мобілізованих, внаслідок чого сім чоловік було поранено, 70 учасників заарештовано і віддано до воєннопольового суду⁴.

В Макіївці виступи запасних і робітників місцевих заводів закінчилися вбивством жандармського унтер-офіцера і власника крамниці, який допомагав поліції придушувати рух і стріляв по мобілізованих, пораненням поліцейських чинів і крамарів, розгромом залізничної станції Бузанівка. В результаті кількох сутичок між робітниками і козаками останні кілька разів стріляли у беззбройний натовп запасних. За офіційними даними, 13 чоловік було вбито і 17 поранено⁵. Насправді жертв було значно більше.

Досить активні заворушення робітників відбулися в Хрустальському районі Донбасу. Близько 400 запасних з шахт і рудників Чистяківського району разом з проводжаючими їх робітниками на ст. Криндачівка кілька разів вступали в сутичку з поліцією. Одного робітника було вбито. Запасні і робітники з вигуками «Поліція нас вбиває!» провели демонстрацію в станційному селищі, а потім доценту розгромили канцелярію і квартиру поліцейського пристава⁶.

В цей час на навколишніх рудниках продовжували відбуватись аналогічні виступи запасних і робітників⁷. Тому місцеві власті поспішили відправити запасних не через Штерівку, як це було намічено мобілізаційним планом, а через Криндачівку. Відправка супроводжувалась розгромом продовольчих крамниць, перестрілкою між озброєними крамарями і запасними; в результаті один чоловік був вбитий, а 5 поранено. Проте, за визнанням самих поліцейських, жертв з боку робітників було значно більше⁸.

Виступи запасних проходили і в інших місцях Донбасу. Між солдатами військового ешелону, що зробив зупинку на ст. Ясинувата, і загonom поліцейських зав'язалась перестрілка. Двох солдатів було тяжко поранено. З великими труднощами опір мобілізованих було зломлено, а організаторів арештовано⁹.

¹ Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 138, ч. 18, 1914, арк. 6, 7, 21, 78

² Там же.

³ ДАДО, ф. 9, спр. 3055, 1914, арк. 67.

⁴ Там же, арк. 91; ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 138, 1914, арк. 2, 12.

⁵ А. Б. Беркевич, Назв. праця, стор. 24.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 138, ч. 45, 1914, арк. 12, 13.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же, ч. 18, 1914, арк. 11.

Внаслідок активних і масових виступів в Донбасі утворилося надзвичайно напружене становище. Зважаючи на це, за наказом катеринославського губернатора в Бахмутському і Слов'янському повітах були вжиті заходи по посиленню охорони ряду шахт і промислових підприємств поліцейськими загонами. Особливо велику увагу було звернено на посилення охорони Луганського патронного заводу.

В Луганську губернатор і начальник жандармського управління провели особливу нараду, де обговорювалось становище, яке склалося, і «заходи для посилення охорони державного порядку і громадського спокою». Слов'яносербський повіт було оголошено на воєнному становищі. За допомогою жорстоких заходів опір мобілізованих було зломлено, а найбільш активних учасників антивоєнних виступів у складі сформованих маршових рот негайно відправлено на фронт¹.

Антивоєнні виступи, які в період загальної мобілізації охопили значну частину робітників промислових міст України, злились з масовими антивоєнними виступами селянства. Селянство, яке становило більшість населення тодішньої Росії, не однаково поставилось до війни. Куркульська частина села підтримала загарбницьку війну. Щож стосується інших соціальних прошарків селянства: середняків і бідняків, то вони, особливо бідняки, надто слабо були заражені шовінізмом і при всіх своїх ваганнях між шовінізмом і революційністю² зустріли війну з жахом і відчаєм. Малоземельне і безземельне селянство, жорстоко експлуатоване поміщиком і куркулем, знало, що війна, крім горя і нещастя, нічого іншого для трудящих не несе і протестувало проти війни як могло.

До того ж загальна мобілізація, що розпочалася саме в розпал жнив, забрала із села в перші дні війни майже всіх працездатних. Поряд з мобілізацією людських резервів провадилась реквізиція коней, возів і упряжі. Все це поставило бідняцькі і середняцькі господарства в значно тяжче становище і обумовило наростання серед селянства антивоєнних і антимоноархічних настроїв.

Відзначені настрої селянства проявлялись в різних формах, починаючи з висловлювань проти війни і царя, закликів не йти на війну, відмови під тим чи іншим приводом давати підводи для поставки запасних на залізничні станції і кінчаючи масовими виступами селян, які громили військові і поліцейські «присутствія», поміщицькі маєтки, куркульські господарства і промислово-торговельні підприємства.

В перший день мобілізації, 17 липня 1914 р., селянин с. Звиздаль. Овруцького повіту, Волинської губернії, В. П. Черепинець закликав односельчан уникати мобілізації і не йти на війну³.

18 липня 1914 р. в містечку Лабуні, Волинської губернії, місцевий селянин Н. Буджерака на подвір'ї волосного правління, звідки в цей час відправляли мобілізованих, звернувся до них із закликом не йти на війну. Буджерака говорив, що «запасні йдуть битися за таких багатців, як поміщики Потоцький і Сангушко, які мають дуже багато лісу, а якщо піду я, то ми всі кинемо зброю або перейдемо на бік ворога, австрійців пустимо в Старо-Костянтинів і вони тут все сплять»⁴.

¹ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 138, ч. 18, 1914, арк. 20.

² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 368—369.

³ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 318, спр. 2471, 1914, арк. 2.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 318, спр. 2480, 1914, арк. 2, 3.

У цих словах давалось правильне визначення того, в чиїх інтересах буде вестись війна, виражалась ненависть до поміщиків і висловлювались стихійні пораженьські настрої. За антивоєнні висловлювання селянина Буджераку було засуджено на два роки тюрми¹.

Висловлювання проти війни, які супроводжувались прямими закликами до запасних уникнути мобілізації, мали місце в багатьох інших містах України. 20 липня 1914 р. в м. Чернігові, де в той час проходила мобілізація, селянин с. Янівки Гулій, знаходячись на базарній площі, зібрав навколо себе селян і мобілізованих і відкрито, на повний голос висловлював антивоєнні думки, закликав солдатів не користися царському маніфестові про мобілізацію. Звертаючись до мобілізованих, Гулій говорив: «Для чого йдете на війну?.. Не ходіть, адже вас посилають тільки убивать один одного». Далі він говорив про те, що на війну багатих не забирають, а гонять тільки бідних, причому прямо з поля, а тих, що уникають мобілізації, жорстоко карають. Як приклади, Гулій наводив факти, які мали місце в його рідному с. Янівці. Прибулі поліцейські розігнали натовп. Селянський агітатор Гулій був затриманий поліцією і відданий до суду².

Як повідомляв помічник начальника катеринославського губернського жандармського управління в Олександрівському і Словяно-сербському повітах, колишні учителі Успенської волості, Олександрівського повіту, О. Ф. Гусак, Д. П. Редькин, Н. П. Лось і Н. І. Хоменко вели серед запасних антивоєнну агітацію³.

В серпні 1914 р. в селищі Дмитрієвському, Бахмутського повіту, Катеринославської губернії, селянин К. Привалихін поширював серед сільського населення чутки про те, що «Росії з німцями воювати не слід, що від цього нікому із солдатів ніякої користі не буде, що загарбані землі все одно будуть роздані поміщикам, а солдатам і селянам дістануться тільки погорілі горбки»⁴.

В с. Таранівці, Зміївського повіту, Харківської губернії, батрак А. Б. Грецький вів серед робітників поміщицької економії агітацію проти війни⁵. Агітація селян проти війни і мобілізації велась на хуторі Бейтельбахтера, Тираспільського повіту, і в с. Бойтівці, Олександрівського повіту, Херсонської губернії⁶, в с. Перейли, Балтського повіту і с. Негіна, Кам'янецького повіту, Подільської губернії⁷, на хуторі Півні, Миргородського повіту, і в с. Соколові Балці, Костянтинградського повіту, Полтавської губернії⁸, в слободі Лодзянове, Новоград-Волинського повіту, Волинської губернії⁹, в слободі Юрченково, Ново-Бурлацької волості, Харківської губернії¹⁰ та інших місцях.

Отже, незважаючи на панування в країні поліцейських репресій, які особливо посилились на початку війни, в умовах, коли за одне сказане проти війни слово негайно заарештовували, судили, кидали в тюрми і засилали в Сибір, значна частина селянства в тій чи іншій формі виражала своє негативне ставлення до імперіалістичної війни.

Антивоєнні виступи мобілізованих, що супроводжувались велики-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 318, спр. 2480, 1914, арк. 36.

² Там же, спр. 2468, 1914, арк. 2.

³ ДАДО, ф. 9, спр. 3055, 1914, арк. 31.

⁴ Там же, спр. 3036, 1914, арк. 16.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 4117, 1914, арк. 74, 78.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 419, спр. 6639, 1914, арк. 1; спр. 6638, арк. 1.

⁷ Там же, спр. 6633, 1914, арк. 5; спр. 6643, арк. 1, 10.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 1367, 1914, арк. 2; спр. 1366, арк. 75.

⁹ Там же, ф. 318, спр. 2513, 1914, арк. 2.

¹⁰ Там же, ф. 336, спр. 4094, 1914—1916, арк. 12.

ми аграрними заворушеннями, набули особливої гостроти на Київщині. Селянство Київської губернії, в силу історичних умов, що склалися тут, змушено було задовольнятися наділами, розмір яких досягав менше 6 га на селянський двір¹, а в таких повітах, як Черкаський — 2,5 га, Чигиринський — 2,7 га, Канівський — 2,8 га². Безкінних селян на Київщині було понад 50%, що становило найвищий процент по всій Росії³. Малоземелля, відсутність лісів і вигонів для випасу худоби, високий рівень поміщицької експлуатації обумовлювали тут часті селянські заворушення.

Тим-то неважко зрозуміти, чому саме на Київщині в період загальної мобілізації знову піднялась хвиля селянських виступів, які по кількості підпалених і розгромлених поміщицьких маєтків і розмаху боротьби займають перше місце у всій Росії⁴. Особливо великі заворушення відбулися в Канівському і Радомишльському повітах.

В Канівському повіті було частково розгромлено дві економії поміщиків Муравйова-Апостола, маєток Верещаки і графа Бутурліна⁵.

Найбільш активний характер мали антивоєнні виступи мобілізованих в Радомишльському повіті. Запасні і майже все селянство повіту громили купецькі і казенні крамниці і житлові будинки, поміщицькі садиби, захоплювали хліб, рубали ліси. Антивоєнні виступи запасних дуже часто переплітались з аграрними заворушеннями селянства.

Значного розмаху в повіті набрав розгром бакалійних і винних лавок. Лише за один день 19 липня мобілізовані в 12 селах повіту розбили 13 лавок. Особливо багато крамниць було розбито в містечках Коростишеві і Радомишлі. Судячи з понесених збитків, окремі крамниці були досить великі⁶.

Всього за період з 18 по 22 липня в Радомишльському повіті запасними було розбито і пошкоджено 50 крамниць на суму 70 680 крб.

У зв'язку з досить частими виступами запасних проти власників лавок і крамниць виникає питання: чим була обумовлена ця ворожнеча, яка з такою силою проявилась на початку війни. Насамперед, не лише і не стільки прагненням окремих запасних будь-якими засобами здобути заборонену горілку, щоб втопити в ній своє горе, що звичайно мало місце. Царські сановники всі антивоєнні виступи пояснювали саме цією причиною, оцінюючи виступи як п'яні бунти. Проте це далеко не так. Причини цієї ворожнечі треба шукати в соціальних взаєминах, які склалися на селі напередодні війни. Як відомо, куркулі і крамарі в період столипінської реформи скуповували землю, що не могло не викликати з боку трудового населення негативної реакції. Поряд з куркулями в ролі гнобителів на селі виступали і ті крамарі, які не скуповували землі, особливо крупні. Вони намагались обманним шляхом продати свій товар, вирвати з рук селянина його трудову, потом зароблену копійку.

Одночасно сільські і містечкові крамарі виступали перед селянами і в ролі лихварів. Не маючи чим своєчасно сплатити державні податки, селяни змушені були вдаватись до крамарів за позичками, сплачуючи великі проценти. Саме цим і слід пояснювати ті часті розгроми запасними крамниць і в тому числі шинків, що мали місце в період проведення загальної мобілізації.

¹ А. Б. Беркевич, назв. праця, стор. 32.

² «Матеріали о крестьянском надельном землевладении в Киевской губернии», ч. 1, 1906, стор. 98, 99, 40.

³ А. Б. Беркевич, назв. праця, стор. 32.

⁴ Там же.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 947, 1914, арк. 88, 89

⁶ Там же, арк. 74—79.

Великого розмаху на Радомишльщині набули селянські виступи проти поміщиків. Про це, зокрема, свідчить рапорт радомишльського справника від 29 липня 1914 р. київському губернатору. «Захоплення поміщицького хліба, вирубка лісу набула зараз же після мобілізації широкого розповсюдження... Запасні кожного села, яке входило в район 2-го стану Радомишльського повіту, для забезпечення своєї сім'ї хлібом і дровами виїжджали разом із своїми сім'ями на поміщицькі поля і ліси, запасались необхідною кількістю хліба в копах чи в зерні від молотарок, паливом і будівельним лісом і відвозили додому»¹. Спроби зупинити аграрний рух ніякого успіху не мали.

Однією з форм аграрних виступів мобілізованих і селян було підпалювання поміщицьких маєтків. Пожежі відбувалися в різних містах повіту². Всього в Радомишльському повіті у період загальної мобілізації було розгромлено і спалено 25 поміщицьких маєтків і куркульських господарств (на суму 67 275 крб.). Маєтку Ярошинського було завдано шкоди на суму 3 тис. крб., маєтку Герасимової в с. Вишичах — на суму 25 тис. крб.³ У графа Горчакова селяни містечка Коростишева та навколишніх сіл — Стрижевки, Козіївки, Войташівки та інших — вивезли багато кіп пшениці, 70 сажнів дров⁴; у с. Любівцях розбили будинок поміщика Глінка, завдавши збитку на 2 тис. крб.⁵

Антивоєнні виступи та аграрні заворушення селян і мобілізованих в Радомишльському повіті викликали хвилювання та паніку серед пануючих верств. Яскравою ілюстрацією цього є телеграма поміщиці Маслової від 27 липня 1914 р. до міністерства внутрішніх справ. «В Радомишльському повіті, — повідомляла вона, — п'яні банди запасних розгромили поміщицькі садиби, попалили хліб, сіно... Наше становище трагічне»⁶.

Дворянство повіту просило воєнну владу надіслати в Радомишльський повіт каральний загін. Це прохання підтримав начальник київського жандармського управління Шредер в листі командирі жандармського корпусу від 29 липня 1914 р. Він писав, «що сучасний момент є найбільш прийнятним для застосування особливих каральних заходів до всього населення Радомишльського повіту»⁷, і просив головнокомандуючого Південно-Західним фронтом надіслати в Радомишльський повіт спеціальний каральний загін⁸.

Виступи мобілізованих і селян відбулися також в Подільській і Волинській губерніях. В м. Балті, Подільської губернії, заворушення запасних почалися 19 липня. Мобілізовані звільнили з-під арешту своїх товаришів, заарештованих напередодні поліцією, розбили квартиру городового, вікна в будинках місцевих багатіїв, поранили одного поліцейського і начальника кіннополіцейської стражі. Виступ запасних було придушено за допомогою спеціально викликаній конвойної команди. Організаторів виступу було арештовано⁹.

Протягом двох днів — 19 і 22 липня запасні громили господарство поміщика Собанського (на території Переймської волості, Балтського повіту). Вони спалили будинок, стайню, хлів, клуню та інші господар-

¹ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 138, ч. 28, 1914, арк. 6.

² ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 947, 1914, арк. 74.

³ Там же, арк. 75—76.

⁴ Там же, арк. 79.

⁵ Там же.

⁶ А. Б. Беркевич, назв. праця, стор. 32.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 138, ч. 28, 1914, арк. 6.

⁸ Там же.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 419, спр. 6607, 1914, арк. 3—4.

ські будівлі¹. Всього у Балтському повіті було розгромлено 10 поміщицьких і куркульських господарств.

Про гостроту і розмах антивоєнних виступів мобілізованих у Балті та Балтському повіті говориться в листі предводителя дворянства князя Гагарина до своєї матері: «Що тут діється, — писав він, — важко собі навіть уявити, ми живемо як на вулкані. Більш як 12 тисяч запасних в місті, і я розриваюсь на частини, щоб запобігти можливості безпорядків»².

Масового характеру набули хвилювання запасних в Ольгопільському, Брацлавському та Гайсинському повітах Подільської губернії. Розгром поміщицьких маєтків часто супроводжувався тут збройними сутичками з поліцією і військовими загонами. В окремих випадках селянські виступи носили політично свідомий характер. Селяни говорили, що їм зовсім не потрібно класти свої голови за панську землю, не маючи своєї, що після повернення з війни вони будуть палити всіх поміщиків.

Заворушення запасних в Ольгопільському повіті почались за таких обставин. 20 липня в м. Ольгополі зібралось близько 50 тис. запасних, візників і родичів мобілізованих. Щоб запобігти всякого роду ексцесам, місцеві власті вирішили швидко відправити «ратників» по місцях формування маршових частин. При слідуванні до м. Гайсина, Подільської губернії, та на залізничну станцію Попелиха, Південно-Західної залізниці, мобілізовані громили крамниці, палили поміщицькі будинки і економії. Концентрація в окремих населених пунктах великої кількості мобілізованих робила їх виступи особливо загрозливими.

На землях поміщика Гуляницького запасні спалили дві скирди соломи, забрали багато пшениці, ячменю, вівса. У поміщика Сабанського мобілізовані і селяни забрали врожай з площі 20 дес. Йдучи через містечко Чечельник, запасні громили будинки і крамниці торговців, били чиновників і поліцію. На кордоні Ольгопільського і Брацлавського повітів, близько с. Буди, запасні розгромили маєтки поміщика Стриєвського. На околицях містечка Тростянець, Брацлавського повіту, вони підпалили на полі велику скирду соломи економії Тростянецького цукрового заводу. Звертаючись до селян, вони говорили: «Бачите, як горить, так будемо палити всіх поміщиків, коли повернемось з війни». Мобілізовані закликали сільськогосподарських робітників і селян відмовитись від роботи на поміщицьких землях: «Нехай не роблять панам, коли ми воювати і страждати йдемо». Виступ мобілізованих в містечку Тростянець було придушено військовою силою³.

У Вінницькому повіті, Подільської губернії, селяни с. Пеньківки, озброєні рушницями і кілками, протягом чотирьох ночей з 20 по 23 липня успішно відбивали напад панських слуг, забрали на полях графа Холоневського 62 копи хліба⁴. Виступи запасних і селян відбулися і в інших місцях Вінницького повіту⁵.

Заворушення запасних і селян в ряді сіл і містечок Подільської губернії набрали надто загрозливого характеру. Нерідко поліцейські загоны, яких було надіслано для придушення виступів, ухилялись від сутичок з мобілізованими і ховались де доведеться⁶. При зустрічі з поліцейськими мобілізовані кидались на них з вигуками «бий барбо-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 419, спр. 6607, 1914, арк. 3—4.

² Цнт. за А. Б. Беркевич, назв. праця, стор. 35.

³ ЦДІА УРСР, ф. 419, спр. 6608, 1914, арк. 10—13.

⁴ Там же, спр. 6616, 1914, арк. 1.

⁵ Там же.

⁶ Там же, спр. 6607, 1914, арк. 13; спр. 6608, арк. 20.

сів», «давай сюди барбосів». Не з меншою ненавистю накидались запасні на економічну адміністрацію — прикажчиків, управителів і, б'ючи їх, примовляли: «Ти за пана стоїш»¹. Серед всіх селянських заворушень на Україні, що спалахнули на початку війни, на виступах в Подільській губернії найбільш виразно позначилась класова свідомість учасників їх, відверті прояви ненависті до своїх класових ворогів — поміщиків і куркулів.

Антивоєнні виступи мали місце і в Волинській губернії. В серпні 1914 р. волинський губернатор доносив у департамент поліції про «безпорядки» в губернії, що відбулися на початку загальної мобілізації. Запасні виявили непокірність поліції, громили поміщицькі маєтки, урядові заклади. У м. Овручі запасні розгромили будинок земської управи, в якому проходив медичний огляд мобілізованих. Повітовий предводитель дворянства і справник закликали припинити «безпорядки», але «розгніваний натовп» мобілізованих закидав їх камінням. При придуренні виступу 48 чоловік були заарештовані².

Селянин с. Лодзяновки, Новоград-Волинського повіту, Волинської губернії, Мартин Бачинський категорично відмовився дати підводу для відправки запасних на збірний пункт, вилаявши при цьому царя³. Вивчаючи архівні документи, автор зустрів сотні справ з аналогічними фактами, які мали місце майже в усіх українських губерніях. Відмовлення давати підводи для відправки запасних було одною з досить поширених форм негативного ставлення селянства до війни.

Значного поширення набув на Волині і аграрний рух селян. Наведемо лише деякі найяскравіші факти цієї боротьби. В липні селяни с. Сокуля, Луцького повіту, потравили своєю худобою сінокоси і хліба поміщика Стемпківського. Панським слугам, які намагалися запобігти випасу, селяни загрожували вбивством, похвалялися вирізати не лише їх, а й панів. Селяни говорили, що «тепер війна, а тому все дозволено», — що «вони все одно будуть бити панів»⁴.

Великого напруження досяг селянський рух в Кременецькому повіті. Тут у виступах проти поміщиків брали участь сотні селян. Так, у розгромі фільварку поміщика Якубовського брало участь 308 селян⁵, а Мар'янівського маєтку — 114⁶. В двох маєтках поміщика Митківського селяни забрали хліба, худоби, майна та господарського інвентаря на 65 тис. крб.⁷ Про характер і розмах виступів на Кременеччині свідчить лист одного кременецького поміщика київському генерал-губернатору: «В Кременецькому повіті, звідки я тільки повернувся, твориться біда. Селяни громлять фільварки». Далі підкреслюється аграрний характер руху селян. Автор листа просить у губернатора захисту⁸.

Антивоєнні настрої охопили також і солдатів сформованих військових частин, які направлялись на передові позиції. Поширенню антивоєнних настроїв серед кадрових і запасних частин сприяли в значній мірі більшовицькі листівки. Розловлювані серед солдатів, вони будили їх політичну свідомість, роз'яснювали справжній характер війни, поширювали серед солдатської маси антивоєнні настрої, закликали до боротьби проти царя, поміщиків і капіталістів.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 419, спр. 6608, арк. 13.

² ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 138, ч. 18, 1914, арк. 6.

³ ЦДІА УРСР, ф. 318, спр. 2513, 1914, арк. 2.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 317, спр. 5663, 1914, арк. 2.

⁵ Там же, спр. 5662, арк. 7.

⁶ Там же, арк. 8.

⁷ Там же, арк. 10.

⁸ А. Б. Беркевич, назв. праця, стор. 32—33.

Начальник харківського губернського жандармського управління повідомляв власті про розповсюдження серед запасних, що відправлялись до військових частин, антивоєнної листівки Харківського комітету РСДРП¹.

Формами антивоєнних виступів солдатів були: прояви недисциплінованості, виступи проти поліції, начальницького і офіцерського складу і навіть розгром маєтків у прифронтовій смузі. Спинимось лише на окремих фактах виступів.

У Броварах під Києвом прапорщик ешелону, що йшов на фронт, побив, а потім заарештував солдата за те, що той відмовився стати по команді «струнко». Солдати оточили прапорщика і зажадали звільнення арештованого. У відповідь на це офіцер почав загрожувати шаблею. Тоді натовп солдатів обеззброїв прапорщика, забравши в нього шаблю і револьвер. Коли офіцер почав тікати, солдати закидали його камінням².

Військовими частинами, що рухались на фронт, на початку серпня було розгромлено маєток «Колодно» графа Грохольського в Кременецькому повіті, Волинської губернії. В розгромі маєтку взяли участь солдати 9-ої піхотної дивізії, кіннотники 1-го кавалерійського Катеринодарського козачого полку, солдати господарських підрозділів. Шкода завдана поміщикаві, дорівнювала півмільйона карбованців³.

Початок загальної мобілізації на Україні позначився також антивоєнними виступами жінок. В цих виступах брали участь переважно дружини мобілізованих. Головними вимогами їх було: припинити виділення селянських господарств на відруб, зменшення орендної плати на землю, призначення і виплата утримання родинам мобілізованих. Антивоєнні виступи жінок мали місце на початку війни в Катеринославській, Харківській, Херсонській губерніях.

23 липня жінки с. Олександрівки, Катеринославської губернії, озброївшись дрючками, зажадали від поміщика зменшення орендної плати за землю та виділення їм додаткових наділів⁴. Під натиском дружин мобілізованих поміщик на деякий час припинив оранку своєї землі.

В хуторі Стативкіному, Старобільського повіту, Харківської губернії, 22 липня юрба жінок категорично зажадала від землеміра припинити виділення відрубних ділянок і негайно виїхати з хутора. Переляканий землемір втік. Розгром його квартири вдалося припинити за допомогою поліції. Найбільш активні учасники виступу були заарештовані⁵. Одночасно аналогічний виступ жінок відбувся в хуторі Шапарському, Старобільського повіту⁶. Великий виступ дружин запасних відбувся в Одесі. Виражаючи гнівний протест проти війни, вони використали як привід для виступу затримку видачі казенної пенсії. Зібравшись 12 серпня в кількості понад тисячу чоловік, вони повибивали каміннями вікна у будинку міської думи, побили поліцмейстера, його помічника і городского. Виступ дружин і матерів запасних було придушено збройною силою. В результаті кілька жінок було поранено⁷. Виступи дружин мобілізованих мали місце і в інших місцях України.

Отже, загальна мобілізація на початку першої світової імперіалістичної війни ознаменувалась в Росії і на Україні крупними антивоєн-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 4094, 1914, арк. 12.

² ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 141, 1914, арк. 15.

³ ЦДІА УРСР, ф. 317, спр. 5664, 1914—1916, арк. 2.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 419, спр. 6613, 1914, арк. 2.

⁵ А. П. Гриценко, Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки першої світової війни, «Український історичний журнал», 1958, № 5, стор. 77—78.

⁶ Там же.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4-е діловодство, спр. 141, ч. 84, 1914, арк. 6.

ними виступами робітників і селян. На Україні антивоєнні виступи в тій чи іншій мірі і формі відбулися в більшості губерній: Київській, Катеринославській, Подільській, Харківській, Волинській та ін.

Представники органів царської влади — губернатори, начальники жандармських і поліцейських управлінь в своїх донесеннях про хід мобілізації спочатку обходили мовчанням факти антивоєнних виступів. Проте, коли вже далі мовчати не можна було, вони надзвичайно перебільшили одну рису, властиву деяким виступам (розгром винних крамниць, факти пияцтва), кваліфікуючи всі виступи як «п'яні бунти», позбавлені будь-якого соціального смислу.

Так було знайдено патентовану причину, якою буржуазія і поміщики пояснювали заворушення робітників і селян. В дійсності заворушення робітників і селян в період проведення загальної мобілізації мали глибокий класовий і політичний зміст. Вони були різноманітними за формою: висловлювання проти війни і царя, побиття поліції і жандармерії, страйки протесту проти війни, демонстрації, розгроми поліцейських приміщень, крамниць і будинків торговців, підпалювання і розгром поміщицьких маєтків та куркульських господарств, зрештою криваві сутички з поліцейськими і військовими загонами.

Зростанню революційних, антивоєнних настроїв робітників і селян вже на початку війни і особливо в ході війни сприяли антивоєнні листівки, з якими звернулись до трудящих більшовицькі організації України. Вони будили класову і політичну свідомість робітників і селян, роз'яснювали імперіалістичний характер війни, вказували на методи і засоби звільнення від війни і гноблення, закликали до боротьби за перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську, за перемогу революції. Більшовицькі прокламації сприяли наростанню антивоєнних настроїв серед трудящих з самого початку загальної мобілізації.

Окремі виступи запасних мали досить активний характер і нерідко переходили в збройні сутички з поліцією і військовими загонами.

Про великий розмах і гостроту антивоєнних виступів трудящих України свідчить також і порівняно велика кількість розгромлених, пошкоджених поміщицьких маєтків і садиб, куркульських господарств, крамниць тощо. За нашими підрахунками, зробленими на основі архівних даних, на початку війни на Україні було розгромлено і пошкоджено 178 крамниць і житлових будинків торговців на суму 196 516 крб.

В той же час було спалено, піддано в тій чи іншій мірі розгрому 57 поміщицьких маєтків і 51 куркульське господарство. Збиток, що його зазнали поміщики і куркулі, виражається в сумі 659 257 крб.

В цілому ж в результаті антивоєнних виступів запасних робітників і селян торговій буржуазії, поміщикам і куркулям було завдано збитків на суму 755 784 крб. В дійсності ця сума була значно більшою тому, що в значній частині донесень про «погроми» не повідомлялось про збитки.

В ході антивоєнних виступів, які супроводжувались збройними сутичками з поліцією та військами, було забито 22 запасних і 69 поранено. Багато учасників виступів було заарештовано, ув'язнено на різні строки, розстріляно. Наведені дані перевищують кількість жертв по українських губерніях, які наводяться в статті А. Б. Беркевича.

Вивчення архівних матеріалів і літературних джерел показує, що поруч з суто антивоєнною боротьбою мобілізованих, в якій тісно переплітались антивоєнні, антибуржуазні і антипоміщицькі настрої, окремо проходили виступи селян у формі підпалів поміщицьких садиб, розгроми маєтків, потрави поміщицьких сінокосів і посівів, вирубуванні лісів тощо. Подібна боротьба набрала гострого характеру, наприклад, в Ра-

домишльському повіті, Київської губернії та Кременецькому повіті, Волинської губернії.

Що ж стосується виступів запасних робітників і селян, то аналіз і зіставлення змісту, характеру і форми їх свідчить про наявність між ними багато спільного по методах і цілях боротьби. Обом цим групам було властиве негативне ставлення до війни та існуючого суспільно-політичного ладу. В спільній боротьбі проти війни продовжував зміцнюватись союз робітників і селян, велика соціальна сила, яка спроможна була повалити владу царя, поміщиків і буржуазії і привести до перемоги соціалістичної революції.

Ю. О. КУРНОСОВ

КРИЗА КРІПОСНОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (40—50-і роки ХІХ ст.)

Однією з важливих проблем, що їх досліджують радянські історики, є проблема переходу Росії, в тому числі й України, від феодально-кріпосницького ладу до капіталістичного. Вивчення її необхідне для правильного розуміння генезису капіталізму в надрах феодального суспільства і тих умов, в яких починав формуватися пролетаріат.

Темою статті є дослідження частини цієї проблеми — кризи кріпосного господарства у трьох губерніях Правобережної України — Київській, Подільській і Волинській (Південно-Західний край) у 40—50-і роки ХІХ ст., тобто в період, коли в соціально-політичному житті Правобережної України, як і всієї Росії, відбувалася гостра боротьба нових продуктивних сил з старими виробничими відносинами, при пануванні останніх.

Вибір саме цієї теми для дослідження обумовлювався тим, що криза кріпосного господарства на Правобережній Україні не була предметом спеціального вивчення в українській радянській історіографії. Проте слід відзначити, що в працях І. О. Гуржія¹ питанню економічного становища поміщицького і селянського господарства та боротьби селян на Правобережній Україні у 40—50-х роках ХІХ ст. приділено значну увагу.

Криза старого ладу і процес визрівання капіталістичних відносин в економічній системі феодального суспільства на Правобережній Україні відбувалися так, як і в інших частинах України і всієї Росії, відрізняючись лише темпами і місцевими особливостями.

Умови для перетворення кріпосного господарства у капіталістичне визрівали і в поміщицькому і в селянському господарствах. В поміщицьких господарствах, зокрема, — шляхом дальшої товаризації землеробства і скотарства, через заняття промисловим підприємництвом, введення поміщицького реманенту і робочої худоби замість селянської, застосування машин і найманої праці в землеробстві і промисловості. В селянських — шляхом дальшого майнового розшарування, втягування у товарно-грошові відносини господарств заможних селян, перетворення продажу робочої сили збіднілої частини дореформеного села у засіб існування.

Криза кріпосного господарства проявлялася не тільки в розвитку

¹ І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України, Держполітвидав УРСР, К., 1954; його ж, Зародження робітничого класу України, Держполітвидав УРСР, К., 1958; його ж, Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, Вид-во «Радянська школа», К., 1958.

продуктивних сил, у проникненні капіталістичних відносин у виробництво, а й в занепаді поміщицьких маєтків, у розкладі феодальної власності на землю тощо.

Охоплюючи поступово всі галузі економіки, створюючи умови для розширення ринку, товарно-грошові відносини все більше втягували у свою орбіту основні виробничі одиниці в сільському господарстві — поміщицькі маєтки. Продукція поміщицького господарства у досліджуваній період займала панівне становище на ринку, де поміщик виступав одночасно в ролі і продавця і покупця.

Таке становище, проте, не означало, що у поміщицькому господарстві відбувалися докорінні зміни. Відбувався лише процес створення однієї з передумов виникнення категорії майбутньої формації — капіталу. «нагромадження певної грошової суми в руках окремих осіб»¹. Частина поміщицьких господарств, підкоряючись дії економічних законів розвитку, перетворювалася у джерело нагромадження капіталу.

Гроші — ось той фетиш, який зсередини підривав освячені віками традиції, той «чистоган», проти якого не могло устояти навіть вельможне панство, у присутності якого раніше одна тільки згадка про гендлярські справи вважалася за кровну образу їх «високорідного» походження. Тепер же, ставши одного разу на шлях добування грошей, поміщик підкоряє цій меті всі свої турботи, всього себе, все, чим він володіє.

В першу чергу товаризувалося землеробство. Пристосовуючись до умов товарного виробництва, поміщики всю свою увагу звертали на виробництво сільськогосподарських культур, яких вимагав ринок. Для Правобережної України це були зернові культури, в першу чергу пшениця. Ми можемо приблизно підрахувати, скільки вироблялося хліба на продаж у поміщицьких господарствах. Візьмімо для прикладу 1845 р., в якому на поміщицькій оранці було зібрано 6,6 млн. четв. хліба². Із загальної кількості зібраного хліба поміщики могли продати у вигляді зерна, борошна чи крупи не менше однієї третини³ — дві третини мали піти на посів, винокуріння, корм худобі, оплату за збирання урожаю, харчування і т. ін. Таким чином, на внутрішній і зовнішній ринки у 1845 р. могло піти приблизно 2,2 млн. четв. поміщицького хліба.

Постійними продуцентами товарного хліба були поміщицькі господарства Подільської губернії, близької до Одеси — місця збуту хліба на зовнішній ринок.

З п'яти основних зернових культур (пшениця, жито, овес, ячмінь, гречка) посіви пшениці, наприклад, у 11 поміщиків⁴ Балтського повіту, Подільської губернії, в середині 40-х років становили 42%, досягаючи в окремих господарствах 64%⁵.

Візьмімо Немирівській маєток графа Б. Потоцького у Брацлавському повіті, Подільської губернії. У 1857 р. на поміщицькій оранці було засіяно 1244 четв. пшениці, або 37,7% посівів п'яти основних зернових культур⁶. Збереглися документи, які свідчать, що значна кількість зернових з маєтку йшла на продаж, причому питома вага пшениці з роками збільшувалася за рахунок інших культур. Так, у 1840 р. було під-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 43.

² Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 442, оп. 1, спр. 5967, арк. 83; спр. 5968, арк. 67; спр. 5969, арк. 108.

³ І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи..., стор. 142, 229, 230

⁴ Статистичні описи цих господарств знаходяться у Відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР (далі — ДПБ АН УРСР).

⁵ ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 3—5, 6—8, 18—21, 22, 23—28, 36—38, 122—123, 128—130, 587—589.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 26, арк. 27.

готовлено до збуту 760 четв. пшениці, 2225 четв. ячменю і 4500 четв. вівса¹. А у 1857 р. лише з Криковецького, Бобловецького, Рубанського, Головеньківського і Березовського фільварків (усього їх було 13) і тільки протягом шести днів — 28 і 30 вересня, 4, 8, 9 і 13 жовтня було вивезено в Одесу на продаж 584 четв. пшениці². Наступного, 1858 р. навіть при поганому врожаї пшениці було продано 1017 четв., ячменю — 922 четв., вівса — 395 четв.³

Кількість пшениці, що вивозилася з маєтку для продажу, залежала в числі інших причин від врожаю. Однак поганий урожай не означав пропорціонального зменшення кількості зерна, що йшло на продаж. В останньому випадку економія зменшувала посіви, але на ринок все ж вивозила максимальну кількість зерна. Так, наприклад, задовільний врожай 1857 р. обумовив значний розмір посівів пшениці на наступний рік. Та висіяні під урожай 1858 р. 2 тис. четв. пшениці дали лише 2511 четв. врожаю⁴. Проте і цей незначний урожай міг би після задоволення внутрішніх потреб забезпечити посів наступного року в такому розмірі, як і попередній. Але сталося інакше. З 2511 четв. пшениці на посів було залишено тільки 1048 четв. — майже в два рази менше минулого, решта ж після задоволення внутрішніх потреб пішла на продаж.

Дані про Немирівський маєток Б. Потоцького свідчать, що землеробство в цьому господарстві було тісно зв'язане з ринком. Потреба в грошах примушувала графа навіть на шкоду розвитку власного господарства продавати максимальну кількість зерна. Господарство іншого представника цього графського роду — М. Потоцького також мало тісні зв'язки з ринком. На початку 40-х років з його Тульчинського і Ольховатського маєтків, Подільської губернії, щороку вивозили в Одесу до 60 тис. четв. пшениці⁵.

Майже усю пшеницю вивозили в Одесу поміщики придніпровських повітів Подільської губернії. Щоб збільшити кількість товарного хліба, вони навіть просили генерал-губернатора, щоб той дозволив їм зсипати у запасні магазини⁶ кукурудзу замість озимих хлібів⁷.

Великі поставщики хліба були й на Київщині. Так, наприклад, далеко за межами України було відомо ім'я графів Браницьких, у маєтках яких вироблялося багато хліба, що високо цінився на ринку. У Богуславському маєтку Браницьких в 1845 — 1852 рр. пшениці висівалося щорічно не менш 25% усіх посівів, в Ольшанецькому ключі — 27%, а в Олександрівському фільварку Білоцерківського ключа в 1860 р. під пшеницю було відведено 53% посівної площі⁸.

У Сквирському, Васильківському і Таращанському повітах Київської губернії наприкінці 40-х років пшениця становила $\frac{1}{4}$ усієї посівної площі, що була під озимими і яровими хлібами, а в Канівському — майже $\frac{1}{3}$ загальної кількості посівів⁹.

Сума, що її виторговували поміщики від продажу зерна, становила значну, а у багатьох маєтках і більшу частину усього прибутку, який

¹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 236, арк. 21.

² ЦДІА УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 26, арк. 25—29.

³ Там же, спр. 30, арк. 15.

⁴ Там же, арк. 6.

⁵ Центральний державний історичний архів СРСР у Москві (далі — ЦДІАМ), ф. 109, III від., 4 експ., спр. 143, арк. 3.

⁶ Запасний магазин — місце зсипки зерна, яке зберегалося для видачі селянам на випадок неврожаю чи якогось стихійного лиха.

⁷ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 1287, оп. 2, спр. 964, арк. 1.

⁸ Оксана Степанюшина, Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках, К., 1930, стор. 134.

⁹ І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи..., стор. 141.

одержував поміщик. Так, наприклад, поміщик Рейзнер (с. Приборівка, Вінницького повіту, Подільської губ., 228 душ кріпосних, 966 дес. землі) мав від продажу зерна 57% усього прибутку, поміщик С. Юревич (с. Ковбасне, Балтського повіту, Подільської губ., 670 душ кріпосних, 7257 дес. землі) — 58%, поміщик С. Криносний (с. Пінківка, Вінницького повіту, Подільської губ., 32 душі, 209 дес.) — 81%, М. Потоцький (Гауньянський фільварк, Балтського повіту, Подільської губ., 1888 кріпосних, 7805 дес. землі) — 75%¹ і т. д. Поміщики Київської губернії одержували від продажу зернового хліба 48% усього прибутку².

Таким чином, можна зробити висновок, що виробництво хліба на продаж становило головне заняття поміщицьких господарств, будучи «провісником розпаду старого режиму»³.

З початку 40-х років у Київській губернії особливо, а також у Подільській і частково Волинській спеціалізація землеробства набула нового напрямку — виникли райони вирощування цукрових буряків для цукрової промисловості.

Про кризу кріпосного господарства яскраво свідчить розвиток промисловості, яка у досліджуваній період в Росії взагалі, на Україні в тому числі й Правобережній зокрема зробила значний крок вперед.

Яскраво ілюструють ріст розвитку промисловості дані про суму продукції промислового виробництва. В 1842 р. промислові підприємства краю виробили продукції на 3739 тис. крб., в 1860 р. — на 22,9 млн. крб. (в тому числі Київської губернії — відповідно 2313 тис. і 15 790 тис., Подільської — 850 тис. і 4205 тис., Волинської — 576 тис. і 2856 тис.), тобто виробництво збільшилось у шість з чимсь разів⁴.

Для характеристики росту промислового виробництва можна оперувати не тільки сумою валової продукції, а й краще, як указував В. І. Ленін, кількістю робітників⁵. Не враховуючи тих, хто працював у винокурній промисловості, кількість робітників у трьох правобережних губерніях у 1825 р. становила 8388 чоловік, а у 1860 р. — вже понад 44 тис.⁶

Таким чином, з 1825 р. по 1860 р. чисельність робітників у промисловості краю зросла більш ніж у 5 разів. Слід зазначити, що за 1825—1846 рр. приріст становив трохи більше 10 тис. чоловік, а за 1853—1860 рр. чисельність робітників збільшилась на 18,5 тис. чоловік. Один рік першого періоду давав приріст робітників у середньому 482 чоловіки, а другого — понад 2744 чоловіки.

У 40—50-х роках в промисловості краю, як і в інших місцевостях країни, відбувалася боротьба двох економічних укладів — пануючого феодально-кріпосницького і капіталістичного, що народжувався. Кріпосництво гальмувало розвиток капіталістичних підприємств. Проте поступово, але неухильно відбувався процес зменшення дворянських вотчин-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 160; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 22, 307, 309, 325.

² Підраховано за даними «Статистического описания Киевской губернии», ч. II, К., 1852, стор. 230—231.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 156.

⁴ ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 6, спр. 38, арк. 249; спр. 20, арк. 321; оп. 1, спр. 57, арк. 65; ф. 1263, спр. 2899, арк. 731; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 4324, арк. 81, 156.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 18—19.

⁶ І. О. Гуржій, Зародження робітничого класу України, стор. 97; К. Г. Вобль, Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР, т. 1, М., 1928, стор. 189. Цифра для 1860 р. дещо відрізняється від тієї, яку наводять інші дослідники (41 172), через те, що для Подільської губернії автор вніс поправку на основі відомості подільського губернатора про кількість робітників на фабриках і заводах губернії у 1858 р. (Державний архів Хмельницької області, далі — ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 9656, арк. 2—15).

них і посесійних підприємств, що застосовували працю кріпосних селян, і ріст промислових закладів купців, міщан, частково селян, на яких використовувалася праця найманих робітників. У 1858 р. в Подільській губернії 14,4% промислових підприємств були купецькими, 18,6% — міщанськими, 22,4% належало іноземцям, 42,7% — поміщикам, 1,9% — іншим¹. У Київській губернії купці володіли 12% підприємств, міщани — 2%, поміщики — 84,6%, інші — 1,4%².

Чи не найяскравішим доказом кризи поміщицького господарства, конфлікту, який дедалі сильніше позначався між старими виробничими відносинами і новими продуктивними силами, що підривали зсередини феодальний лад і кріпосне господарство, було вживання поміщиками машин і найманої праці як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Машини, апарати, механічне обладнання для цукрових заводів, для підприємств інших галузей промисловості, а також для сільського господарства частково завозилися з-за кордону, з інших губерній України і Росії, а згодом в основному стали виготовлятися на місці.

Якщо в 1850—1854 рр. вартість машин, які були ввезені на Україну тільки через Одесу, досягла 303,8 тис. крб., то за п'ятиріччя 1856—1860 рр. вона становила вже 1716 тис. крб., тобто зросла більше ніж в 5,3 раза³. Значна частина цих машин йшла в губернії Правобережної України.

Заснування механічних майстерень в краї і перетворення їх на більш великі підприємства по виготовленню машин і механізмів відбувалися з розвитком цукрової промисловості, яка вимагала значну кількість обладнання. Так, граф Бобринський, один з перших цукроварів на Правобережній Україні, поставивши на широку комерційну основу виробництво і обладнавши за останнім словом техніки свої цукрові заводи, заснував при одному з них — у містечку Смілі — механічну майстерню, яка повинна була усувати аварії, лагодити механізми і машини, виготовляти до них запасні частини і т. д. Згодом ця майстерня переросла у досить велике підприємство, в якому вироблялися машини і механізми не тільки для потреб цукрової промисловості, а й для інших галузей промисловості і сільського господарства⁴. Подібної еволюції зазнало і механічне підприємство фірми братів Яхненка і Симиренка⁵ та ін.

Рівень механізації зростав не тільки у промисловому, а й у сільськогосподарському виробництві. Багато поміщиків краю в 40—50 роках XIX ст. вже мали сільськогосподарські машини і удосконалені знаряддя. Значну кількість машин, навіть по декілька в одному маєтку, мали поміщики Подільської губернії, особливо придніпровських повітів⁶. У Немирівському маєтку Б. Потоцького, наприклад, в 1857 р. з 10 фільварків, про які є відомості, в п'ятьох були молотильні машини⁷. По-

¹ ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 9656, арк. 2—15.

² «Памятная книжка Киевской губернии на 1857 г.», К., 1857, стор. 200—215. Слід відзначити, що в ряді праць українських радянських істориків наводиться дуже занижений процент поміщицьких підприємств на Україні в 1861 р. (див., наприклад, Ф. Ястребов, Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939, стор. 140).

³ Ф. Ястребов, назв. праця, стор. 141; «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. II, табл. «А» і «Б». Ф. Ястребов для п'ятиріччя 1856—1860 рр. наводить іншу цифру — 995,8 тис. крб.

⁴ ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 6, спр. 20, арк. 342; «Обзор различных отраслей...», т. II, стор. 71.

⁵ Журн. «Киевская старина», 1896, т. 52, январь—март, від. I, стор. 360—362; «Журнал министерства государственных имуществ» (далі — ЖМГИ), 1852, ч. XLV, від. II, стор. 29; «Обзор различных отраслей...», т. II, стор. 29—30.

⁶ ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 6, спр. 66, арк. 11; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 6—8, 617—719, 587—589; ЖМГИ, 1848, ч. XXVIII, від. II, стор. 191.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 33, арк. 2—3.

тоцькі в той час у досить широких масштабах застосовували удосконалені сільськогосподарські машини і знаряддя: молотарки, віялки, сівалки, плуги¹. У Таганчанському маєтку Понятовського були молотильні машини двох систем — Нейміца і заводу Лільпопа².

Дуже цікавий матеріал про використання поміщиками сільськогосподарських машин знаходимо у повідомленнях місцевої влади про пожежі і підпали поміщицьких маєтків. Часто у повідомленнях про пожежі економічних будівель, особливо у Подільській і Київській губерніях, йдеться про те, що разом з хлібом та реманентом згорали й машини³. Ці дані доповнюють свідчення про використання поміщиками краю сільськогосподарських машин.

Проте застосування машин не було масовим і систематичним. Не всі поміщики мали змогу придбати дорогі машини⁴, а деякі з них після першої ж аварії машини не могли відремонтувати її.

Розмір річного виробництва машинобудівних заводів на Правобережжі, вартість машин і механізмів, привезених з інших губерній Росії, а також з-за кордону, можна визначити цифрою, що перевищує мільйон карбованців. З цієї суми місцеві механічні підприємства виробляли продукції не менше ніж на 800 тис. крб.⁵, що становило 65% продукції механічних підприємств всієї України.

Однією з найхарактерніших ознак кризи кріпосного господарства було використання поміщиками праці найманих робітників як у промисловості, так і в сільському господарстві. Цього вимагали оснащення підприємств новою технікою, застосування машин у сільськогосподарському виробництві тощо.

Дореформена статистика не завжди дає можливість чітко відрізнити кабальних робітників від робітників, які працювали за вільним наймом. Проте архівні дані, а також опубліковані матеріали свідчать про досить широке застосування найманої праці.

Робота за наймом оформлялася спеціальними контрактами, зміст яких показує жахливе становище робітників поміщицького підприємства. Як приклад наведемо деякі умови з контракту, який уклала група державних селян Волинської губернії з представником Вільшанського цукрового заводу Браницьких. Працювати селяни повинні були усі дні місяця, включаючи недільні і святкові, по 12 годин на денній або нічній зміні. Час хвороби не оплачувався, а якщо робітник хворів більше шести днів, то з його зарплати ще й відраховувалась вартість харчування. Умови контракту передбачали, що поміщик на місце кожного робітника, який самовільно залишить роботу, має право найняти іншого робітника за рахунок тих, хто залишився, доки місцеві власті не повернуть втікача⁶.

Значна частина зарплати робітників відраховувалась у вигляді штрафів, причому за один невихід на роботу вираховувався дводенний заробіток⁷.

¹ Оксана Степанишина, назв. праця, стор. 146.

² ЖМГИ, 1852, ч. LXII, від. IV, стор. 43.

³ ЦДІАЛ, ф. 1405, оп. 51, спр. 877, арк. 74, 91; оп. 53, спр. 3119, арк. 7, 36, 37, 88 та ін.

⁴ Бутенопи, наприклад, в 1858 р. продавали однокінну молотарку по 200 крб. срібл., двокінну—250 крб. срібл. (ЦДІАЛ, ф. 880, оп. 1, спр. 450, арк. 1—2).

⁵ ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 6, спр. 20, арк. 340; спр. 38, арк. 247; ф. 1263, спр. 2899, арк. 731; «Обзор различных отраслей...», т. II, стор. 66—67; І. О. Гуржій, Зародження робітничого класу України, стор. 43; К. Г. Вобльй, назв. праця, т. 1, стор. 174.

⁶ Оксана Степанишина, назв. праця, стор. 141.

⁷ І. О. Гуржій, Зародження робітничого класу України, стор. 138.

Особливо гостру потребу у найманій праці поміщицька промисловість відчула з розвитком цукрового виробництва. В 1846 р. з 7730 робітників цукрової промисловості Київської губернії 2650 були вільнонайманими¹.

Разом із збільшенням кількості робітників у цукровій промисловості зростали кадри постійних робітників. Граф Бобринський, наприклад, щоб забезпечити свої підприємства постійними кваліфікованими робітниками, купував кріпосних селян і перетворював їх у «фабричних людей». На початку 50-х років Бобринський купив 46 чоловік у с. Удодівці, Черкаського повіту, Київської губернії, 100 чоловік — у князя Голіцина з його маєтку в Сумському повіті, Харківської губернії². Використовував Бобринський і працю татар з Оренбурзької губернії³. На цукровому заводі поміщиці Хамцевої в с. Пустоварівці, Сквирського повіту, Київської губернії, з 1849 по 1851 р. кількість постійних робітників збільшилася з 18 до 28, на заводі поміщика Подгорського в с. Городища Пустоварівські того ж повіту за період 1847—1851 рр.—з 12 до 21 чоловіка⁴.

У Київській губернії, де вироблялося найбільше цукру, були випадки, коли цукрові заводи занепадали, тому що застосовували виключно панщинну працю⁵. Розширяли ж виробництво ті підприємства, які користувалися працею найманих робітників⁶.

Значного поширення набуло вживання найманої праці в суконній промисловості. Так, у 40-х роках на деяких поміщицьких суконних підприємствах Київської губернії наймані робітники становили до 50 і більше процентів загальної кількості робітників⁷. На суконній фабриці в містечку Мокрій Калігірці, наприклад, що належала А. Понятовському, з 175 робітників і майстрів було 106 найманих, або 60%⁸. На 6 поміщицьких залізообробних заводах Волинської губернії наймані робітники становили у 50-х роках 43%⁹.

Застосовували поміщики найману працю і в сільськогосподарському виробництві, особливо з розвитком бурякосіяння. Як писав Ю. Самарін, поміщики, що вирощували цукрові буряки, зазивали жінок з навколишніх сіл, жінки приходили тисячами і домовлялися про ціну. Інші поміщики відбивали їх обіцянками вищої плати, починався торг, але про кріпосне право не було й згадки¹⁰. І це зрозуміло, адже зростаючі продуктивні сили настійно вимагали зміни у виробничих відносинах. Частина поміщиків починала відчувати, що позаекономічний примус не міг задовольняти потреб розвитку їх господарств, особливо цукробурякового напрямку.

Цікавий з цієї точки зору документ — «відомість про роботи, виконані у Білощанській економії Уманського повіту, Київської губернії,

¹ А. Па ж и т н о в, Очерки по истории рабочего класса на Украине, Изд-во «Украинский рабочий», 1925, стор. 29.

² К. Г. В о б л ь и й, назв. праця, т. 1, стор. 216—217.

³ Журн. «Отечественные записки», 1857, № 12, стор. 594.

⁴ ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 2698, 2699, 2708, 2709, 27118, 2725, 2726.

⁵ Л. В. Т е н г о б о р с к и й, О производительных силах России, ч. 2, від. 2, СПб, 1858, стор. 104—105.

⁶ ЦДІАЛ, ф. 1281, Звіти губернаторів Подільської, Київської і Волинської губерній за 1840—1860 рр.

⁷ і. Г у р ж і й, Розклад феодально-кріпосницької системи..., стор. 212; його ж, Зародження робітничого класу України, стор. 99.

⁸ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 145.

⁹ Н. Б у н г е, Исследования о железной промышленности в губерниях Киевском учебном округа, К., 1856, стор. 20.

¹⁰ Ю. С а м а р и н, Соч., т. II, стор. 5.

за період з 27 вересня по 7 жовтня 1856 р.». Більшість польових і економічних робіт була виконана кріпосною працею. Копання ж буряків і доставка їх на завод — найбільш відповідальні процеси — виконувалися найманою робочою силою. За 11 днів роботи було виплачено 740 крб. 12 коп. срібл.¹

Наймана праця застосовувалася не тільки на бурякових плантаціях. Багато поміщиків, що вели зернове господарство, також не могли вже обійтися без найманої праці, особливо при збиранні врожаю. Нові виробничі відносини проникали і в хліборобство і в тваринництво².

Поміщики наймали робітників на рік, на сезон і поденно. Головну масу найманих робітників становили збіднілі державні селяни, кріпосні — огородники, бобилі, значна частина піших, безстроково відпускні солдати, вихідці з різних верств незакріпаченого населення дореформеного села. Кількість тих, хто шукав роботи за наймом, невпинно зростала. Так, якщо в 1851 р. наймана праця була основним засобом існування для 3653 безстроково відпускних солдатів трьох губерній Правобережжя, то в 1859 р. — вже для 14 819 чоловік³.

Значним джерелом поповнення найманих робітників були втікачі з різних губерній України і Росії. В архівах збереглися тисячі судових справ, порушених одними поміщиками проти інших, які використовували втікачів як найману робочу силу.

Нові виробничі відносини проникали в поміщицьке господарство поступово. Початковим ступенем було придбання поміщиками для польових та інших робіт своєї робочої худоби і реманенту⁴. Селяни, що працювали на роботі в господарстві поміщика за рахунок панщини, використовували худобу і реманент поміщика⁵. Потім тим, хто працював при економічних знаряддях праці, поміщики стали видавати заробітну плату⁶. Дальшою формою було використання найманої праці при збиранні врожаю, або, навпаки, поміщицька земля оброблялася під посів реманентом і худобою економії і «найнятими для них людьми», а збирання хліба і сіна — панщиною⁷. Деякі поміщики використовували як доповнення до панщини найману працю і при обробітку землі і при збиранні врожаю⁸. Інші ділили свою землю на дві частини; на одній у всіх робочих процесах застосовувалась панщинна праця, на другій — тільки наймана⁹. В більшості працю найманих людей поміщики використовували для роботи біля машин¹⁰.

Для багатьох поміщиків раціональне землеробство і промислове підприємництво були неможливими з-за браку грошей. Відсутність коштів примушувала поміщиків здавати в оренду або продавати нерухоме майно, землю, ліси, пасовища і промислові підприємства. Часто важко відрізнити орендне користування від повного володіння під виглядом оренди. Нас цікавить задача в оренду і продаж землі та промислових

¹ ЦДІАЛ, ф. 1101, оп. 1, спр. 614, арк. 7.

² ЦДІА УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 21, арк. 12; ф. 442, оп. 150, спр. 143; ДАХМО, ф. 241, оп. 1, спр. 123, арк. 8; Оксана Степанівна, назв. праця, стор. 225, 235.

³ ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 5, спр. 70, арк. 82; спр. 111, арк. 36; спр. 66, арк. 67; оп. 6, спр. 39, арк. 67; спр. 36, арк. 189; спр. 61, арк. 45; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 4324, арк. 45.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

⁵ ЦДІАЛ, ф. 1101, оп. 1, спр. 614, арк. 4—6; ф. 1286, оп. 21, спр. 1116, арк. 38; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 562—563.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 21, арк. 2—12.

⁷ ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 218—219.

⁸ Там же, № 6—8.

⁹ Там же, № 388—390.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 32, арк. 8.

підприємств поміщиками особам недворянського походження — яскраве свідчення процесу розкладу феодальної власності на засоби виробництва, що призводило до неможливості дальшого розвитку поміщицьких господарств. У досліджуваній період представники різних верств населення купували і продавали землю, ліси, промислові підприємства, як і дворянство¹. Разом з землею, підприємствами і обробними статтями поміщики здавали в оренду і продавали своїх селян, які фактично перетворювались у кріпаків осіб недворянського походження².

Отже, землею і кріпаками володіли і користувалися не тільки дворяни, що означало кризу феодальної власності.

Розклад феодальної власності на засоби виробництва був одним з найголовніших проявів кризи феодального ладу, обумовлював неможливість дальшого розвитку поміщицького господарства на старих основах.

Яскравою ознакою кризи кріпосного господарства була величезна заборгованість поміщиків різним державним кредитним установам і приватним особам. Величезний борг, що тяжів над власниками маєтків, робив неможливим дальший розвиток поміщицьких господарств. Заставлення маєтків швидко зростало. Якщо в 1856 р. поміщиками трьох правобережних губерній було заставлено 2307 маєтків, або 41% їх загальної кількості, то через три роки, в 1859 р., — вже 2592, або 48%. Щодо числа рев'язьких душ, то в заставлених маєтках у 1856 р. їх було 758 654, або 52% усіх кріпаків чоловічої статі, а в 1859 р. — вже 855 582, тобто 60%. Сума поміщицьких боргів зросла за ці роки з 47,5 млн. крб. до 57 з чимсь млн. крб.³

Однак і ці величезні за своїм розміром і широкі за охопленням поміщицьких маєтків кредити не могли задовольнити потреб марнотратного життя поміщиків — а саме на непродуктивні витрати йшла переважна більшість одержаних у кредит коштів. В зв'язку з цим багато поміщиків вдавалося до приватного кредиту. Архіви містять величезну кількість судових справ з позовом різних приватних осіб до поміщиків, які протягом тривалого часу не сплачували боргу. Про катастрофічне зростання приватного боргу поміщиків повідомляв міністерство внутрішніх справ у 1853 р. волинський губернатор⁴.

Гальмувала дальший розвиток поміщицького господарства і залежність збуту товарної продукції від купецтва та різних посередників. В тогочасній літературі часто зустрічаються скарги поміщиків на обтяжливість посередництва⁵.

Про те, що переважна більшість поміщиків неспроможна була вести господарство у все зростаючих розмірах або хоч підтримувати його на стабільному рівні, свідчить той факт, що протягом 40—50-х років поміщики, відібравши у селян краю сотні тисяч десятин землі, не тільки не розширили своїх посівів, а, навпаки, навіть зменшили їх.

Цей факт був однією з характерних рис кризи кріпосного господар-

¹ ЦДІАЛ, ф. 1266, оп. 1, спр. 27, арк. 316; ф. 1281, оп. 1, спр. 75, арк. 74; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 149, спр. 935, 516; оп. 151, спр. 164; Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. 473, оп. 1, спр. 363, арк. 3; спр. 335, арк. 1; спр. 329, арк. 5; спр. 285, арк. 1; спр. 284, арк. 1—2; І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи..., стор. 348—350.

² ЦДІАЛ, ф. 1266, оп. 1, спр. 27, арк. 315; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 149, спр. 18, арк. 10; спр. 993, арк. 4.

³ ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 6, спр. 61, арк. 5, 112; спр. 39, арк. 5, 111; спр. 36, арк. 14, 285; І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи..., стор. 362—363; И. Рудченко, Записки о землевладении в Юго-Западном крае, К., 1882, табл. IV.

⁴ ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 6, спр. 77, арк. 5.

⁵ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 417; «Экономический указатель», 1856, № 46, стор. 1078; 1857, № 9, стор. 201.

ства, яка виявлялася і в тому, що розвиток товарно-грошових відносин у поміщицьких господарствах не завжди приводив до їх економічного розвитку. Незважаючи на те, що виробництво хліба було головною галуззю діяльності поміщицьких господарств Правобережної України, посіви зернових протягом досліджуваного періоду зменшились. У Волинській губернії на поміщицькій оранці середньорічні посіви за п'ятиріччя 1856—1860 рр. у порівнянні з середньорічними посівами п'ятиріччя 1842—1846 рр. зменшились на 64 тис. четв., у Київській — на 51 тис. четв. У Подільській губернії вони за цей період зросли лише на 28 тис. четв.¹ Концентруючи в своїх руках величезну кількість землі, поміщики неспроможні були її обробити. Таке становище є досить яскравим свідченням регресу всього кріпосного господарства, зокрема занепаду поміщицьких маєтків.

Між іншим, деякі радянські історики й економісти залишають поза увагою скорочення поміщицького землеробства на Правобережній Україні в 40—50-х роках XIX ст. (наприклад, Ф. О. Ястребов, В. П. Теплицький), що приводить до невірних висновків про те, що нібито протягом *всієї* першої половини XIX ст. виробництво хліба поміщиками зростало.

До того ж продуктивність праці на поміщицькій оранці у краї зменшувалась. Середньорічний врожай хлібів зменшився з сам — 4,5 у 1842—1846 рр. до сам — 3,8 у 1856—1860 рр.²

Криза кріпосного господарства проявлялася і в тих соціально-економічних зрушеннях, які відбувалися в середовищі селянства, в першу чергу поміщицького.

Розклад селянства — процес створення нових типів сільського населення³, нерозривно пов'язаний з розвитком капіталістичних відносин в селянському середовищі, — був характерним явищем на Правобережній Україні у досліджуваний період.

Як вказував Ленін, однорідної маси селянства в дореформеному селі вже не існувало. Воно складалося з порівняно невеликої заможної групи і бідноти, між якими знаходилося середнє селянство. У період кризи феодално-кріпосницьких відносин заможне селянство, відрізняючись матеріальним добробутом, господарською діяльністю і соціальним обличчям від інших його шарів, являло собою не випадкове явище, а було постійною і впливовою силою в господарському житті села.

В середині 40-х років на Правобережній Україні серед найчисленнішої групи селянства — поміщицького — тяглих, які володіли і худобою і земельним наділом в кілька разів більшим, ніж інші, було 39,5%, піших — які мали тільки земельний наділ у 2—4 рази менший за тяглих, було 48,7%, городників — які зовсім не мали польової землі — 9,3% та бобилів, у яких не було ні своєї хати, ні навіть городу, — 7,5%⁴.

Таким чином, орною землею було наділено лише 83,2% усіх селянських господарств. 16,8% селян зовсім не мали польової землі, тобто були повністю позбавлені засобів існування. Не могли забезпечити існування селянських сімей і наділи піших, які для обробітку своєї землі примушені були наймати худобу, віддаючи за це половину врожаю або

¹ ЦДІАЛ, ф. 1281, Звіти губернаторів Київської, Подільської і Волинської губерній за 1842—1846, 1856—1860 рр.

² Там же.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 143.

⁴ И. И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Л., Изд-во «Мысль», 1925, стор. 211. Це середні цифри для усього краю. А були села і навіть повіти, де городники і бобилі становили половину сільського населення (Я. Лінков, Крепостные крестьяне в России накануне реформы 1861 года, «Исторический журнал», 1941, № 2, стор. 35).

частину свого земельного наділу, а то й зовсім кидати хліборобство і у вільний від панщини час заробляти собі на життя найманою працею.

Характерним було становище кріпаків у гайсинських маєтках поміщиці Потоцької на Поділлі. У с. Поборки, наприклад, 80 господарств піших в 1855 р. віддали свої наділи за половину врожаю своїм заможним односельчанам. У 1856 р. таких господарств було вже 89. І це не випадкове явище. Селяни заявляли, що вони завжди віддавали землю за її обробіток. Подібне становище було в усіх селах гайсинських володінь Потоцької — Собанівці, Антонівці, Бродоках, Пчельні, Залужжі, Теплику, а також і в маєтках інших поміщиків¹.

Тільки тяглі селяни, особливо ті, у кого була повна упряж для плуга, маючи порівняно значний земельний наділ і худобу для його обробітку, могли забезпечити собі достатній рівень життя. Тяглі були основними власниками всієї сільськогосподарської продукції, що її виробляло поміщицьке селянство на своїх наділах. Ось що записано про це в «Статистическом описании Киевской губернии»: «Посіви й врожаї на полях поміщицьких селян... становлять власність не більше ніж третини загальної їх кількості, що мають робочу худобу»².

Заможне селянство не обмежувалося тільки надільною землею, землею, що мало від своїх збіднілих односельчан за різні послуги, а також орендною. Зібравши необхідний капітал, вони купляли землю, заводячи собі цілі хутори, різні угіддя³. Багато заможних селян мало у своєму володінні млини⁴. Частина їх, розбагатівши, викуплялася на волю⁵.

Яскраву картину диференціації малюють звіти властей Київської, Волинської і Подільської губерній про вартість селянських домів, сараїв і майна, що згоріли від пожеж. З них видно, що були селяни, чії хатинки оцінювалися не більше як у 10 крб., а були серед них погорільці, вартість домів і майна яких дорівнювала сотням і навіть тисячам карбованців⁶.

Не була однорідною й інша велика група сільського населення — державні селяни. Майже половина їх або зовсім не мала земельних наділів, або мала їх у розмірі, що не міг задовольнити навіть мінімальних життєвих потреб⁷.

Експлуатована посесорами, орендарями й державою, ця група селян також розшаровувалася на заможню верхівку і масу збіднілого населення. Поряд з багатіями, що мали значну кількість землі і орендували її у поміщиків або на кабальних умовах обробляли бідняцьку, володіли млинами, вели торгіву діяльність, займалися комерцією й утримували оброчні статті⁸, ми часто зустрічаємо такі казенні села, як на-

¹ ЦДІАМ, ф. 109, III від., IV експ., спр. 188, арк. 1—5; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 149, спр. 955, арк. 12.

² «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, стор. 30—31.

³ ЦДІАМ, ф. 109, III від., IV експ., спр. 188, арк. 2; ЦДІА УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 2711, арк. 3; ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 2422, арк. 3; ДАВО, ф. 169, оп. 1, спр. 697, арк. 29; ф. 180, оп. 1, спр. 1, арк. 38; В. Н. К а ш и н, Крепостные крестьяне-земле-владельцы накануне реформы, Л., 1934, стор. 52.

⁴ ЦДІАЛ, ф. 1286, оп. 20, спр. 1117, арк. 2; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 6478, арк. 170.

⁵ ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 3276; ф. 1, спр. 1307; М. К о р н и л о в и ч, Волинський кріпацький селянський двір і громада у першій половині XIX віку, К., 1930, стор. 306.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 6478—6480.

⁷ «Исторический обзор пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ 1837—1887», СПб, ч. II, 1886, стор. 232.

⁸ ЦДІАЛ, ф. 384, оп. 7, спр. 506, арк. 8—10; ф. 1405, оп. 56, спр. 1300, арк. 97; ДАХМО, ф. 241, оп. 1, спр. 120, арк. 8; спр. 122, арк. 11; ДАВО, ф. 180, оп. 1, спр. 1, арк. 38.

приклад, с. Зборишев, Володимирського повіту, Волинської губернії, де «селяни так збідніли, що у всьому селі чи є 3 плуги»¹.

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що дореформене село не являло собою єдиного цілого щодо майнового стану. В селі були селяни-багатії, що володіли кількома парами робочої і значною кількістю неробочої худоби, а також порівняно великими земельними наділами, і бідняки, що не мали ні худоби, ні землі. Середне селянство — піші та її частина тяглих, що мали пару волів, — становило те середовище, яке постачало все нові контингенти в ці дві протилежні групи.

Розклад кріпосного села проходив у нерозривному зв'язку з обезземеленням селянства, яке також було проявом кризи феодално-кріпосницького ладу. За період від інвентарної реформи до скасування кріпосного права поміщики Правобережної України відібрали у селян 28% землі². Процес експропріації засобів виробництва у безпосередніх виробників — головна сторона первісного нагромадження капіталу — свідчив, що в кріпосному господарстві створювалися умови для переходу його на капіталістичний шлях розвитку.

Соціально-економічний розвиток кріпосного села проявлявся у проникненні товарно-грошових відносин у господарства заможних селян, які експлуатували працю односельчан.

Основними товарними культурами, що їх виробляли заможні селяни, були зернові. В 40-х роках XIX ст. значна частина тяглих виробляла продукти хліборобства у «розмірах, що далеко перебільшували потреби селянина. Для них хліборобство не є простим засобом задоволення необхідних потреб, але стає вже джерелом прибутку»³.

Ми можемо приблизно підрахувати кількість хліба, яку вивозили на ринок поміщицькі селяни. В 1845 р., наприклад, на селянській оранці було зібрано 8,6 млн. четв. хліба. Поміщицьких селян в 1845 р. було 2,9 млн. чоловік⁴. Визначимо річну норму споживання селянами хліба у 2 четв. Це значить, що в середньому на чоловіка припадало в день понад 800 г. зерна. Якщо врахувати, що майже 17% селян зовсім не мали наділів і що 800 тис. піших, городників і бобилів жили в основному із заробітків⁵, що значна частина селян примушечена була необхідній їй хліб продавати для сплати податків, що діти споживали менше, ніж дорослі, що $\frac{2}{3}$ селян не мали робочої худоби, а значить не використовували зерно їй на корм, обмежуючи, природно, кількість хлібних культур для годівлі неробочої худоби, то 2 четв. — цифра, яка може бути взята як середня.

З 8,6 млн. четв. селянського хліба віднімемо 1,9 млн. четв., необхідних для посіву наступного року, і 5,8 млн. четв., що пішли на харчування. Решту — 0,9 млн. четв. можна прийняти за кількість, що пішла в торговий оборот.

Таким чином, поміщицькі господарства Правобережної України в 40-х роках виробляли приблизно 2,2 млн. четв. товарного хліба, селянські — 0,9 млн. четв., разом 3,1 млн. четв., або поміщицькі 70%, а селянські — 30%. Це співвідношення різниться від загальноприйнятого в статистико-економічній літературі: 90% і 10%. Таке розходження мо-

¹ ЦДІАЛ, ф. 1405, оп. 47, спр. 3144, арк. 6.

² «Український археографічний збірник», т. 1, К., 1926, стор. 237; «Военно-статистический сборник, Россия», вип. IV, СПб, 1871, стор. 188. А. З. Барабой для Подільської губернії наводить більш точні підрахунки, ніж їх подають інші автори («Наукові записки» Інституту історії АН УРСР, 1958, № 12, стор. 106).

³ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, стор. 314.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 5969, арк. 111; спр. 5967, арк. 83; спр. 5968, арк. 70.

⁵ І. Г у р ж і й, Розклад феодално-кріпосницької системи..., стор. 314.

же бути пояснене або недосконалістю підрахунків, або особливостями господарського життя краю, причому вірогіднішим є останнє, тим більше, що 3,1 млн. четв. — цифра, близька до тієї, яку наводить Ф. Ястребов¹.

При цьому треба мати на увазі, що товарність селянського хліба частково є умовною. Якщо заможна верхівка села займалась спеціально виробництвом хліба на продаж, то середнє і бідне селянство везло на ринок необхідну для себе частину хліба. У статистичних описах поміщицьких маєтків, які склалися у другій половині 40-х років, досить часто зустрічаємо повідомлення про те, що заможні селяни — «достаточні» — продають хліб або на місці скупникам, або на торгах чи ярмарках навколишніх містечок і сіл, або возять самі навіть в Одесу (останнє стосується більше повітів, розташованих близько до Одеси). В таких господарствах більшу частину посівів займала пшениця — найцінніший і найбільш ходовий товарний продукт, як це було, наприклад, в с. Попенках, Балтського повіту, Подільської губернії². Крім пшениці, селяни продавали і жито, яке скуповували власники винокурних заводів³. До 50 тис. четв. хліба щорічно продавали на міських ринках селяни Васильківського повіту, Київської губернії⁴.

Підприємницьке господарювання заможного селянства викликало поступове удосконалювання методів обробки землі, запровадження поліпшених сільськогосподарських знарядь і т. п. Заможні селяни вводили плодозмінну систему, заводили залізні землеробські знаряддя, угноювали землю⁵.

Поступово товарного характеру набувало і селянське тваринництво. Щоправда, для широкого розвитку тваринництва у селян не було достатньої кормової бази. Однак у документах того часу ми часто зустрічаємо повідомлення про те, що селяни розводять м'ясну і молочну худобу, яка дає продукти для ринку, й ін.⁶ Як і землеробство, товарне скотарство було під силу тільки заможному селянству⁷.

Заможні селяни с. Ковбасної, Балтського повіту, Подільської губернії, наприклад, спеціалізувалися на розведенні молочної худоби. Багато з них мали по кілька десятків корів. Іван Радул, сім'я якого складалася з жінки, сина й матері, мав у 1845 р. 50 корів, Павло Тимошин — 48, Іван Царан — 29 і т. д. Ці цифри, безумовно, свідчать про товарний характер їх господарств. 69 сімей тяглих цього села мали загалом понад 7 тис. корів. Худобу і молоко вони продавали у навколишніх містах і містечках⁸. До 7 тис. голів різної худоби щорічно продавали селяни Васильківського повіту, Київської губернії⁹.

Проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство

¹ Ф. Ястребов, назв. праця, стор. 35.

² ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 6264.

³ Є. Д. Сташевський, Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби, «Праці комісії для вивчення народного господарства України», вип. 2, К., 1929, стор. 39.

⁴ ЖМГИ, 1847, ч. XXIV, від. II, стор. 50.

⁵ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, стор. 116; «Военно-статистическое обозрение Российской империи, Подольская губерния», т. X, ч. 2, стор. 91; ЖМГИ, 1852, ч. XLII, від. III, стор. 4; Оксана Степанюшина, назв. праця, стор. 155.

⁶ ЦДАЛ, ф. 1405, оп. 51, спр. 877, арк. 110; ДАХМО, ф. 241, оп. 1, спр. 120, арк. 8; спр. 122, арк. 11; спр. 172, арк. 24; спр. 800, арк. 7; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 837—872, 876—883, 943—947 і ін.

⁷ ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 9—11, 18—22 і ін.

⁸ Там же, № 22.

⁹ ЖМГИ, 1847, ч. XXIV, від. II, стор. 50.

відбувалося також шляхом розвитку промислового городництва¹, садівництва², розведення технічних культур³. Підтвердженням торгового характеру господарства заможного селянства був досить широкий розвиток чумацького промислу на Правобережній Україні⁴.

Для багатьох селян Правобережної України заробітки були основним, якщо не єдиним джерелом існування. Аналізуючи становище селянства, В. І. Ленін зазначав, що для бідняків «головним джерелом засобів до існування є... продаж своєї робочої сили»⁵. Це зауваження Леніна стосується післяреформеного часу, але воно може бути певною мірою віднесено і до періоду, що передував скасуванню кріпосного права.

Збільшенню кількості людей, які продавали свою робочу силу, сприяла експропріація селянських наділів, що не припинялася весь час. Цьому допомогла інвентарна реформа, яка узаконила зменшування селянських наділів, що його робили поміщики в минулому, і дала їм можливість продовжувати робити це на майбутнє. Крім того, інвентарні правила частково декларували селянам можливість вільний від панщини час використовувати на власний розсуд.

Таким чином, соціальний і економічний розвиток країни настійно вимагав застосування найманої праці, створюючи одночасно її ринок. Селяни-бідняки, що не могли існувати за рахунок хліборобства через брак землі або робочої худоби, були одним з основних джерел формування кадрів найманих робітників.

Найбільш поширеною формою застосування найманої праці були польові роботи при збиранні урожаю. І поміщики, і заможні селяни засилали свої поля в таких розмірах, в яких дозволяла зробити це наявна робоча сила. Це призводило до того, що під час збирання урожаю, особливо високого, поміщицькому господарству не вистачало робочих рук кріпаків, а заможним селянам — своєї сім'ї і батраків, коли вони були. В такі періоди праця найманих робітників ставала необхідною.

Те, що поміщику під час польових робіт буде недостить днів панщини, передбачали й інвентарні правила. Тому вони ставили селянину в обов'язок відбувати на користь свого поміщика понад панщину так звані літні, згонні дні і т. п. Проте й цього не завжди вистачало, і поміщики вдавалися до найманої праці. Робітниками виступали селяни, для яких продаж своєї робочої сили був основним засобом існування. Оплачували працю натурою, грошима або у змішаній формі⁶.

¹ ДАХМО, ф. 241, оп. 1, спр. 172, арк. 25; спр. 110, арк. 11; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 613—616; І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи... стор. 241—242.

² ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 617—619, 991; ЖМГИ, 1852, ч. XLII, від. III, стор. 1—3; від. IV, стор. 60; І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи..., стор. 244; А. Братчиков, Материали для исследования Волынской губернии, вип. 1, Житомир, 1868, стор. 123.

³ ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 4, спр. 77, арк. 19; «Военно-статистическое обозрение Российской империи, Подольская губерния», т. X, ч. 2, стор. 121; ЖМГИ, 1847, ч. XXIV, від. II, стор. 65; «Экономический указатель», 1857, № 8, стор. 177; І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи..., стор. 252; Л. В. Генгоборский, О производительных силах России, ч. 2, вып. I, М., 1855, стор. 356.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 236, арк. 13; ф. 258, оп. 1, спр. 26, арк. 14; ДПБ АН УРСР, VI, № 617—619, 626—627 та ін.; ЖМГИ, 1852, ч. XLII, від. 4, стор. 61; Н. І. Букатевиц, Чумацтво на Україні, Одеса, 1928, стор. 55; І. С. Слабеев, Чумацький промисел на Україні, «Наукові записки» Інституту історії АН УРСР, 1958, № 12, стор. 131—164.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 116.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 32, арк. 11; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 878—883, 995—998; «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, стор. 44; «Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская губерния», т. X, ч. 2, стор. 95; там же, «Волынская губерния», ч. 3, стор. 82—83.

Дедалі зростаючу потребу у найманій робочій силі відчувала у досліджуваний період заможна верхівка села. За висновком В. І. Леніна, що стосується пореформеного часу, але значною мірою може бути віднесений і до досліджуваного періоду, «неодмінною умовою існування заможного селянства є утворення контингенту наймитів і поденників»¹. Використання багатими селянами найманих робітників у дореформений час свідчило про розвиток капіталістичних відносин в середовищі селянства.

У Київській губернії, наприклад, у досліджуваний період багато селян жило «за наймом у місцевих хазяїв», тобто заможних селян². Слід відзначити, що в документах і в літературі того часу вираз «за наймом» інколи прагнули не вживати, а суть його передавати у більш придатній для тих умов формі, як, наприклад, «родинні зв'язки»³, «на послугах»⁴ і т. п.

Експлуаторське лице багатого селянства особливо чітко виявлялося в тому, що, намагаючись одержати найдешевшу робочу силу, воно часто вдавалося до найму малолітніх⁵. Про те, що від малолітніх вимагали такої ж роботи, як і від дорослих, свідчать документи того часу — судові справи про підлітків, які працювали за наймом у сільських багатіїв і були доведені експлуатацією останніх до самогубства⁶.

Дуже часто робочою силою у господарстві заможного селянина виступав його боржник. Позичивши гроші або хліб у багатія, бідний селянин не завжди міг своєчасно віддати борг, за що примушений був відробляти його на землі позикодавця. Залежність бідняків від багатих селян була така велика, що, наприклад, в деяких селах Київщини, як зазначає Ф. Ястребов, десятки закабалених селян приходили на поля багатіїв і працювали майже даром⁷.

Значним джерелом постійних кадрів найманих робітників для заможної верхівки села були селяни-втікачі з різних губерній України і Росії, а також дезертири з царської армії. Багато з них знаходило притулок у сільських багатіїв, у яких вони жили й працювали як наймити⁸. Заможні селяни з готовністю приймали втікачів, яким платили мізерні гроші.

На місці проживання не завжди можна було знайти роботу. Селяни, що не мали наділу землі або мали її недосить, залишивши сім'ю і злиденне господарство, йшли в інші місця шукати заробітків⁹.

Проте й на стороні селян не чекало щастя. Поміщики і куркулі, жорстоко експлуатуючи заробітчанин, не виплачували усе обумовлене при наймі. Це призводило до того, що «рідко хто приносив у сім'ю

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 82.

² «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, стор. 207.

³ ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 562 — 563.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 11539, арк. 5; спр. 11519, арк. 1.

⁵ ДАХмО, ф. 197, спр. 2909, арк. 1.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 11539, арк. 5; спр. 11519, арк. 1; спр. 11551, арк. 1.

⁷ Ф. Ястребов, назв. праця, стор. 119.

⁸ ЦДІАЛ, ф. 1405, оп. 39, спр. 1837, т. I, II, III; ф. 1281, Звіти губернаторів Київської, Подільської і Волинської губерній за 50-і роки XIX ст.

⁹ ЦДІАЛ, ф. 384, оп. 5, спр. 584, арк. 20; ф. 1281, оп. 4, спр. 81, арк. 4; ЦДІАМ, ф. 109, III від., IV експ., спр. 132, арк. 4—6; ЦДІА УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 261, арк. 12; ЖМГИ, 1847, ч. XXIV, від. II, стор. 66; И. И. Игнатович, назв. праця, стор. 199; Оксана Степанишина, назв. праця, стор. 154—155; Штукенберг, Статистические труды, ст. XXVI, СПб, 1858, стор. 13; А. В. Шестаков, Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России, т. I, ч. 1—2, М., 1924, стор. 28—29.

зароблені гроші... Більша частина приходила обідраними, ледве прикрита лахміттям літнього сіряка. Перезимувавши с'як-так дома, навесні вони знову розходяться на заробітки»¹. І знову повторювалось те саме.

Крім найму на сільськогосподарські роботи, на Правобережжі робітники наймалися на судна і плоту, на яких перевозили річками хліб, ліс та інші товари. Цей вид найму називався «від льоду до льоду»².

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що у 40—50-ті роки ХІХ ст. кріпосне господарство на Правобережній Україні перебувало у стані глибокої кризи. Поміщики вже не могли підтримувати своїх господарств на старих основах. Всередині кріпосного селянства відбувалися значні соціальні і економічні зміни. Різко позначився конфлікт між старими виробничими відносинами і новими продуктивними силами. На порядку денному гостро постало питання про скасування кріпосного права.

¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, стор. 334.

² ЦДІАЛ, ф. 384, оп. 3, спр. 105, арк. 41; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 5228, арк. 36; спр. 5969, арк. 30, 86; спр. 6476, арк. 47; спр. 6905, арк. 20; спр. 5905, арк. 20; спр. 5967, арк. 57; спр. 6475, арк. 71; спр. 8120, арк. 83; оп. 150, спр. 759; журн. «Киевская старина», 1906, №7, стор. 261.

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. Б. ПОГРЕБІНСЬКИЙ

ЕВАКУАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У період Великої Вітчизняної війни Комуністична партія вперше в історії поставила і розв'язала таке надзвичайно складне завдання, як масова евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства.

Серед ресурсів сільського господарства західних районів нашої Батьківщини, що підлягали евакуації, визначне місце займало майно МТС, радгоспів і колгоспів Радянської України. В сільському господарстві УРСР у 1941 р. працювало 94,6 тис. тракторів, 33,2 тис. комбайнів і багато інших машин¹.

На 1 січня 1941 р. в усіх групах господарств Української РСР налічувалося великої рогатої худоби 10 996,1 тис. голів, свиней—9185,8 тис., овець та кіз — 7325,1 тис., коней — 4673,9 тис. голів².

Евакуація сільського господарства охопила, головним чином, машинно-тракторний парк, громадську худобу колгоспів, худобу радгоспів, державні і колгоспні продовольчі резерви. Особиста худоба колгоспників вивозилася на схід лише в разі евакуації її хазяїв.

Переміщення ресурсів сільського господарства здійснювалось дещо інакше, ніж перебазування промисловості. Рухомий склад подавався лише для перевозок продовольства і подекуди сільськогосподарських машин. Худоба, трактори і автомашини повинні були рухатись у тилві райони своїм ходом. Перед партійними і радянськими організаціями, перед трудящими прифронтової смуги, зокрема Радянської України, постало складне завдання: організувати похід десятків тисяч тракторів, автомашин і мільйонів голів худоби на відстань, що перевищувала в середньому півтори-дві тисячі кілометрів.

Питанням евакуації ресурсів сільського господарства безпосередньо займалися члени Політбюро ЦК ВКП(б) товариші А. А. Андреев, А. І. Мікоян, М. С. Хрущов, М. М. Шверник. На Україні організацією евакуації ресурсів сільського господарства під керівництвом ЦК КП(б)У на чолі з М. С. Хрущовим повсякденно займалися Д. С. Коротченко — секретар ЦК КП(б)У, Л. Р. Корнієць — голова Раднаркому УРСР, М. С. Гречуха — голова Президії Верховної Ради УРСР, В. Ф. Старченко — заступник голови Раднаркому УРСР, Г. П. Бутенко — нарком земельних справ УРСР та ін.

Державні органи швидко виробили плани евакуації матеріальних

¹ «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник». К., 1957, стор. 329.

² Там же, стор. 235.

цінностей з прифронтових районів країни. 16 липня Державний Комітет Оборони схвалив постанову про евакуацію громадської худоби. Розмістити худобу колгоспів України вирішено було у Саратовській, Сталінградській і Ростовській областях РРФСР, Калмицькій АРСР, Актюбінській і Західно-Казахстанській областях Казахської РСР.

Трактори Української РСР передбачалося розмістити у Куйбишевській, Саратовській і Сталінградській областях. На основі директив уряду СРСР Наркомзем Української РСР розробив план перегону худоби, а трохи пізніше і маршрути руху тракторних колон.

Але евакуація ресурсів сільського господарства України розпочалася ще до того, як були вироблені ці плани. Західні області України почали відправляти трактори і громадську худобу на схід з ініціативи місцевих партійних і радянських органів та воєнного командування ще 24—25 червня. Проте воєнна обстановка в перші дні війни була така, що вдалося врятувати тільки невеличку частину тракторного парку і громадської худоби Західної України.

Масова організована евакуація тракторного парку і громадської худоби правобережних областей Української РСР розгорнулася після 29 червня 1941 р., коли було одержано директиви ЦК ВКП(б) і РНК СРСР партійним і радянським організаціям прифронтових районів. 3 липня 1941 р. рішення партії евакуювати матеріальні ресурси сільського господарства стало відоме всім трудящим з промови Й. В. Сталіна.

Керуючись вказівками ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР дали директиву про негайну евакуацію майна МТС, радгоспів і колгоспів ряду правобережних областей України, які найближчим часом могли стати полем битви. 29—30 червня в Київському, Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Житомирському обкомах партії відбулися наради секретарів райкомів КП(б)У і активу, на яких обговорювалися ці питання. В зв'язку з тим, що план евакуації сільськогосподарських цінностей ще не був затверджений, тракторні колони і гурти худоби вирішено було зараз же відправляти на лівий берег Дніпра. В найближчі дні в усіх районах відбулися партійні активи і збори, на яких обговорювали директиви ЦК ВКП(б), зокрема щодо евакуації худоби і тракторного парку. Комуністи повсюдно висловлювали непохитну волю нічого не залишити ворогові. Так, загальні збори комуністів району імені Г. І. Петровського (нині Городищенський район, Черкаської області) у своїй резолюції писали: «У разі відступу — ми не залишимо каменя на камені, тут ворог найде лише виметені поля і закроми, голий степ і мертві корпуси підприємств, у яких буде захована голодна смерть фашизмів»¹.

На початку липня обкоми партії в усі райони надіслали відповідальних партійних і радянських працівників для організації евакуації. Водночас в області виїхали групи представників ЦК КП(б)У. Для подання допомоги колгоспам у проведенні евакуації в усі села були направлені районні працівники.

Партійні організації мобілізували трудящих на проведення евакуації. Повсюдно пройшли збори колгоспників з цього питання. Колгоспне селянство України з повним усвідомленням свого патріотичного обов'язку і глибоким розумінням загальнодержавних інтересів приступило до евакуації матеріальних ресурсів сільського господарства.

Колективи МТС розгорнули роботу по підготовці до евакуації. Розкидані по колгоспах трактори було зібрано в садибах МТС і ретельно оглянуто. З комбайнів знімали все цінне: мотори, полотна, ланцюги

¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 16, од. зб. 9, арк. 40.

Галля та інші придатні для перевезення частини. Так робили і з іншими сільськогосподарськими машинами. Все це пакувалось і вантажилось на автомашини та платформи, які чіплялись до тракторів.

До участі в поході залучались майже всі трактористи, бригадири і механіки. В дорозі кожна МТС становила самостійну тракторну колону, яка й була основною організаційно-господарською одиницею при проведенні евакуації тракторного парку.

Готуючись до походу, робітники і службовці МТС самовіддано працювали не покладаючи рук. Завдяки цьому тракторні колони змогли вирушити точно у вказаний час. Розумницька МТС, Ставищанського району, одержала увечері 4 липня вказівку Київського обкому партії евакуювати до 8 години ранку наступного дня всі справні трактори. Ранком колона рушила до Дніпра. До 7 липня відправили трактори всі МТС правобережних районів Київської області. На півдні України евакуація тракторів розпочалася в середині липня, а на Миколаївщині — в першій половині серпня. Між 6 і 10 серпня всі МТС правобережних районів Миколаївської області відправили свої трактори на схід. 14—15 серпня були підняті до евакуації і МТС 7 лівобережних районів цієї області¹.

Трактористи повели в похід переважну більшість тракторів МТС правобережних областей України. Тільки 30 МТС Київської області вивезли 1839 тракторів², 323 мотори комбайнів і всі наявні запасні частини та інструменти³. Підводячи підсумки евакуації тракторів у лютому 1944 р., Міністерство сільського господарства УРСР відзначало: «Всі ходові трактори МТС областей Правобережжя УРСР були підняті до евакуації і своїм ходом відправлялись на лівий берег Дніпра»⁴.

Так само швидко, чітко і організовано було проведено відправку худоби. Колгоспи евакуювали в тил велику рогату худобу, коней і овець. Евакуація свиней, які не могли витримати довгого шляху, не була передбачена планом. Проте з ініціативи партійних організацій України колгоспи правобережних, а потім і лівобережних областей все ж відправили значну частину громадського поголів'я свиней.

Громадська худоба кожного колгоспу утворювала окремих гурт, який супроводжувала група колгоспників-гонщиків на чолі з бригадиром. Вони повинні були організувати рух гурту, годувати худобу і поїти її, видоювати, обслуговувати в зоотехнічному відношенні, забезпечувати цілість худоби на всьому довгому шляху від Дніпра до Волги.

Протягом першої половини липня колгоспи правобережних областей України відправили на схід більшість громадської худоби. Лише у Полтавську та Чернігівську області з Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської і Київської областей перейшло понад 1158 тис. голів худоби⁵. В широких масштабах провели у липні відправку худоби колгоспи Одеської, Кіровоградської та правобережних районів Дніпропетровської областей.

На 10 вересня 1941 р., тобто на час, коли правобережні райони України були в основному окуповані фашистами, на лівий берег Дніпра, за неповними даними, перейшло і було відправлено за встановленими

¹ Архів Інституту історії АН УРСР, ф. 434, оп. 5, спр. 20, арк. 5.

² Там же, арк. 127, 129 та ін.

³ Там же, спр. 20, 21.

⁴ Архів колишньої Комісії по історії Вітчизняної війни АН УРСР (далі — Архів Комісії), ф. 434, оп. 3, спр. 22, арк. 3.

⁵ Архів Ради Міністрів УРСР, Матеріали сектора інформації, 1941 р., Довідка про перегін худоби з прифронтових областей вглиб країни за станом на 20 серпня 1941 р.

маршрутами всього понад 900 тис. голів великої рогатої худоби, 860 тис. овець, 114 тис. коней і близько 240 тис. свиней¹.

У серпні в зв'язку з розгортанням бойових дій на рубежі Дніпра і посиленням натиску ворога в районі Гомеля до евакуації приступили також і лівобережні області Української РСР. Використавши виграш часу, який створився завдяки героїчній обороні Радянською Армією лінії Дніпра і, зокрема, Києва, трудящі лівобережних областей УРСР, місцеві партійні і радянські організації під керівництвом ЦК партії більш ґрунтовно підготувалися до евакуації і провели її в ширших масштабах, ніж це вдалося зробити на Правобережжі. Першими, природно, розпочали евакуацію області, розташовані ближче до Дніпра. Вже 13 серпня 1941 р. Полтавський обком КП(б)У прийняв рішення про проведення і порядок евакуації худоби². На 10 вересня 1941 р. в дорозі перебували трактори і громадська худоба всієї Чернігівської, Сумської (за винятком двох районів), Полтавської (крім 5 районів), Дніпропетровської (крім 4 районів) і Запорізької (крім 4 районів) областей. Всього на цю дату згадані області відправили 549,9 тис. голів рогатої худоби, 797,6 тис. овець, 168,8 тис. коней та 977,4 тис. голів свиней³.

У цілому трудящі України евакуювали на схід, за неповними даними, 59,8% усього поголів'я великої рогатої худоби, що його мали колгоспи на 1 січня 1941 р., 82,1% овець, 26,7% свиней і 14,2% коней⁴.

У серпні розгорнулася евакуація тракторного парку МТС Лівобережжя. До 13 вересня вже було евакуйовано 208 МТС з 314 у Чернігівській, Сумській, Полтавській областях і лівобережних районах Київської, Дніпропетровської і Запорізької областей⁵. А до 10 жовтня 1941 р. відправили трактори 333 з 484 МТС, розташованих у лівобережних областях Української РСР. Колона 266 МТС Лівобережжя на цей час уже встигли вийти у сусідні області⁶. Не приступили до евакуації лише МТС Ворошиловградської і частини районів Сталінської і Харківської областей.

За даними Наркомзему УРСР, усього по Україні підлягало евакуації 56 400 тракторів МТС⁷. Фактично було піднято до евакуації близько 50 тис. тракторів. 6400 тракторів не вдалося вивезти в зв'язку з воєнною обстановкою⁸.

Більш повно, ніж МТС і колгоспи, провели відправку матеріальних цінностей радгоспи Української РСР. На 5 жовтня 1941 р. повністю підняли до евакуації свої трактори і худобу 187 радгоспів системи Наркомату радгоспів УРСР. 180 радгоспів цієї системи, про які є дані, евакуювали на той час 86 тис. голів великої рогатої худоби, 14 тис. коней, 142 тис. свиней і 201,5 тис. овець. Нагадаємо, що всі 187 радгоспів, які

¹ За підрахунками доповідної записки Наркомзему УРСР це становило 56,8% поголів'я великої рогатої худоби, наявної в колгоспах правобережних областей на 1 січня 1941 р., 64,5% овець і 7,6% коней (Архів Ради Міністрів УРСР).

² Партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — Партархів ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 2, од. зб. 3302, арк. 84—85.

³ Архів Ради Міністрів УРСР, 1941 р., Доповідна записка ЦК КП(б)У і РНК УРСР до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про перегон скота, евакуйованного із прифронтових районів».

⁴ Архів Комісії, ф. 434, оп. 3, спр. 22, арк. 31.

⁵ Архів Інституту історії АН УРСР, ф. 434, оп. 5, спр. 20, арк. 123, 124.

⁶ Там же, арк. 38—39.

⁷ Треба мати на увазі, що значну кількість тракторів було передано військовим частинам по мобілізації, а також різним організаціям для будівництва оборонних споруд.

⁸ Архів Комісії, ф. 434, оп. 5, спр. 22, арк. 29—30.

приступили до евакуації, мали напередодні війни 100 тис. голів великої рогатої худоби, 28,5 тис. коней, 266 тис. свиней і 227 тис. овець¹.

Успішно провели відправку машин і худоби також і радгоспи інших наркоматів.

Поряд з евакуацією сільськогосподарських машин і худоби партійні і радянські організації, трудящі маси України забезпечили евакуацію великих запасів хліба та іншого продовольства. Лише з Києва за перші три тижні війни залізницею було відправлено понад 6 тис. вагонів хліба, 2200 вагонів цукру та багато інших продовольчих продуктів. У першій декаді липня уряд СРСР запропонував Наркомату річкового флоту СРСР забезпечити евакуацію хліба з Києва до Дніпропетровська водою. На початку серпня річники Дніпра підготували для перевезення хліба 72 баржі².

Евакуація хліба була здійснена в широких масштабах. З ініціативи партійних і радянських організацій України було забезпечено також евакуацію цінного сортового насіння, не передбачену планом. Тільки по лінії «Сортнасінеовоч» з України було вивезено близько 30 тис. пудів цінного насіння 250 сортів основних овочевих, баштанних і кормових культур³.

Разом з тракторними колонами в тиліві райони евакуювалась значна частина кваліфікованих механізаторів. У вивчених матеріалах немає зведених даних про кількість трудящих українського села, що вирушили на схід разом з евакуйованим майном. Але, судячи по кількості відправлених тракторів і худоби, можна вважати реальною цифру 400—500 тис. чоловік. Слід згадати також, що була організована, хоч і в невеликих масштабах, евакуація колгоспників та їх сімей. Подекуди виїжджали цілі колгоспи. Так, повністю евакуювався у Поволжя колгосп «Авангард», Пологівського району, Запорізької області. «Ми евакуювали всіх коней, велику рогату худобу, свиней, овець, вивезли весь сільськогосподарський інвентар,— розповідала свинарка цього колгоспу В. І. Кошель у листі партизанам-землякам, переданому по радіостанції «Радянська Україна» 18 травня 1942 р.— Всі люди з нашого колгоспу виїхали разом з господарством⁴. За неповними даними, тільки в районі Поволжя і лише залізницею на 10 жовтня 1941 р. евакуювалося 10 300 сімей колгоспників з усім господарством⁵. Нарешті, в значних масштабах було проведено евакуацію спеціалістів сільського господарства. Лише у серпні—вересні відділ кадрів Наркомзему УРСР відправив на постійну роботу у східні області СРСР 2500 спеціалістів сільського господарства⁶.

Літом і восени 1941 р. по всій Україні суцільним потоком ґрунтовими дорогами рухались трактори, комбайни, прямо по дозрілих хлібах йшли гурти худоби. В дорозі, особливо біля переправ через річки, тракторні колони, гурти, валки зазнавали систематичних нальотів фашистської авіації. З липня 14 фашистських літаків скинули бомби на машини Підкам'янської МТС, Львівської області. Колона зазнала ве-

¹ Архів Ради Міністрів УРСР, Матеріали сектора інформації, 1944 р., Довідка про евакуацію худоби радгоспів Наркомату радгоспів УРСР.

² Архів Міністерства річкового флоту СРСР, спр. 44—VI, арк. 7. Копії знаходяться у Архіві Комісії, ф. 434, оп. 3.

³ О. П. Каневський, Відбудова і розвиток сільського господарства СРСР, Київ—Харків, 1947, стор. 141; Архів Комісії, ф. 434, оп. 3, Звіт Наркомзему УРСР про евакуацію, арк. 45—46.

⁴ Архів Комісії, ф. 103, спр. 58, арк. 112—115.

⁵ Передбачалося, згідно з планом, вивезти 54 тис. сімей, але виконати це завдання повністю не вдалося в зв'язку з відсутністю вагонів (Архів Комісії, ф. 434, оп. 3, спр. 22, арк. 29).

⁶ Архів Комісії, ф. 434, оп. 3, звіт Наркомзему УРСР про евакуацію.

ликих втрат¹. У районі Черкас ворожі літаки скинули 9 бомб на колону Ківшозатської МТС, Таращанського району, Київської області, і обстріляли беззбройних трактористів з кулеметів². Але ні втрати, ні численні груднощі і перешкоди не змогли спинити евакуації.

У складній і тяжкій військовій обстановці літа 1941 р. найпершим завданням колективів МТС і гонщиків худоби було вийти в райони, де їм не загрозувала безпосередня небезпека потрапити в руки ворога. З граничною швидкістю вели трактори і гнали худобу на початку походу трудящі Правобережжя. Фронт був рядом, і люди розуміли, що тільки за Дніпром можна буде вважати себе до певної міри у безпеці. Але темп руху тракторів і особливо худоби не міг бути значним. Великій частині колон МТС і колгоспних гуртів Кіровоградської, Одеської і Кам'янець-Подільської областей не вдалося вийти до Дніпра, бо фашистські танки перерізали їм шляхи відходу, і понад 10 тис. тракторів попали в руки ворога.

10—15 липня 1941 р. на крутий правий берег Дніпра на Київщині, Черкащині і Дніпропетровщині почали майже одночасно виходити колони багатьох десятків МТС і гурти тисяч колгоспів. Треба було забезпечити швидко і безперешкодне пересування евакуаційних потоків на лівий берег. Це було складне завдання. Пропускна спроможність не тільки постійних, а й створених на початку війни понтонних і наплавних мостів була недостатньою. Тому ЦК КП України поставив перед партійними організаціями придніпровських районів та колективом Дніпровського річкового пароплавства завдання організувати спеціально для евакуйованого населення, тракторів, автомашин і худоби кілька десятків додаткових переправ.

У найкоротші строки по всій середній і нижній течії Дніпра (від гирла Прип'яті до Херсона) і по Десні (від Літок до Пирогівки) було створено 46 переправ³.

Незважаючи на щоденні бомбардування і значні втрати, річники мужньо виконували свій патріотичний обов'язок. Судна завантажувались повністю і працювали майже цілу добу. Пароплав «Котовський», наприклад, за 11 днів, з 8 по 19 серпня 1941 р., працюючи майже безперервно, перевіз на лівий берег до 16 тис. голів худоби⁴.

Про інтенсивність роботи переправ свідчить той факт, що вже 16 липня Київський облвиконком доповів РНК УРСР, що на лівий берег Дніпра переправлено 600 тис. голів худоби. Ці дані підтверджуються відомостями, які подали Полтавський і Чернігівський облвиконкоми про приймання худоби з правобережних областей⁵.

Слід, однак, відзначити, що повністю переправити евакуйовану худобу і особливо трактори, що вийшли до Дніпра, не вдалося. В ряді місць ворог вийшов на правий берег Дніпра, коли переправа ще не була закінчена. За неповними даними, через Дніпро було переправлено 4498 тракторів, 680 комбайнів, 750 моторів від комбайнів та 690 колгоспних автомашин⁶. За Дніпром у потік евакуації влилися тракторні колони і гурти худоби лівобережних областей. В дорозі вже не було поділу по областях.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, ЦК КП(б)У і РНК УРСР безпосередньо вникали в деталі організації просування тракторних колон і колгоспно-

¹ Архів Інституту історії АН УРСР, ф. 434, оп. 3, спр. 21, арк. 169.

² Там же, оп. 5, спр. 21, арк. 61 та ін.

³ Там же, спр. 30, арк. 25.

⁴ Там же. Спогади І. М. Білого (капітан пароплава «Котовський»), арк. 4.

⁵ Архів Ради Міністрів УРСР, Матеріали сектора інформації, 1941, спр. 237.

⁶ Архів Комісії, ф. 434, оп. 3, спр. 22, арк. 28.

радгоспних гуртів України, допомагали працівникам МТС і радгоспів, колгоспникам—учасникам евакуації в боротьбі з труднощами, організували в тилкових областях країни підготовку до прийому евакуйованих з України працівників сільського господарства і матеріальних ресурсів. У серпні—вересні 1941 р. на Україну для практичної допомоги місцевим організаціям у проведенні евакуації тракторів і худоби виїжджали заступники наркомів землеробства і радгоспів СРСР.

11 серпня 1941 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла постанову «Про перегін, розміщення і підготовку до зимівлі евакуйованої худоби». Раднарком зобов'язав Наркомзем УРСР, Наркомат радгоспів УРСР, місцеві земельні органи забезпечити нормальний перегін гуртів, годівлю і водопій худоби, подавати постійну допомогу гонщикам у постачанні харчами в дорозі, виділяти на допомогу їм спеціалістів—ветеринарів і зоотехніків. На місцях зимівлі необхідно було організувати додаткову заготовку кормів, підготувати приміщення для худоби, укомплектувати постійні тваринницькі бригади і створити працівникам тваринництва необхідні житлово-побутові умови. Раднарком зобов'язав наркома землеробства УРСР Г. П. Бутенка повсякденно контролювати хід евакуації худоби. Цією ж постановою були затверджені уповноважені Раднаркому УРСР по організації перегону і підготовки до зимівлі худоби та відповідальні за хід евакуації по областях УРСР. Раднарком запропонував облвиконкомам України направити для роботи безпосередньо в райони, де мала зимувати худоба, 190 зоотехніків і 95 ветеринарних лікарів¹.

Велику роботу у справі організації евакуації провели партійні організації і радянські органи лівобережних областей України. Державний Комітет Оборони, затвердивши напрямки руху евакуаційних потоків, доручив місцевим організаціям встановити точні маршрути в межах областей. Вже в липні обкоми КП(б)У і облвиконкоми лівобережних областей закінчили проведення цієї роботи. Так, Полтавський обком КП(б)У і облвиконком затвердили траси транзиту евакуаційних потоків у середині липня². Для просування автомашин, наприклад, було встановлено три маршрути з виходами в Харківську і Сумську області.

Повсякденний контроль за ходом евакуації дозволив партійним організаціям своєчасно виявити ряд недоліків у ході переміщення тракторного парку і худоби. Так, у результаті порушень встановленого партією і урядом порядку евакуації з боку земельних органів, керівників МТС і колгоспів у ряді районів серйозно знизився темп просування колон і гуртів. Були випадки залишення машин і тварин у попутних населених пунктах. З'явилась значна кількість знеособленої худоби і безгосподарних машин. Все це не могло не призвести до значних втрат. Щоб успішно завершити переміщення матеріальних ресурсів сільського господарства УРСР, треба було підвищити організованість, зміцнити порядок і дисципліну в ході евакуації.

Найважливішу роль у розв'язанні цього завдання відіграла телеграма Центрального Комітету ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 1 вересня 1941 р., підписана товаришами А. А. Андрєєвим і А. І. Мікояном, на адресу ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР, у якій були розкриті недоліки в організації перегону худоби і накреслені заходи по їх усуненню.

Керуючись вказівками Центрального Комітету партії, ЦК КП(б)У і РНК УРСР піддали гострій критиці помилки, допущені місцевими організаціями при проведенні евакуації матеріальних ресурсів сільського

¹ Архів Ради Міністрів УРСР, 1941 р., спр. 95, арк. 62—64.

² Партархів ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3301, арк. 197—198

господарства. В телеграмі від 14 вересня 1941 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР вказали секретарям обкомів партії і головам облвиконкомів на повільність та недостатню організованість у справі відправки тракторів і сільськогосподарських машин і підкреслили, що причиною цього є недолики в роботі з учасниками евакуації, помилки в підборі кадрів тощо. ЦК КП(б)У і РНК УРСР зобов'язали партійні і радянські організації забезпечити безперебійне просування колон тракторів і збереження державного майна¹.

На початку жовтня 1941 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР поставили перед обкомами партії і облвиконкомами вимогу створити необхідні умови для підвищення темпів евакуації. З цією метою ЦК КП(б)У запропонував партійним і радянським органам перевірити рух колон по маршрутах. Всі залишені трактори слід було зібрати, відремонтувати і евакуювати. Радянські органи зобов'язані були забезпечити трактористів, які вели машини, теплим одягом і взуттям. ЦК КП(б)У і РНК УРСР запропонували обкомам партії і виконкомам обласних Рад забезпечити по кожній МТС точний облік тракторів, комбайнів, автомашин, верстатів, які надходили в райони області і вибували з них, терміново зібрати такі дані на 1 жовтня і надалі інформувати про просування тракторних колон через кожні п'ять днів, організувати рішучу боротьбу з марнотратством, недбалим ставленням до збереження тракторів та іншого державного майна².

Партійні і радянські організації провели велику роботу по доукомплектуванню тракторних колон механізаторами і бригад, які супроводжували худобу, —гонщиками. Були вжиті заходи до поліпшення постачання тракторних колон пальним, мастилами та запасними частинами. Партійні органи потурбувались і про поліпшення матеріального становища учасників евакуації. Наркомзем Союзу РСР встановив для трактористів гарантійний мінімум оплати. За всіма працівниками МТС зберігався середній заробіток. Учасники евакуації МТС і члени їх сімей одержували значні підйомні і т. п. Наркомзем УРСР посилив увагу до питань забезпечення МТС, що евакуювалися, коштами. 13 вересня 1941 р. ЦК КП України і РНК УРСР спеціальною телеграмою зобов'язали всі обкоми партії і облвиконкоми лівобережних областей УРСР подати за рахунок місцевих ресурсів допомогу колгоспникам—гонщикам худоби взуттям і теплим одягом, поліпшити роботу торговельних організацій, що постачали учасникам евакуації хліб та інші продукти харчування.

Наведено було порядок в організації обліку і звітності. За вказівкою ЦК КП України Наркомзем УРСР виробив єдину документацію (командировочні посвідчення, дорожні листи, інвентарні описи та ін.) для тракторних колон і окремо, з урахуванням специфіки, для гуртів колгоспної худоби.

Було покладено край замахам окремих осіб на соціалістичну власність, зокрема спробам захопити громадську худобу, що мали місце, наприклад, у Глухівському, Писарівському і Шалигінському районах Сумської області. ЦК КП(б)У і РНК УРСР у листі секретарям обкомів партії і головам облвиконкомів оцінили ці дії як антидержавні і вказали на те, що вони «могли виникнути тільки в результаті відсутності необхідної політичної роботи серед колгоспників з боку райкомів і обкомів партії, виконкомів обласних і районних Рад»³. Центральний Комітет КП(б)У і РНК УРСР зобов'язали місцеві організації для ліквіда-

¹ Архів Інституту історії АН УРСР, ф. 434, оп. 5, спр. 20, арк. 138—139.

² Там же, арк. 89—90.

³ Архів Ради Міністрів УРСР, 1941 р. Матеріали сектора інформації.

ції таких антидержавних дій перевірити хід евакуації по всіх районах.

Велику роботу провели партійні і радянські організації Радянської України по запобіганню епізоотіям і боротьбі з ними. В усіх районах, через які проходили траси перегону евакуйованої худоби, було створено сітку ветеринарно-контрольних пунктів. Тільки в Полтавській області було понад 120 таких пунктів, у Сумській — 48, Харківській — 29 і т. д.¹ Для посилення ветеринарного обслуговування худоби Наркомзем УРСР відрядив у райони просування гуртів майже 100 професорів, доцентів і наукових працівників. Тільки в Сумську, Харківську і Ворошиловградську області було направлено близько 200 ветеринарних лікарів і фельдшерів². Все це дозволило запобігти спалахам таких небезпечних епізоотій, як сибірка, короста, бешиха свиней та інші, що були бичем сільського господарства царської Росії.

Єдиним винятком був короткочасний спалах захворювання ящуrom у липні—серпні 1941 р. в гуртах худоби, що рухалися через лівобережні області УРСР.

Протягом серпня—вересня основна маса тракторів і худоби пройшла простори Лівобережної України і вийшла в області братньої РРФСР. За оперативними даними облземвідділів і відряджених у питаннях організації евакуації працівників Наркомзему УРСР, на 15 листопада 1941 р. у Курську, Воронежську та Ростовську області вийшли колони 437 МТС. У складі колон цих МТС було виведено за межі України понад 20,3 тис. тракторів. Крім того, 1689 тракторів було залишено в некупованих районах Української РСР³.

Успішно проходила евакуація худоби колгоспів і радгоспів. До 20 серпня 1941 р., як доповідав 24 серпня заступник голови РНК УРСР В. Ф. Старченко секретареві ЦК ВКП(б) А. А. Андрееву, 285 тис. голів худоби колгоспів і радгоспів України вийшло у Курську область, 50 тис. голів — у Ростовську область⁴.

На той час уже було ясно, що більшість гуртів худоби колгоспів УРСР не встигне досягти Актюбінської, Оренбурзької і Західно-Казахстанської областей до зимових холодів. Тому РНК Української РСР поставив перед Раднаркомом СРСР питання про розміщення всієї евакуйованої худоби України в районах Середнього і Нижнього Поволжя. Уряд СРСР задовольнив це прохання. За новим планом перегону евакуйованої худоби, затвердженим Наркомземом СРСР 26 серпня 1941 р., передбачено було розмістити худобу колгоспів та радгоспів України в районах Саратовської, Куйбишевської, Сталінградської і частково Пензенської областей⁵.

З кінця серпня 1941 р. у звітних матеріалах є лише сумарні дані про рух евакуйованої худоби як з правобережних, так і з лівобережних областей. На 20 жовтня 1941 р. в області РРФСР надійшло з колгоспів України худоби, тільки взятої на облік у цілому: копей 158,1 тис., або 31,8% від кількості, піднятої до перегону, великої рогатої худоби — 1080,7 тис. голів, або 50,1%, овець — 1761,5 тис., або 64,0%, свиней 168,0 тис., або 19,2%⁶. Успішно просувались і гурти радгоспів України.

¹ Архів Комісії, ф. 434, Звіт Наркомзему УРСР про евакуацію і перегін худоби.

² Архів Ради Міністрів УРСР, Довідка про евакуацію і перегін худоби УРСР за станом на 5 жовтня 1941 р., арк. 10—11, Архів Комісії, ф. 434, Звіт Наркомзему УРСР про евакуацію і перегін худоби.

³ Архів Комісії, ф. 434, оп. 3, спр. 22, арк. 30.

⁴ Архів Ради Міністрів УРСР, 1941 р., спр. 237.

⁵ Архів Ради Міністрів УРСР, 1941 р., «План перегону евакуйованного скота, утворений Наркомземом СРСР 26 августа 1941 г.»

⁶ Архів Комісії, ф. 434, оп. 3, спр. 22, арк. 31—34.

У ході евакуації велика кількість врятованої худоби як ще до виходу з України, так і в областях РРФСР була здана державним заготівельним органам на м'ясо. В другій половині 1941 р. постачання військових частин у прифронтовій смузі м'ясопродуктами здійснювалось, головним чином, за рахунок евакуйованої худоби.

Кількість худоби, зданої під час евакуації колгоспами і радгоспами України державі, була дуже значною. Тільки бази системи «Заготхудоба» на Україні прийняли від колгоспів 15 областей УРСР у порядку державних заготівель (у рахунок поставок 1941 р., авансом на 1942 р., а також по державних закупках) за 9 місяців 1941 р. (до жовтня) орієнтовно 332,7 тис. голів великої рогатої худоби і 663,7 тис. свиней.

Заготівля м'яса за рахунок евакуйованої худоби дозволила зберегти у 1941 р. велику кількість продуктивної худоби у тилових районах країни. Наприкінці листопада — на початку грудня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР дали обкомам партії і облвиконкомам ряду областей, зокрема Сталінської і Ворошиловградської, телеграфію вказівку про тимчасове припинення прийому худоби по поставках від місцевих колгоспів у зв'язку з тим, що за рахунок забою евакуйованої худоби надійшли додаткові ресурси м'яса.

Просування більшості тракторних колон і гуртів худоби в тил продовжувалось до грудня 1941 р. В зв'язку з розгромом німецько-фашистських військ під Москвою і на півдні відпала потреба дальшого просування тракторних колон і колгоспно-радгоспних гуртів України. На початку грудня 1941 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР зобов'язали обкоми ВКП(б) і облвиконкоми «припинити дальший перегін худоби по ранише встановлених маршрутах, допустивши лише частковий перегін усередині області, за винятком худоби, що надходить з прифронтових районів інших областей, яку приймати безперешкодно»¹. Цим закінчується небачений в історії похід працівників МТС і колгоспників України, що евакуювали в глибокий тил значну частину тракторів і громадської худоби республіки.

Більшість працівників сільського господарства України, основна маса евакуйованої техніки і худоби була розміщена у Воронезькій, Сталінградській, Саратовській і Ростовській областях. Багато трудящих і сільськогосподарського майна УРСР прийняли Пензенська, Тамбовська, Астраханська і Чкаловська області, Краснодарський і Ставропольський краї, Дагестанська АРСР, Казахська і Азербайджанська РСР.

Колгоспне селянство Російської федерації та інших братніх республік тепло і сердечно зустріло евакуйованих трудящих України. Партійні і радянські організації тилових районів уже з літа готувалися до зустрічі людей, організації ремонту евакуйованих тракторів і розміщення худоби. Трудящі Західно-Казахстанської області, наприклад, спорудили по трасах перегону і в пунктах розміщення худоби тисячу криниць, заготовили 1035 тис. т сіна. У всіх областях було створено приймальні пункти.

Українські колгоспники на нових місцях зразу ж включилися в роботу для фронту. У важких умовах лютої зими 1941—1942 рр. механізатори евакуйованих МТС України успішно провели ремонт машин. Трактористи України в 1942—1943 рр. систематично перевиконували норми виробітку. Наркомат землеробства УРСР відзначав, посилаючись на свідчення ряду керівників місцевих районних організацій, високу продуктивність праці і ефективність роботи МТС України в тилових обла-

¹ Архів Комісії, ф. 434, оп. 3, спр. НКЗ УРСР.

стях¹. Самовіддано працювали і колгоспники України, евакуйовані в тиліві райони².

Вивезені трактори, колгоспно-радгоспна худоба і продовольство були серйозним вкладом колгоспного селянства України у створення і зміцнення воєнної економіки СРСР і мали велике значення для відродження сільського господарства України після вигнання окупантів. Збережені трактори, машини і худобу було повернуто на Україну. Разом з тим у 1943—1947 рр. трудяші РРФСР та інших республік, Уряд СРСР подали неоціненну допомогу у відбудові сільського господарства України, передавши МТС і колгоспам України величезну кількість машин, худоби та продовольства.

Евакуація тракторного парку, громадської худоби і продовольчих ресурсів — патріотичний подвиг українського народу, зокрема колгоспного селянства України. Вона була успішно завершена тому, що стала всенародною справою. Зусилля колгоспників прифронтових областей злилися воедино із зусиллями колгоспників і всіх трудящих тих районів, через які проходили і в яких розміщувалися евакуйовані цінності. Комуністична партія мобілізувала маси на проведення евакуації, об'єднала воедино роботу всіх органів Радянської держави, забезпечила реалізацію всіх переваг, які дає нашому народові радянський суспільний і державний лад.

Н. С. НОСКОВА

РОЛЬ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ У ВИХОВАННІ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ (1926—1932 рр.)

Вірним і надійним помічником партії в боротьбі за успішне розв'язання завдань соціалістичного будівництва були комсомольські організації. В. І. Ленін і Комуністична партія завжди відводили важливу роль комсомолу — передовому заgonу молоді. В своїй історичній промові на III з'їзді РКСМ «Завдання спілок молоді» В. І. Ленін визначив програму комсомольців і всієї радянської молоді в боротьбі за побудову комунізму. Він говорив, що комсомол і вся молодь взагалі повинні вчитися комунізму, бо в певному розумінні саме перед молоддю стоїть завдання створення комуністичного суспільства. В. І. Ленін закликав комсомол бути ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє ініціативу і почин, бо «тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»³.

Створений і вихований Комуністичною партією в дусі ленінізму, в дусі безмежної відданості Батьківщині, комсомол завжди йшов і йде в перших рядах будівників нового комуністичного суспільства. Багато славних сторінок в історію комсомолу вписали і комсомольці Радянської України.

В березні 1926 р. відбувся VI з'їзд ЛКСМУ, який поклав в основу своєї роботи рішення XIV з'їзду ВКП(б) і IX з'їзду КП(б)У. З'їзд розробив конкретні заходи щодо забезпечення активної участі комсомольців і молоді в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни. Особливу увагу комсомольських організацій з'їзд звернув на розгортання масово-політичної роботи серед молоді, на широке залучення її у вироб-

¹ Архів Комісії, ф. 434, оп. 3, спр. 22, арк. 30.

² Там же.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 261.

ництво і виховання нового, соціалістичного ставлення до праці. В рішеннях з'їзду підкреслювалось, що комсомольська організація України, як і вся ВЛКСМ, разом з партією буде боротися проти будь-яких ухилів від ленінізму і на основі цілковитого проведення в життя постанов XIV з'їзду партії ще тісніше об'єднає свої ряди навколо ленінського ЦК ВКП(б).

Мобілізуючи комсомольців і молодь на успішне виконання поставлених Комуністичною партією завдань, комсомольська організація республіки стала на шлях перебудови всієї внутрішньої роботи відповідно до потреб соціалістичного будівництва і зростаючих вимог робітничої молоді. Особливо велика увага приділялась організаційно-політичному зміцненню комсомольських організацій, добору, вирошуванню і розстановці кадрів комсомольського активу. Цю важливу ділянку роботи комсомол проводив під керівництвом і при повсякденній допомозі з боку партійних організацій. XIV з'їзд ВКП(б) підкреслив, що посилення керівництва комсомолом — найважливіше і першочергове завдання партії в поточний момент!. У партійному керівництві — джерело сил і всіх успіхів комсомолу.

Партія направила на роботу в комсомольські організації промислових підприємств, будов, транспорту і учбових закладів чимало комуністів, що мали досвід масово-політичної роботи. Щороку збільшувався партійний прошарок у комсомолі за рахунок прийому в кандидати партії найбільш підготовлених комсомольців-активістів, здебільшого передовиків виробництва, які продовжували роботу в комсомольських організаціях. Так, уже в 1927 р. в ЛКСМУ було 33 262 комуністи². Понад 30 тис. комсомольських пропагандистів, серед яких переважали комуністи, працювали керівниками політшкіл і гуртків, роз'яснювали молоді рішення партії і Радянського уряду, значення праці на соціалістичних підприємствах, значення суспільної власності як основи соціалістичного ладу і джерела добробуту нашого народу³.

Окружні, районні партійні комітети, первинні парторганізації систематично обговорювали звіти комсомольських організацій, повсякденно керували їх діяльністю, допомагали в подоланні недоліків. Наприклад, у липні 1926 р. бюро Сталінського ОК КП(б)У заслухало звіт окружної організації комсомолу, внаслідок чого значно поліпшилась робота по ідейно-політичному і трудовому вихованню робітничої молоді. Лише за один той рік до лав комсомолу було прийнято 5490 краших юнаків і дівчат округу, 79% яких становила робітнича молодь⁴.

Ровенківський РК партії, Луганського округу, систематично перевіряв і скеровував роботу закріплених за комсомольськими організаціями комуністів, проводив обмін досвідом, всіляко поширював кращі методи виховної роботи з молоддю. Внаслідок посилення партійного керівництва поліпшилась трудова дисципліна, зросла продуктивність праці серед комсомольців і молодих робітників, особливо у вугільній промисловості⁵.

Посилення партійного керівництва комсомолом сприяло організаційно-політичному зміцненню організацій ЛКСМУ, було вирішальною умовою підвищення їх боєздатності, політичної і виробничої активності.

¹ Див. «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 226.

² Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 249, арк. 4.

³ «Комсомол в СССР. Статистический сборник», випуск восьмой, М., 1926, стор. 9.

⁴ Архів ЦК ВЛКСМ, Інформсектор, 1926, спр. 608, арк. 1.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 146, арк. 32.

Вже в перші роки боротьби за соціалістичну реконструкцію народного господарства під керівництвом Комуністичної партії в країні розгорнулось велике промислове будівництво. Треба було розширити і оснастити передсвою технікою старі відбудовані підприємства, побудувати сотні нових і створити за короткий час цілий ряд життєво важливих галузей промисловості, яких раніше не було в економіці царської Росії.

Комуністична партія і Радянський уряд запровадили радянський метод індустріалізації і, подолавши значні труднощі, знайшли необхідні кошти, матеріальні ресурси для здійснення цих величких завдань. На Україні лише в 1926—1929 рр. було реконструйовано 421 і збудовано 408 промислових підприємств, з них 390 таких, що виробляли засоби виробництва. Це привело до того, що вже в 1928/29 рр. 97,7% усієї валової продукції промисловості Української РСР давав соціалістичний сектор¹.

На підприємства і будови прийшли десятки тисяч нових робітників, багато молоді. Робітнича молодь на Україні в 1927 р. становила майже третину (29,3%) загальної кількості робітників². Комсомольські організації промислових підприємств у боротьбі за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості, поліпшення якості продукції запроваджували багато нових організаційних форм масової роботи серед комсомольців і всієї робітничої молоді, безустанно виховували у неї комуністичне ставлення до праці, до соціалістичної власності. З ініціативи комсомолу проводились зустрічі з новаторами виробництва, наради молодих робітників по професіях, технічні конференції, лекції і бесіди з економіки підприємств. Значно підвищилась роль комсомольських зборів у справі виховання в комсомольців і молоді свідомого ставлення до праці. «Я почуваю себе господарем на виробництві, — говорив на цехових комсомольських зборах Сталінського металургійного заводу комсомолец Степанов. — Про всі недоліки в роботі я маю право заявити на виробничих нарадах, майстру, і чим краще я і мої товариші будемо працювати, тим швидше буде піднята наша соціалістична промисловість»³.

На заклик партії і ЦК ВЛКСМ про проведення широкої кампанії за суворий режим економії з метою збільшення нагромаджень для піднесення соціалістичної індустрії комсомольські організації України, як і всієї країни, розгорнули боротьбу проти зайвих витрат матеріалів, палива, електроенергії тощо. Комсомольські осередки, групи «легкої кінноти» активно боролися з негосподарським, а часом і недбайливим ставленням окремих робітників до машин, інструментів, державного майна. Вони оголосили непримиренну війну простоям, браку, окремим випадкам шкідництва.

На металургійному заводі ім. Петровського в м. Дніпропетровську комсомольці, що працювали на виробництві цегли, вели суворий облік матеріалів, економили електроенергію, паливо і щомісячно заощаджували 1,5 тис. крб. Вони домоглися також поліпшення якості продукції і стали виробляти щозміни 11 тис. штук цегли замість 9 тис. за нормою. Корисну справу зробили комсомольці мартенівського цеху мариупольського заводу ім. Ілліча. Вони були свідками, як неодноразово при розливі розплавленого металу ставалися вибухи від затікання

¹ «Процеси реконструкції в українській промисловості», Держвидав Україна, Харків, 1930, стор. XV.

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2605, оп. 3, спр. 225, арк. 7.

³ Архів ЦК ВЛКСМ. Інформсектор, спр. 211, арк. 4.

води у виливниці. Значна частина продукції йшла в брак, і завод зазнавав великих збитків. У вільний від роботи час комсомольці старанно оглянули і відремонтували всю систему водопостачання цеху. Внаслідок цього значно підвищилась якість продукції, цех став виконувати план¹.

На Донбасі група комсомольської «легкої кінноти», спустившись у нічну зміну в забої шахти № 5 Північної копальні, Артемівського округу, побачила, що камеронник і запальник спокійно спали. Недбайливий запальник поклав динаміт у насосну камеру. Від поштовхів, що виникали під час дії насосу, динаміт міг вибухнути. Своєчасно прийняті групою «легкої кінноти» заходи врятували шахту від вибуху².

На залізничному транспорті комсомольці і молодь прискорювали ремонт паровозів і вагонів, створювали рейдові бригади, які слідували за нормальними перевозками вантажів на промислові підприємства і будови.

Десятки тисяч карбованців одержувала щороку держава від зібраного комсомольцями і молоддю металолому, що йшов у переробку. Так, комсомольці м. Одеси в 1929 р. зібрали і відвантажили 352 вагони металевого брухту замість намічених 125³. Осередок ЛКСМУ Петрово-Мар'їнського рудника (Донбас) під час недільника зібрав понад 17,5 тони чавунного лому і відправив його на металургійні заводи⁴.

Могутнім засобом комсомольських організацій у боротьбі за режим економії, за поліпшення якості продукції і підвищення трудової дисципліни були «блискавки», стінні і багатотиражні газети. «Комсомольская правда», «Комсомолец України» також широко висвітлювали участь комсомолу в цій важливій справі, організовували обмін досвідом, виробничі переклички кращих комсомольських організацій, направляли виїзні редакції на окремі підприємства. Республіканська газета «Комсомолец України», наприклад, багато уваги приділяла боротьбі з браком, порушеннями трудової дисципліни серед робітників Сталінського металургійного заводу, який лише від прогулів за півроку втратив 600 тис. крб.⁵ За пропозицією редакції газети було проведено загальнозаводський громадський суд над робітниками, які допускали брак у роботі, прогулювали і взагалі недбайливо ставились до виробництва. Згодом дирекція заводу у відкритому листі до редакції газети «Комсомолец України» повідомила про перелом у ставленні робітників до роботи⁶.

Питання боротьби з бракоробами, ледарями, прогульниками, порушниками трудової дисципліни займали важливе місце у всій виховній роботі ЛКСМУ. На окремих підприємствах і будовах серед порушників трудової дисципліни було чимало молодих робітників і навіть комсомольців, особливо тих, що прийшли на виробництво й новобудови із сільських місцевостей. Часто, поспішаючи додому на село, молоді робітники задовго до кінця зміни кидали роботу, а також часто прогулювали, запізнювались у святкові дні, не зважали на попередження з боку товаришів-комсомольців, майстрів і кадрових робітни-

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 270, арк. 3, 4.

² Там же, од. зб. 347, арк. 23.

³ Архів ЦК ВЛКСМ, фонд протоколів Бюро ЦК ВЛКСМ, 1929.

⁴ Газ. «Молодой рабочий» (орган Сталінського, Артемівського, Луганського та Маріупольського округкомів ЛКСМУ) від 4 грудня 1929 р.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 187, арк. 95.

⁶ Див. газ. «Молодой рабочий» від 4 грудня 1929 р.

ків. Наприклад, у 1927/28 р. на Єнакіївському заводі 38,5% адміністративних стягнень за порушення трудової дисципліни і правил внутрішнього розпорядку припадало на молодь, яка нещодавно прибула з села¹.

У боротьбі за зміцнення трудової дисципліни, за виховання у робітничої молоді комуністичного ставлення до праці комсомольські організації широко залучали молодь до участі в загальноробітничих зборах, виробничих нарадах. Вирішуючи на таких нарадах разом з масами кадрових робітників важливі питання виробництва, комсомольці і молодь почували себе в загальному строю робітничого класу, наслідували його кращі традиції.

Важливою формою комуністичного виховання робітничої молоді були виступи на відкритих комсомольських зборах, молодіжних зльотах потомствених пролетарів, кращих кадрових робітників-революціонерів, майстрів, інженерно-технічних працівників. Вони з любов'ю прищеплювали молоді інтерес до виробництва, до своєї професії, розповідали їй про героїчне революційне минуле заводу, міста, закликали молодих робітників бути гідною зміною, надійним поповненням радянського робітничого класу. Молодь проймалася почуттям відповідальності за доручену справу, сумлінніше ставилася до роботи.

Найбільш ефективним заходом щодо злісних прогульників, ледарів, бракоробів були громадські комсомольські суди. Такий суд відбувся над комсомольцями Черкасовим і Хохловим у клубі дніпропетровського заводу ім. Петровського. На ньому після громадського обвинувача виступив кадровий робітник. Він сказав: «Сумно, особливо нам, старим робітникам, що чесно проробили по 40 років, бачити молодь на лаві підсудних як прогульників і симулянтів. Соромно буде, якщо прийдеться влаштовувати ще один суд над порушниками трудової дисципліни. Тому закликаю всіх присутніх до активної боротьби з прогульниками». Громадський суд вирішив Черкасова і Хохлова затаврувати ганьбою, протягом року не підвищувати їм розряди².

На багатьох підприємствах комсомольські організації в боротьбі з прогульниками широко використовували радіо, висміювали їх у карикатурах, іноді писали листи до батьків на село. Такі заходи дозволили, наприклад, організації ЛКСМУ Краматорського заводу зовсім позбутися прогулів серед комсомольців, а також серед переважної більшості усього колективу робітників³.

Суворі заходи, аж до виключення з комсомолу, застосовували комсомольські організації до тих юнаків і дівчат, які злісно порушували дисципліну, виробляли брак, зневажливо ставились до порад своїх товаришів, адміністративно-технічного персоналу.

З метою підвищення творчої і громадської активності робітничої молоді осередки ЛКСМУ за прикладом комсомольських організацій Москви і Ленінграда проводили масові виробничі конкурси, переключки та обмін молодіжними делегаціями. Конкурси на кращого молодого виробничника, що були проведені з ініціативи Кайдакського райкому ЛКСМУ на Дніпропетровщині, дали позитивні наслідки у вихованні робітничої молоді. Тільки на заводах тресту «Південсталь» ім. Леніна та ім. Петровського безпосередню участь у конкурсі взяли понад

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 289, арк. 72.

² Журн. «Комсомольский агитпропработник» (орган ЦК ВЛКСМ), 1929, № 12, стор. 6, 7.

³ Газ. «Комсомолец України» (орган Центрального та Харківського комітетів ЛКСМУ) від 14 липня 1926 р.

2 тис. молодих робітників. 400 юнакам і дівчатам було присуджено звання кращих молодих виробничників і видані премії. На заводах значно поліпшилась трудова дисципліна, зросла продуктивність праці. В листі, надісланому до райкому комсомолу, заводоуправління писало: «...Підкреслюємо своє повне задоволення проведенням конкурсу і висловлюємо ширю подяку його організатору — Кайдакському райкому ЛКСМУ»¹.

Конкурси, як і інші форми ідейно-виховної роботи, сприяли посиленню активності комсомольців і молоді в громадсько-політичному житті країни, в роботі місцевих Рад депутатів трудящих, профспілок, кооперації, добровільних товариств. У 1928 р. серед депутатів міських і сільських Рад республіки було 30 тис. робітничої і селянської молоді, в тому числі 12 тис. комсомольців. Понад 20 тис. комсомольців працювало в складі фабзавкомів і культкомісій профспілок, 10 тис. комсомольців були обрані в органи кооперацій². В Радах, профспілках, кооперації комсомольці проходили практичну школу політичного і господарського будівництва. Чимало представників комсомолу згодом, у роки перших п'ятирічок, займали керівні посади на промислових підприємствах і в радгоспах, в державних установах і громадських організаціях.

Велике промислове будівництво в країні супроводжувалось широким процесом соціалістичної раціоналізації, удосконаленням техніки і організації праці. З 1927 р. питання соціалістичної раціоналізації виробництва і управління господарством, у зв'язку з потребою серйозного зросту продуктивності праці і зниження собівартості продукції, набули першочергового значення в господарській політиці Комуністичної партії.

Виконуючи рішення XV з'їзду ВКП(б), X з'їзду КП(б)У і V конференції ВЛКСМ, комсомол узяв найактивнішу участь у раціоналізації виробництва. Під керівництвом партійних організацій осередки ЛКСМУ на підприємствах, транспорті і будовах зміцнювали творчі і дружні зв'язки з досвідченими майстрами, інженерами і техніками, виявляли ініціативу в створенні раціоналізаторських груп, технічних гуртків, виставок і станцій. Проводилися «тижні техніки». Значно активізувалась роль робітничої молоді в роботі виробничих нарад. Як відмічав ЦК ВЛКСМ, загальна кількість молоді, яка брала активну участь у виробничих нарадах, досягла 90—100 тис. чоловік³.

Багато комсомольців і молодих робітників стали раціоналізаторами і винахідниками. Під час проведення в 1929 р. Всесоюзного огляду діяльності виробничих нарад тільки від комсомольців і робітничої молоді Дніпропетровщини надійшло близько 20 тис. раціоналізаторських пропозицій⁴. Комсомольці-раціоналізатори харківського заводу «Серп і молот» здійснили через виробничу раду переобладнання стругального верстату, внаслідок чого верстат став водночас обробляти 10 деталей замість однієї⁵. На Краматорському машинобудівному заводі від реалізації раціоналізаторських пропозицій, розроблених комсомольцями, влітку 1927 р. було заощаджено 11 700 крб.⁶ Винахід

¹ Архів ЦК ВЛКСМ, Інформсектор, 1927, спр. 176, арк. 20.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 225, арк. 9, 10.

³ «Участие комсомола в строительстве социалистической промышленности и сельского хозяйства», Изд-во «Молодая гвардия», М.—Л., 1927, стор. 3.

⁴ «Энтузиасты социалистической стройки», Изд-во Днепропетровской организации ЛКСМУ, 1929, стор. 8.

⁵ «Состояние и работа ЛКСМУ», Изд-во «Пролетарий», 1927, стор. 31.

Газ. «Комсомолец Украины» від 14 вересня 1927 р.

комсомольця хімічного заводу «Донсода» дозволив скоротити тривалість важливої виробничої операції з 4 годин до 5 хвилин. На цьому завод заощадив 12 тис. крб.¹

Всюди комсомольці і робітнича молодь вживали дійові заходи для поліпшення виробництва, збільшення соціалістичних нагромаджень держави. Вони брали під свій догляд машини і агрегати, сміливо ставали до роботи на конвейєрних лініях. Запровадження з ініціативи комсомолу на запорізькому заводі «Комунар» конвейєру на збиранні жаток і лобогрійок у 8 раз зменшило виробничу площу і втриє збільшило випуск готової продукції. Крім того, завод заощадив за рік 35 тис. крб.² Відомо, що за рахунок раціоналізації лише в промисловості Української РСР у 1927/28 р. реальна грошова економія досягла 7,4 млн. крб.³

Беручи участь у соціалістичній реконструкції промисловості, молодь все більше виявляла інтерес до підвищення технічних знань. Під керівництвом парторганізацій, з допомогою профспілок організації ЛКСМУ створювали на підприємствах і будовах короткотермінові технічні курси, школи передового робітничого досвіду. Близько 42 тис. молодих робітників були направлені на навчання в профтехнічні школи⁴. Значна частина молоді підвищувала кваліфікацію шляхом індивідуально-бригадного закріплення за досвідченими робітниками. Організації ЛКСМУ доклали багато зусиль у будівництві шкіл ФЗУ. Якщо в 1921 р. на Україні з ініціативи комсомолу було збудовано 32 школи ФЗУ, в яких навчалось 2 тис. чоловік, то в 1927/28 господарському році в 216 школах ФЗУ навчалось 25 195 юнаків і дівчат⁵. Тільки за 1928/29 р. ці школи випустили понад 12 тис. кваліфікованих робітників⁶.

Комсомол постійно піклувався про додержання законів охорони праці, створення нормальних житлво-побутових умов, проведення медичного огляду і літнього оздоровлення робітничої молоді.

Чудовим наслідком активної боротьби Ленінського комсомолу за раціоналізацію виробництва, за кращу організацію праці було створення ударних бригад. Почин ленінградських комсомольців заводу «Красный треугольник», які створили в 1926 р. одну з перших ударних бригад, знайшов масову підтримку серед комсомольців усієї країни. Ударні бригади відіграли виняткову важливу роль у розгортанні соціалістичного змагання в роки наступних п'ятирічок розвитку народного господарства країни.

Тісно згуртований навколо Комуністичної партії, збагачений досвідом активної участі в соціалістичній індустріалізації і комуністичному вихованні молоді, комсомол, як і всі трудящі нашої країни, з великим піднесенням зустрів перший п'ятирічний план.

Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства, прийнятий XVI партійною конференцією (квітень 1929 р.) і затверджений V Всесоюзним з'їздом Рад у травні 1929 р., мав на меті перетворити СРСР з країни аграрної в могутню індустріальну державу. Він передбачав велетенську програму нового індустріального будівництва.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 225, арк. 214.

² Там же, спр. 424, арк. 50.

³ Там же, ф. 34, оп. 14, спр. 1156, арк. 55.

⁴ Архів ЦК ВЛКСМ, Інформсектор, 1927, спр. 829, арк. 27.

⁵ Там же, спр. 1038, арк. 34.

⁶ «Народне господарство України. Статистичний довідник», Держвидав України, К., 1935, стор. 583.

Напередодні п'ятирічки Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді об'єднувала в своїх лавах 2 млн. передових юнаків і дівчат. Важливе значення для мобілізації комсомольців і всієї трудящої молоді на успішне виконання першого п'ятирічного плану мали рішення XV з'їзду ВКП(б), що відбувся в грудні 1927 р. З'їзд звернув увагу на величезну роль ВЛКСМ у боротьбі за соціалістичну перебудову народного господарства країни і підкреслив, що комсомол повинен бути одним з головних помічників партії у боротьбі з технічно-господарською і культурною відсталістю. На основі директив XV з'їзду партії VIII з'їзд ВЛКСМ (травень 1928 р.) розробив конкретну програму боротьби Ленінського комсомолу за здійснення п'ятирічки. В прийнятій резолюції з'їзд висловив упевненість, що комсомольці і трудяща молодь Радянського Союзу не пошкодують сил для успішного виконання першого п'ятирічного плану.

В роки першої п'ятирічки Ленінський комсомол, повертаючи всю спілкову роботу «обличчям до виробництва», спрямував енергію і творчу активність комсомольців і робітничо-селянської молоді на боротьбу за перемогу генеральної лінії партії. Комсомольці, наслідуючи приклад комуністів, ішли на найважчі й найвідповідальніші ділянки роботи. Більше 350 тис. комсомольців працювали на новобудовах першої п'ятирічки. Комсомол узяв шефство над будівництвом Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, потужної вугільно-металургійної бази країни — Урало-Кузбасу. 36 тис. комсомольців по путівках комсомолу прийшли на підземні роботи в шахти Донбасу. Десятки тисяч комсомольців на заклик партії поїхали будувати нові заводи Сибіру й Уралу, автозавод у Горькому, Сталінградський і Харківський тракторні заводи. Багато комсомольців відзначилось на лісозаготівлях, у золотодобувній промисловості. Навесні 1932 р. при найактивнішій участі комсомолу розпочалося будівництво великого Індустріального центра країни на Далекому Сході — Комсомольська на Амурі.

Нема такого місця в нашій країні, писав про ці буремні роки М. І. Калінін, де б комсомольці не прославилися своїми трудовими подвигами. Вони будували гіганти соціалістичної індустрії, відроджували вугільний Донбас, освоювали тайгу, підкоряли золотonosні надра Сибіру, штурмували льодові простори Арктики. Комсомол показав себе як надійний помічник Комуністичної партії, як ударна бригада соціалістичного будівництва¹.

В боротьбі за невпинне зростання продуктивності праці, яку В. І. Ленін вважав, кінець-кінцем, найважливішою, найголовнішою умовою перемоги нового суспільного ладу, і дострокове виконання п'ятирічки комсомол виступив ініціатором всесоюзного соціалістичного змагання серед молоді, яке швидко набрало масового, організованого характеру. Соціалістичне змагання яскраво показало нове комуністичне ставлення до праці, сприяло зміцненню соціалістичних виробничих відносин, відносин дружби і товариської допомоги відстаючим з боку передових з тим, щоб добитися загального успіху. Соціалістичне змагання стало виявом ділової революційної самокритики трудящих мас, піднесло продуктивність праці і розкрило багаті, невикористані резерви виробництва.

Ударні бригади, конкурси на кращих молодих виробників, раціоналізаторські зльоти, громадські огляди цехів, заводів, будов та інші прояви ініціативи і самодіяльності комсомолу внесли великий

¹ М. І. Калінін. Славный путь комсомола. Изд-во «Молодая гвардия», 1947, стор. 45—46.

вклад у справу підготовки і організації масового соціалістичного змагання.

20 січня 1929 р. «Правда» вперше надрукувала статтю В. І. Леніна «Як організувати змагання?», написану ще в січні 1918 р. Опублікування цієї статті відіграло історичну роль у розвитку масового соціалістичного змагання. Ленінська ідея змагання стала зрозумілою і близькою мільйонам трудящих міста і села, вона осяяла їм шлях боротьби за успішне виконання планів соціалістичного будівництва. В. І. Ленін учив, що головним в організації соціалістичного змагання повинні бути широка гласність, порівняння результатів, забезпечення можливості практичного повторення передового досвіду.

26 січня 1929 р. «Комсомольская правда» звернулася до всіх комсомольців Радянського Союзу із закликом розпочати всесоюзне соціалістичне змагання серед молоді. ЦК ВЛКСМ закликав організувати соціалістичне змагання комсомольців і всієї трудящої молоді на основі добровільності, виявлення ініціативи та самостійного творчого почину широких мас і перетворити змагання в тривалий господарський похід комсомолу.

Заклик «Комсомольской правды» і ЦК ВЛКСМ знайшов широкий відгук і гарячу підтримку в комсомольських організаціях країни. Одними з перших на цей заклик відгукнулися комсомольці і молодь ленінградського заводу «Красный путиловец» (нині — Кіровський завод). Вони в квітні 1929 р. організували і очолили внутрізаводський огляд — змагання робітничої молоді на краший цех, створили 28 ударних бригад, понад 20 груп по боротьбі з браком, прогулами і великими накладними витратами. Водночас вони розпочали соціалістичне змагання з комсомольцями і молоддю металургійних заводів Півдня та Уралу. Почин комсомольської організації в розгортанні змагання підтримали комуністи, профком і всі кадрові робітники заводу¹.

На Україні активно включились у соціалістичне змагання комсомольці Харківського і Луганського паровозобудівних заводів, Дніпробуду, Донбасу і багатьох інших підприємств, транспорту і будов. На початку травня 1929 р. тільки на підприємствах Дніпропетровщини ударно працювали 178 комсомольсько-молодіжних бригад і агрегатів². Хід соціалістичного змагання широко висвітлювався в багатотиражних і стінних газетах, по радіо, на дошках показників. На заводі ім. Петровського увагу всіх робітників привертала стенд «Хто летить, а хто повзе до соціалізму», який старанно оформляли комсомольці. Досвід ідейно-виховної роботи Дніпропетровської організації ЛКСМУ швидко поширився в багатьох комсомольських організаціях промислових підприємств республіки і далеко за її межами.

У відповідь на заклик ленінградського заводу «Красный выборжец», де був підписаний перший договір на соціалістичне змагання, в країні піднялась могутня хвиля складання договорів на соціалістичне змагання між робітниками, цехами, окремими заводами і цілими галузями промисловості. Умови змагання активно обговорювались на конференціях робітничої молоді. Комуністи і комсомольці першими брали соціалістичні зобов'язання. Їх приклад наслідували інші молоді робітники. Вже перші підсумки соціалістичного змагання свідчили про велику життєву силу нового могутнього прояву творчої активності мас. Гірники ряду передових шахт Донбасу перевиконали березневий план видобутку вугілля¹. Один з найкрупніших у той час на Ук-

¹ Газ. «Комсомольская правда» від 28 квітня 1929 р.

² «Энтузиасты социалистической стройки», Изд-во Днепропетровской организации ЛКСМУ, 1929, стор. 72.

раїні металургійний завод ім. Петровського, який раніше часто не виконував виробничого плану, включившись у змагання, дав 106,9% плану і підвищив продуктивність праці з 97,8% до 104,8%² за планом.

XVI Всесоюзна конференція ВКП(б) у зверненні «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» закликала підтримати почин Ленінського комсомолу і ще ширше розгорнути соціалістичне змагання за успішне виконання плану першої п'ятирічки. По всій країні розпочалося нове політичне і трудове піднесення. Серед передових робітників народилася ідея — виконати п'ятирічку за чотири роки. У всенародному соціалістичному змаганні за дострокове виконання п'ятирічки комсомольці разом з комуністами були в перших лавах, показували зразки самовідданої праці. Вони дружно відгукнулися на заклик партії йти на найважчі ділянки роботи — в шахти, в забої, туди, де вирішувався успіх боротьби за вугілля.

Після того, як Сталінська парторганізація навесні 1929 р. направила на підземні роботи 389 комуністів і 213 комсомольців³, по всіх округах Донбасу поширився добровільний рух переходу комуністів і комсомольців з поверхні в забої. На шахті «Щегловка», наприклад, із 1 тис. комсомольців на підземних роботах працювало 700 чоловік. У Щербинівці, на руднику ім. Артема, більша половина комсомольської організації добровільно пішла працювати в забої. У зв'язку з цим виникла потреба організаційно перебудувати її роботу. На шахтах було створено 11 комсомольських груп, з них 7 — підземних. Комсомольські групи розгорнули велику політико-виховну роботу серед молоді, широко пропагували завдання п'ятирічного плану, пов'язуючи все це з конкретними потребами виробництва⁴.

Пройняті відповідальністю за доручену справу, комсомольці в боротьбі за дострокове виконання п'ятирічки виявляли масовий трудовий героїзм. На шахті «Анненка», Хрустального рудоуправління, Луганського округу, комсомольсько-молодіжна бригада, яка була створена в 41-й лаві, і до розгортання змагання працювала старанно, давала на-гора 35—40 вагонеток вугілля. Включившись у змагання з сусідньою по лаві бригадою, комсомольці і молодь збільшили темпи роботи і довели змінний вуглевидобуток до 70—75 вагонеток⁵. Усього на Луганщині, яка давала в той час близько половини вуглевидобутку Донбасу, самовіддано працювали понад 100 комсомольсько-молодіжних бригад та 30 молодіжних уступів. Молодь вносила достойний вклад у спільну робітничу справу⁶.

З ініціативи секретаря комсомольської організації шахти «Паризька Комуна» комсомольця Голована на багатьох шахтах Донбасу були проведені масові недільники, які дали додатково до плану 5 млн. пудів вугілля⁷.

Гідний вклад у справу побудови соціалізму вносили комсомольці і робітнича молодь Криворіжжя, яке давало 70% загальносоюзного видобутку залізної руди⁸. До початку масового соціалістичного змаган-

¹ Газ. «Луганская правда» (орган Луганського окружкому КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради) від 1 травня 1929 р.

² Газ. «Пролетарий» (орган ЦК КП(б)У і ВУРПС) від 26 квітня 1929 р.

³ ІА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 435, арк. 80.

⁴ Газ. «Молодой рабочий» від 14 грудня 1929 р.

⁵ Газ. «Комсомольская правда» від 15 травня 1929 р.

⁶ Газ. «Луганская правда» від 1 травня 1929 р. і газ. «Комсомолец України» від 17 квітня 1929 р.

⁷ Газ. «Молодой рабочий» від 11 травня 1929 р.

⁸ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», Изд-во АН СССР, М., 1954, стор. 272.

ня залізорудна промисловість була однією з найвідсталіших галузей промисловості і тому значною мірою гальмувала розвиток металургії та машинобудування.

Комсомольські організації Криворіжжя, включившись у всенародну боротьбу за п'ятирічку, домоглися пошвавлення всієї спілкової діяльності. Головну увагу вони приділяли питанням масового розвитку соціалістичного змагання і ударництва як найважливішого засобу комуністичного виховання трудящої молоді. Виконуючи настанови партії щодо зміцнення гірничої промисловості стійкими кваліфікованими кадрами, осередки ЛКСМУ Криворіжжя мобілізували з поверхні в забої 500 комсомольців, створили 138 комсомольсько-молодіжних ударних бригад, охопили переважну частину комсомольців і молоді змаганням і ударництвом. На цій основі значно підвищилась продуктивність праці. Так, керована комсомольцем ударна бригада молоді на Червоногвардійському руднику вдвоє перевиконувала встановлені норми. Комсомольсько-молодіжні бригади рудника ім. Артема дали рекордний видобуток залізної руди¹. Приклад їх самовідданої праці став широко відомий усій країні. На відзнаку успішного завершення плану першого року п'ятирічки робітники і робітнича молодь Криворіжжя відправили 8 ешелонів понадпланової руди металургійним заводам Дніпропетровська і Донбасу².

Бюро Центрального Комітету ВЛКСМ у грудні 1929 р. розглянуло питання «Про роботу комсомолу в рудній і марганцевій промисловості» і відзначило позитивну роль комсомольських організації Криворіжжя в справі виконання п'ятирічки на основі широко розгорнутого змагання і ударництва. ЦК ВЛКСМ зобов'язав організації Криворіжжя підтримувати творчу ініціативу і самодіяльність комсомольців і молоді, спрямовувати й надалі їх кипучу енергію на дострокове виконання п'ятирічного плану³.

Комсомольці вперто й наполегливо освоювали складні процеси металургійного виробництва, були застрільниками впровадження передових методів праці, дійових форм соціалістичного змагання. На всю країну прославилися ударною роботою комсомольсько-молодіжні зміни, які обслуговували домну № 5 ім. «Комсомольской правды» на Єнакіївському металургійному заводі, одну з найбільших в СРСР. У творчій співдружності з інженерами і техніками, при постійній допомозі з боку партійної організації, комсомольці і молодь довели середньодобову продуктивність домни з 368 до 530—540 тонн чавуну. Комсомольсько-молодіжний колектив домни також поліпшив якість чавуну, скоротив випуск другого сорту з 6,16% до 3,46% і заощадив 58 тис. крб. шляхом зниження собівартості продукції⁴.

Не відставали від гірників і металургів комсомольці і робітнича молодь машинобудівних підприємств України. Молоді машинобудівники разом з усім робітничим класом докладали зусиль до прискорення темпів виробництва, постачання всіх галузей народного господарства найновішою технікою і устаткуванням, вирішували тим самим головні завдання індустріалізації країни. Батьківською увагою оточила парторганізація Краматорського машинобудівного заводу робітничу молодь і її кращу частину — комсомол. У механічному цеху, наприклад, для керівництва ударною бригадою комсомольців було виді-

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 478, арк. 4—7; од. зб. 479, арк. 1.

² Там же, од. зб. 478, арк. 2.

³ Там же, од. зб. 501, арк. 5.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 295, арк. 299; газ. «Комсомольская правда» від 25 червня 1929 р.

лено досвідченого майстра комуніста Боброва. З великою любов'ю передавав старий робітник комсомольцям свої знання і навички, виховував працьовитий і дружний молодий колектив. Незабаром комсомольці виправдали надії свого вчителя. Вони перевищили завдання по випуску каменедробарок для Дніпробуду і знизили собівартість кожної машини з 140 до 110 крб.¹

Всюди — в промисловості, на транспорті, будовах — комсомольці особистим прикладом запалювали серця юнаків і дівчат пафосом ударної праці. В ударних бригадах, які були тоді основною формою змагання, виховувалося багато тисяч висококваліфікованих молодих робітників, справжніх патріотів соціалістичного будівництва.

І Всесоюзний з'їзд ударних бригад, що відбувся наприкінці 1929 р., закликав молодь і всіх трудящих множити славні подвиги кращих ударників, ширити рух ударних бригад, перетворювати змагання в комуністичний метод будівництва соціалізму.

Проведений в країні на початку 1930 р. перший ленінський призов ударників сприяв ще більш масовому залученню робітників у соціалістичне змагання й ударництво. Понад 3,5 млн. промислових робітників країни було охоплено цим рухом².

На Україні, як і в інших місцях, ударництво поширювалося з кожним днем. У лютому 1930 р. на підприємствах республіки було 90 тис. нових ударників, 7 тис. ударних бригад і 250 ударних цехів³. Як зазначалося в матеріалах до звіту ЦК КП(б)У на XI з'їзді Комуністичної партії України, серед комсомольців промислових підприємств республіки було 85—90% ударників, а на найбільших підприємствах Харкова, Луганська, Сталіно, Артемівська всі комсомольці були ударниками⁴. «Ленінський комсомол і керована ним робітнича молодь,— говорив Й. В. Сталін у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їздові партії,— увічнюють справу змагання і ударництва вирішальними успіхами. Треба визнати, що наша революційна молодь відіграла в цій справі виняткову роль»⁵.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги комсомолу в соціалістичному будівництві. За виявлену ініціативу в справі ударництва і соціалістичного змагання, які забезпечили успішне виконання п'ятирічного плану розвитку народного господарства країни, Президія ЦВК Союзу РСР у січні 1931 р. нагородила Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку Молоді орденом Трудового Червоного Прапора.

Окрислений цією нагородою, IX з'їзд ВЛКСМ (січень 1931 р.) звернувся до всіх комсомольців і робітничо-селянської молоді з патріотичним закликком: «Тісніше ряди! Вся спілка — ударна бригада п'ятирічки. Всі, хто з нами,—на передові ділянки соціалістичного фронту!».

Ударною роботою, соціалістичними рекордами праці на благо Батьківщини відповіла на цей заклик багатотисячна армія комсомольців і всієї молоді. Масовий героїзм, зразки комуністичного ставлення до праці показали комсомольці і робітнича молодь на будівництві величної споруди — Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. Серед будівельників Дніпрогесу молодь становила

¹ Газ. «Кочегарка» (орган Артемівського окружного КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради) від 7 червня 1929 р.

² «XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет», М.—Л., ГИЗ, 1930, стор. 649.

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 332, арк. 9.

⁴ Там же, арк. 129.

⁵ Й. В. Сталін, Твори, т. 12, стор. 310.

70%¹. Створена на Дніпробуді районна організація ЛКСМУ під керівництвом парткому очолила трудове і політичне піднесення серед молоді і взяла шефство над основними об'єктами будови. На будівництві небувалої в історії гідротехніки греблі комсомольці, готуючи гідну зустріч XII роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановили у вересні 1929 р. світовий рекорд, уклавши 57 тис. куб. м. бетону. Колишній світовий рекорд місячної кладки бетону належав США і дорівнював 52 тис. куб. м².

В XII річницю Жовтневої революції комсомольці Дніпробуду на зльоті молодих ударників прийняли присягу — бути ударниками до закінчення будови³. В 1930 р. і в наступний період під керівництвом Комуністичної партії на Дніпробуді, як і скрізь у Радянському Союзі, соціалістичне змагання було піднесено на новий, вищий ступінь. Після ленінського призову ударників всенародне соціалістичне змагання збагатилось новими формами, які відіграли винятково важливу роль у достроковому виконанні першого п'ятирічного плану. Серед будівельників-дніпробудівців у 1930—1932 рр. широкого розповсюдження набули зустрічні плани, ударні групи громадського буксиру, госпрозрахункові і наскрізні бригади (останніх тут називали «комсомольські процесни»).

Щоб виконати високі соціалістичні зобов'язання, дані колективом дніпробудівців XVI з'їзду ВКП(б), треба було укласти в сезон 1930 р. 427 тис. куб. м. бетону. Проте комуністи і кращі комсомольці, підраховавши реальні можливості, висунули зустрічний план — 500 тис. куб. м. Для того, щоб закінчити основні бетонні роботи до морозів, комсомольська організація оголосила листопад 1930 р. штурмовим місяцем і взяла підвищені соціалістичні зобов'язання: «Ми, комсомольці, в листопаді вступаємо в штурмовий місяць. Жоден не піде у відпустку, відмовляємося від вихідних днів, оголошуємо себе повністю мобілізованими для більшовицької боротьби за 500 тис. кубометрів бетону»⁴. 95% комсомольців будови стали ударниками. Ще ширше розгорнулося соціалістичне змагання, в ході якого комсомол показав себе вірним і надійним помічником партійної організації. 1,5 тис. кращих молодих виробничників у розпал робіт вступили до лав ЛКСМУ⁵.

На основі широко розгорнутого змагання дніпробудівці перевищили всі відомі до того світові рекорди гідробудівної техніки і навіть перевиконали зустрічний план, уклавши 518 тис. куб. м. бетону⁶.

Вся країна уважно стежила за успішним завершенням будівництва Дніпрогесу, який був всенародною будовою. Сотні підприємств виготовляли для нього устаткування й обладнання. З Ленінграда прибували вітчизняні генератори, з дніпропетровського заводу ім. Петровського — мостові конструкції, цемент надсилав Амвросіївський завод і т. ін. За самовіддану героїчну працю Радянський уряд нагородив комсомольську організацію Дніпрогесу орденом Леніна⁷.

Багато славних сторінок трудової доблесті в героїчний літопис робітничого класу Радянської країни в роки першої п'ятирічки вписали

¹ «Справочник комсомольского пропагандиста и агитатора», изд-во «Молодая гвардия», М., 1955, стор. 86.

² Архів ЦК ВЛКСМ, Інформсектор, спр. 203-а, арк. 15.

³ Там же, арк. 17.

⁴ Газ. «Дніпробуд» (шотижнева газета робітників і службовців Дніпробуду) від 2 листопада 1930 р.

⁵ «Репорт комсомолії Дніпробуду VIII з'їздові ЛКСМУ і IX з'їздові ВЛКСМ», Вид-во «Молодий більшовик», Харків, 1931, стор. 20—21.

⁶ Газ. «Правда» від 8 жовтня 1932 р.

⁷ Газ. «Известия» від 11 жовтня 1932 р.

також комсомольці і робітнича молодь, які будували Харківський тракторний завод. Переважна більшість комсомольців—будівників ХТЗ була кращими ударниками п'ятнадцятитисячного колективу робітників. Комсомольські бригади Марусіна, Місягіна, Осокіна, Шевченка на будівництві механоскладального і ливарного цехів першими досконалим оволоділи процесом виготовлення бетону і виступили ініціаторами Всесоюзного змагання бетонників. В 1931 р. вони перевищили економічну «межу» машини (240 замісів) і домоглися кращих показників—258, 275 і, нарешті, 306 бетонозамісів за 7-годинний робочий день¹.

У боротьбі за зустрічні плани на будівництві народився і уславив себе «Комсомольський батальйон червоногвардійців п'ятирічки». Під час проведення ударного штурму за завершення механоскладального цеху на 8-й ділянці «червоногвардійці» заявили: «Не підемо з риштovanь до останнього замісу!». В умовах безперервного холодного осіннього дощу вони давали за зміну рекордну кладку бетону і слова свого з честю додержали. Ударний комсомольський батальйон Сидоренка побив усі відомі до того часу світові рекорди, підвищивши продуктивність праці з 35 до 937 замісів за зміну, і вийшов переможцем у Всесоюзному змаганні бетонників². Комсомольська організація ХТЗ взяла активну участь у монтажі механоскладального, ливарного, ковальського цехів і ТЕЦу, будівництві містечка.

Зусиллями всього багатотисячного колективу будівників заводу монтаж його цехів було своєчасно завершено, і 1 жовтня 1931 р. Харківський тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе вступив до ладу діючих підприємств. Пуск нового заводу-велетня був радісною подією в житті радянського народу. В цей урочистий день комсомольська організація ХТЗ рапортувала ЦК ВЛКСМ: «Комсомол прийшов до пуску заводу великою і міцною організацією в складі 5825 чоловік замість 280 на початку будівництва. На заводі 5660 комсомольців-ударників і 113 комсомольських бригад і батальйонів»³.

Будівництво Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, Харківського тракторного заводу та інших найкрупніших споруд було можливим завдяки підтримці і зусиллям усього робітничого класу нашої країни, братерській допомозі й тісній творчій співдружності народів СРСР.

У боротьбі за виконання першого п'ятирічного плану під керівництвом Комуністичної партії загартувалась дружба народів нашої Вітчизни і зміцнів союз робітничого класу й селянства.

Завдяки широкому розмаху соціалістичного змагання, яке породило масовий героїзм робітничого класу, перша п'ятирічка була виконана достроково—за 4 роки й 3 місяці. Внаслідок цього в нашій країні було закладено економічний фундамент соціалізму.

З допомогою великого російського і всіх інших народів братніх республік гігантський крок уперед зробила Радянська Україна—складова і невід'ємна частина Союзу РСР. На кінець першої п'ятирічки промисловість республіки давала 62,1% загальносоюзного видобутку вугілля, 65,6% залізної руди, 63,5% виплавки чавуну, 52,8% сталі⁴. Значних успіхів досягли сільське господарство, наука і культура. Разом з усіма робітниками України значний вклад у справу соціалістичної індустріалізації республіки внесли комсомольці і робітнича молодь.

¹ Газ. «Темп» (багатотиражна газета робітників і службовців Хартракторобуду) від 30 вересня 1931 р.

² Там же.

³ Там же.

⁴ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», стор. 329.

Тов. М. С. Хрущов у своїй доповіді на XXI з'їзді КПРС «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки» підкреслив необхідність посилення ідейно-виховної роботи партії, підвищення комуністичної свідомості трудящих, насамперед підостаючого покоління, виховання їх у дусі комуністичного ставлення до праці, необхідність органічного пов'язання виховання з життям, з виробництвом, з практичною діяльністю мас¹.

Практика будівництва соціалізму в нашій країні наочно підтвердила, що тільки в творчій праці виховуються свідомі молоді будівники нового суспільства.

Використовуючи досвід, набутий в роки першої п'ятирічки і в наступний період боротьби за соціалізм, Ленінський комсомол під керівництвом партії виконує історичні рішення XXI з'їзду КПРС, підвищує свою роль у комуністичному вихованні радянської молоді і мобілізації її на успішне розв'язання всіх завдань у справі будівництва комунізму.

М. П. ГЕРАСИМЕНКО, М. М. КРАВЕЦЬ, Г. І. КОВАЛЬЧАК

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР ПОДІЙ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ЛИСТОПАДА 1918 р.

Протягом багатьох століть Східна Галичина зазнавала гніту іноземних поневолювачів. Перебуваючи в епоху імперіалізму в складі Австро-Угорської монархії, вона являла собою аграрно-сировинний придатак західних провінцій Австрії.

На початку ХХ ст. основна маса населення Східної Галичини була зайнята в сільському господарстві і лише близько 6% усіх працюючих — у промисловості. Фабрично-заводський пролетаріат разом з подешніми робітниками налічував близько 40 тис. чоловік².

Основну масу промислових робітників становили робітники ремісничих закладів. Важливо відзначити, що у фабрично-заводській промисловості понад третина робітників була зв'язана із сільським господарством, а у нафтодобувній — більше половини. Серед промислових робітників Східної Галичини переважали поляки. Українці становили близько 20% усіх робітників³.

В умовах колоніальної експлуатації сільське господарство Східної Галичини, як і промисловість, відставало у своєму розвитку. Поміщики зосереджували в своїх руках велику кількість землі, в той час як селянство терпіло від безземелля і малоземелля. За офіційними даними, наприкінці 1902 р. господарства, які мали менше п'яти гектарів, становили 83% усіх господарств і займали тільки 29% усієї орної землі⁴.

Перша світова війна привела народне господарство Східної Галичини до розорення. Військовими діями було знищено понад 40% усіх

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, Держполітвидав УРСР, К., 1959, стор. 16, 60.

² A. Szczepański, Stan wytwórczości przemysłowej i górniczej Galicji w roku 1910, Lwów, 1912, Таблиці.

³ Österreichische Statistik, т. 66, зощ. 11, Wien, 1904.

⁴ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, XX, зощ. 3, Lwów, 1905, стор. 92.

житлових і господарських будинків¹. До 1917 р. було знищено дві третини усіх лісопильних заводів², із 1500 млинів було зруйновано 1337³. Припинили роботу майже всі пивоварні і спиртові заводи⁴. Подібне становище спостерігалось в усіх галузях промисловості. В районах воєнних дій цілі села були перетворені на пустирі. Це підірвало сільське господарство краю.

Війна погіршила становище трудящих Східної Галичини. Вже в перші роки війни почали швидко зростати ціни на продовольчі і промислові товари. В 1917 р. у Львові ціни на хліб зросли проти рівня 1913 р. більше як у 2 рази, на картоплю — в 2,7 раза, на м'ясо — більше як у 3 рази, на сіль і масло — більше як у 5 разів⁵. Реальна заробітна плата робітників знизилась за три-чотири роки війни майже в два рази. Не кращим було становище селян. Їх нещадно грабувала австро-угорська армія. Ще на початку війни було видано розпорядження про використання селян для примусових робіт у поміщицьких маєтках, а також на об'єктах воєнного значення.

В роки війни у Східній Галичині лютував жорстокий терор. Лише в 1916 р. було повішено 30 тис. чоловік⁶. Не можна назвати жодного села, де б не відбувалося масового винищення людей.

Трудящі Східної Галичини не мирились із своїм становищем. Наперекір вірнопідданським закликам українських буржуазно-націоналістичних партій⁷ вони вели боротьбу за своє соціальне і національне визволення. З особливою силою розгорнулася революційно-визвольна боротьба під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Після перемоги радянської революції в Росії трудящі Східної Галичини почали боротьбу за здійснення лозунгів: влада — Радам робітників і селян, фабрики — робітникам, земля — селянам. Таким чином, революційний рух у Східній Галичині набрав характеру боротьби за Радянську владу.

До утворення Комуністичної партії Східної Галичини (лютий 1919 р.) боротьба трудящих краю мала переважно стихійний характер. Окремі комуністичні групи і гуртки не могли очолити боротьбу в цілому. Однак трудящі маси діяли за «російським зразком».

Перші великі революційні виступи у Східній Галичині відбулися в січні 1918 р. під впливом Жовтня. Страйки робітників охопили всю Австро-Угорщину. Страйкуючі вимагали припинення імперіалістичної війни, укладення миру з Радянською Росією без анексії і контрибуції, амністії політичних в'язнів, скасування законів воєнного часу, цензури, поліпшення постачання продовольчими товарами.

Об'єднаним силам реакції вдалось відбити цей перший серйозний натиск революційних сил, проте січневі страйки відіграли значну роль у поглибленні революційної кризи в країні. Фактично вони були початком розпаду Австро-Угорської монархії.

У квітні 1918 р. застрайкували робітники залізничних майстерень Львова, вимагаючи поліпшення свого матеріального становища і визнання 1 Травня робітничим святом⁸. У кінці червня страйк оголоси-

¹ H. Diamond, Położenie gospodarze Galicji przed wojną, Lipsk, 1915, стор. 93.

² Журн. «Odbudowa kraju», 1917, № 6, стор. 540.

³ Там же, стор. 538.

⁴ Там же, стор. 544, 553, 557.

⁵ S. Noszowski, Ceny we Lwowie, Lwów, 1934, стор. 104—128.

⁶ Газ. «Narzęd» від 17 червня 1917 р.

⁷ У Східній Галичині тоді діяли такі українські буржуазно-націоналістичні партії: націонал-демократична, радикальна, християнсько-суспільна та опортуністична соціал-демократична.

⁸ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 314, оп. 1, спр. 4044, арк. 35.

ли робітники нафтових промислів Борислава¹. До них приєдналися робітники-нафтовики в інших місцях.

Весною і влітку 1918 р. став масовим селянський рух у Східній Галичині². Селяни виступали проти примусових робіт на поміщиків і грабівницьких реквізицій, вимагали проведення реформи в дусі ленінського декрету про землю. Головне командування австро-угорської армії відзначало: «Особливо впливає більшовизм на сільське населення, якому нагадало про його земельний голод проведення розподілу землі в Росії»³.

Восени 1918 р. в Австро-Угорщині продовжувалися страйки робітників. Робітничий клас виступав за негайне припинення імперіалістичної війни, проти панування буржуазії⁴. Протягом усього жовтня проходили національні повстання проти влади Габсбургів.

Австро-угорська монархія вступила в полосу свого розпаду. Спроби правлячих кіл зберегти монархію виявились марними.

Саме в той час українська буржуазія Галичини розгорнула шалену активність, спрямовану на те, щоб захопити владу в свої руки. Вона розраховувала з допомогою Антанти придушити революційні виступи робітників і селян і зберегти капіталістичні порядки. Консолідуючи свої сили в боротьбі з революційним рухом, західноукраїнська буржуазія діяла у згоді із східноукраїнською буржуазною контрреволюцією.

Коли 19 жовтня 1918 р. західноукраїнська буржуазія проголосила на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії українську буржуазну державу, а її найвищою владою — Українську національну раду, якій підпорядковувався тимчасовий український буржуазний уряд, гетьманська контрреволюція на Наддніпрянській Україні схвалила цей акт. 30 жовтня 1918 р. Скоропадський прийняв у Києві представника Української національної ради, який повідомив його про створення української держави в Східній Галичині. Як писала націоналістична газета «Голос Поділля», «гетьман прийняв цю нотифікацію з великим вдоволенням до відома, висловлюючи бажання, щоб відносини між обома рідними українськими державами були якнайтісніші і якнайкращі»⁵.

Восени 1918 р. у Галичині створилася складна ситуація. Австрійський уряд уже в середині жовтня фактично втратив контроль над Галичиною. Українські буржуазні кола, при всій своїй вірнопідданості монархії, формально проголосивши створення західно-української буржуазної держави ще 19 жовтня, стали вимагати від віденського уряду негайної офіційної передачі їм влади на території Східної Галичини. Водночас передачі влади у Західній і у Східній Галичині вимагала від австрійського уряду польська буржуазія і поміщики, які займали основні економічні позиції в країні. В їхніх руках перебувала фактично вся політична влада в Західній і Східній Галичині.

Польська Ліквідаційна комісія, створена 28 жовтня 1918 р. у Кракові буржуазними діячами з участю польських соціал-демократів як тимчасовий орган влади для всієї Західної і Східної Галичини, яка за їх задумами мала увійти до польської держави, оголосила про свій

¹ ДАЛО, ф. 102, оп. 1, спр. 76, арк. 47—48.

² І. І. Компанієць, Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920 рр.). Вид-во АН УРСР, 1957, стор. 21—22; І. Богодист, Боротьба тривалих Галичини за Радянську владу в 1918—1920 рр., Львівське книжково-журнальне видавництво, 1952, стор. 41—44; ДАЛО, ф. 102, оп. 1, спр. 3, арк. 16, 20, 22—25, 30, 33.

³ ДАЛО, ф. 102, оп. 1, спр. 28, арк. 25.

⁴ В. М. Турок, Очерки истории Австрии. 1918—1929, М., 1955, стор. 89.

⁵ Газ. «Голос Поділля» від 15 листопада 1918 р.

приїзд 1 листопада 1918 р. до Львова для прийняття влади від цісарського намісника Галичини генерала Гуйна.

Боячись захоплення влади у Східній Галичині польською буржуазією, українська буржуазія поспішила із збройним виступом. Цей виступ був прискорений наміром австрійських властей — таємно передати владу Ліквідаційній комісії.

Західноукраїнська буржуазія ще задовго до листопада 1918 р. почала створювати власні військові сили. В серпні 1918 р. народний комітет, тобто керівний орган націонал-демократичної партії — головної західноукраїнської буржуазної партії, — створив комітет для вивчення шляхів дальших дій української буржуазії. Цей комітет прийшов до висновку, що в ситуації, яка склалася, західноукраїнська буржуазія повинна мати в своєму розпорядженні таємну військову силу. В кінці вересня було створено військовий комітет у складі офіцерів Рудницького, Каравана, Огоновського, Ватрана, Бараника і студента Полянського. В другій половині жовтня до складу комітету були введені представники від легіону січових стрільців — офіцери Старосольський, Гірняк і Паліїв. Головою комітету був призначений офіцер січових стрільців Вітовський, хоч він і прибув у Львів лише 29 жовтня, заступником Вітовського — офіцер Бубела¹. Провідну роль у цьому комітеті фактично відіграв Паліїв, згодом керівник фашистської організації «Фронт національної єдності». У своїх спогадах він пише, що в комітет входили також офіцери Бабяк, Герасимович, Мартинець, Черський та ще якийсь офіцер². Рудницький додає, що серед членів комітету були ще два студенти³.

Ми повідомили про склад цього комітету з метою показати, що в ньому не було жодного робітника або селянина. Як свідчить Рудницький, його діяльність спрямовувалась народним комітетом⁴, а після 19 жовтня — Українською національною радою⁵.

Кілька слів про програму військового комітету. Як військовий орган Національної ради, він повинен був передати їй фактичну владу на території, на якій ще раніше була проголошена українська буржуазна держава. Таким чином, метою виступу було встановлення влади української буржуазії. Щодо форми державного устрою, то комітет, схилиючись спочатку до королівства, висловився згодом за республіку, маючи однак на увазі в найближчий час забезпечити злиття двох українських буржуазних організацій — східного і західного — в одну державу. «Постановлено, — пише І. Рудницький про одне з рішень комітету, — боротись під знаменем соборної України»⁶. Щодо найближчих соціальних перетворень, то комітет у цьому питанні не висунув жодної програми.

Нема сумніву, що виступ у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. готувався з участю наддніпрянської контрреволюції. Під час підготовки до виступу представник січових стрільців сотник Чмола заявив членам військового комітету, що Україна «може вам дати до 2000 крісів, дещо муніції, харчів — скільки хочете»⁷.

Із сказаного стає очевидним, що було б неправильно протиставляти військовий комітет Національній раді, характеризувати його як

¹ «Історія українського війська», Львів, 1936, стор. 465.

² Дм. Паліїв, Листопадова революція, 3 моїх споминів, Львів, 1929, стор. 14—16.

³ Журн. «Український скиталець», 1920, № 1, стор. 6.

⁴ Там же, стор. 7—8.

⁵ «Історія українського війська», стор. 467, 468.

⁶ Там же, стор. 7.

⁷ Журн. «Український скиталець», 1920, № 1, стор. 9.

революційний комітет, а Національну раду — як контрреволюційну, саме так кваліфікує їх у своїй статті О. Ю. Карпенко¹.

В дійсності ж навіть у питанні необхідності виступу між військовим комітетом і Національною радою не було незгод. 31 жовтня Вітовський заявив голові тимчасового уряду, створеного Національною радою ще в жовтні, К. Левицькому, що за успіх перевороту він може ручатися тільки тоді, коли його проведи негайно. Останній, упевнившись в безрезультатності мирних переговорів з австрійськими властями, санкціонував виступ, призначений в ніч з 31 жовтня на 1 листопада. За активні дії висловились більшість учасників наради членів Національної ради, що відбулась 31 жовтня².

Після прийняття рішення про виступ військовий комітет було реорганізовано в українську генеральну команду, до складу якої увійшли офіцери Вітовський, Горук, Бубела, Гнатевич, Цьокан, Паліїв та Іванчук³. Команда керувала виступом.

31 жовтня організаційний референт розіслав до повітових міст кур'єрів з наказом «перебрати владу». В тих місцях, де були значні українські військові сили, що входили до складу австрійської армії, переворот мав відбутися з їх допомогою, а де військ не було, виступ повинна була здійснити місцева українська буржуазна інтелігенція, використовуючи для цього селянство і робітників. Керівна роль у виступі покладалась на окружні військові команди⁴, а якщо їх не було, то на впливових буржуазних інтелігентів.

З метою дезорієнтації мас українська буржуазія демагогічно висувала напередодні виступу «ліві» гасла. Я. Рибак, керівник військового комітету у Жовківському повіті, в своїх спогадах пише, що напередодні виступу він дав вказівку, «в який спосіб розширяти невдоволення між мужвою і поширювати звістку про можливість польського ярма. Програма: аграрна реформа, свобода і рівне право для всіх, злука з Україною»⁵.

В такий спосіб західноукраїнська буржуазія домоглася втягнення у виступ частини селянства, а також робітників, які розраховували покінчити з соціальним і національним гнітом. Проте не можна говорити про участь у цьому виступі широких народних мас. За нашими підрахунками, зробленими на підставі архівних матеріалів, преси і спогадів, у виступі брало участь не більше кількох тисяч селян і робітників.

Про те, як відбувалося захоплення влади у Львові, розповідає газета «Діло».

«Офіцери, — пише газета, — одержали докладні інструкції і в п'ятницю з'явилися в касарнях, де мали свої квартири вояки 15-го полку піхоти, 19-го полку стрільців, 30-го батальйону стрільців і 41-го батальйону (чернівецького). Звелівши воякам зібратися, офіцери сповістили їх, що Східну Галичину проголошено самостійною Українською державою і що від того дня мають слухати тільки наказів Української національної ради. Дотеперішніх комендантів усунено всіх без виімків й назначено комендантів з-поміж офіцерів.

Між 1/2 4 і 4 год. вранці вийшли українські війська з касарень і

¹ О. Ю. Карпенко. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році, зб. «З історії західноукраїнських земель», Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 59—90, вип. 1.

² Др. Михайло Лозинський, Галичина в 1918—1920 рр., Відень, 1922, стор. 9.

³ «Історія українського війська», стор. 469.

⁴ Окружні військові команди були створені у Перемишлі, Самборі, Стрию, Стаїславі, Коломні, Чорткові, Тернополі, Золочеві, Раві-Руській.

⁵ Журн. «Український скиталець», 1921, № 6, стор. 6.

ломарширували темними вулицями на визначені для себе місця. Мали з собою і машинові кріси. Один відділ обсадив будинок намісництва. Комендант цього відділу зголосився у намісника генерал-полковника гр. Гуйна й повідомив його, що Українська національна рада вже перейняла правительственну власть у свої руки. Він заявив намісникові, що він інтернований і не може опускати будинку намісництва. Сам будинок обсадили з усіх боків сторожі, які не дозволяли ні зходити до будинку, ні виходити з нього. Коли в передполуденних годинах з'явилися деякі урядники, не впустили їх до середини, але веліли ждати на дальші розпорядження Української національної ради». В такий спосіб, продовжувала далі газета, українські війська зайняли військову комендатуру на вулиці Красицьких. Спочатку офіцерам не дозволили входити до будинку комендатури, але пізніше вирішили, що «військова команда урядуватиме далі, одначе заховаючися цілком нейтрально, та на спілку з українськими військами дбатиме про удержання ладу й порядку в місті». У військовій команді стали урядувати також довірені особи Української національної ради.

Дві сотні іншого загону зайняли вранці ратушу, на вежі якої висіли жовто-блакитні прапори. Українські війська зайняли також головну пошту, телеграф, склади, обложили залізничні станції — головну й Підзамче¹.

Про активну участь у виступі робітників Львова говорити не доводиться, бо, як видно з наведеної інформації, вони в ньому безпосередньої участі не брали. Автор відомої праці «Листопадіві дні 1918 р.» О. Кузьма пише: «При обговоренні плану перевороту показалося, що українське військо може рахувати на співдіяння українських студентів, гімназистів та іншого цивільного населення, яке зобов'язалося дати кілька сот людей. Їх призначено до міліції та розвідочної служби»². Д. Паліїв у своїх спогадах пише: «В час виступу львівські українці організовано не виступили, хоч їх організатор в переддень виступу запевняв ЦВК (тобто центральний військовий комітет. — Авт.) про 400 зорганізованих людей»³.

Угорські й німецько-австрійські військові частини, на які спирався уряд, довідавшись про виступ, заявили про свій нейтралітет⁴.

Гуйн, посилаючись на відсутність вказівок з Відня, передав владу у Східній Галичині віце-президенту намісництва Децикевичу, а останній — Національній раді. Цікавий такий епізод. При передачі влади Децикевичу в присутності делегації Національної ради в складі К. Левицького, О. Барвінського, С. Голубовича і Л. Цегельського Гуйн, як пише О. Кузьма, подякував за чемне ставлення до нього, побажав успіху і додав знаменні слова: «Мені, старому, здається, що справа не піде так легко, як почалася. Ваші противники — це завзяті люди»⁵. Він мав на увазі польську буржуазію.

З допомогою українських солдатів і офіцерів з дислокованих у Галичині австрійських військових частин «переворот» був здійснений у Станіславі, Коломиї, Долині, Снятині, Раві-Руській, Золочеві, Сколе, Городку, Підгайцях, Жовкві, Печеніжині, Кам'янці-Струмилівській і Буську,⁶ при співучасті селян — у Тернополі, Перемишлі, у Бориславі, Дрогобичі, Рудках, Бережанах, Стрию, Турці, Гусятинському пові-

¹ Газ. «Діло» від 3 листопада 1918 р.

² Олекса Кузьма, Листопадіві дні 1918 р., Львів, 1931, стор. 61.

³ Д.м. Паліїв, назв. праця, стор. 22.

⁴ «Історія українського війська», стор. 470.

⁵ Олекса Кузьма, назв. праця, стор. 76.

⁶ ДАЛО, ф. 129, оп. 1, спр. 72, арк. 13, 21, 23; газ. «Діло» від 3, 6, 8, 19, 22 листопада 1918 р.

ті, Самборі¹. Існують деякі твердження, що в Дрогобичі у виступі брали участь також і українські робітники².

В інших повітових містах, навіть у деяких із згаданих вище, не було потреби звертатись за допомогою до солдатів, селян чи робітників, бо австрійські власті добровільно, не чинячи найменшого опору, передали владу в руки місцевих українських інтелігентів як представників Національної ради.

Звичайно цей процес відбувався так: повітовий староста в присутності української делегації складав свої повноваження і передавав владу в повіті представникові Національної ради. Навіть у Самборі, наприклад, коли новий повітовий комісар А. Чайковський з'явився до австрійського старости, колишнього комісара м. Львова Грабовського, щоб «перебрати» староство, то, як писав про це сам Чайковський, староста навіть «повитав нас словами: я вже два дні на вас чекаю». Після цього староста скликав усіх службовців староства і заявив їм, що він «уступає», а Чайковський «представився» як комісар, що іменем української держави переймає справи³.

Таким чином, говорити, як це робить О. Ю. Карпенко⁴, про керівну роль робітничого класу у виступах на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині зовсім недоречно. В дійсності керівна роль у цих виступах цілком належала українській буржуазії. Пролетаріат через нечисленність і відсутність своєї бойової революційної партії і не міг перешкодити буржуазії прийти до влади.

Важливо відзначити, що майже всюди встановлення влади Національної ради на місцях відбувалось без активного опору з боку австрійських властей. Опір чинила тільки польська буржуазія, яка сама прагнула прийти до влади у Східній Галичині. Так намагалися захопити владу польські реакційні сили в Самборі і Дрогобичі, але їм перешкодили українські селяни і студенти⁵. Коли у Бориславі до влади прийшли польські легіонери, українські селяни вигнали їх з міста⁶. У Перемишлі влада була в руках польської буржуазії ще з 31 жовтня. 4 листопада українські селяни на чолі з офіцерами зайняли місто, але вже 11 листопада тут знову була встановлена польська влада⁷.

Внаслідок перевороту на початку листопада 1918 р. в Східній Галичині до влади прийшла контрреволюційна українська буржуазія. 9 листопада було створено Тимчасовий державний секретаріат—фактично другий тимчасовий уряд уже в широкому складі. З 14 міністрів 8 належало до націонал-демократичної партії, 2—до радикальної, 1—до християнсько-суспільної і 1—до соціал-демократичної.

О. Ю. Карпенко неправильно твердить, що лише внаслідок перевороту була проголошена західноукраїнська держава. Як ми вже бачили, західноукраїнська буржуазна держава була створена ще в жовтні. Рішенням від 10 листопада 1918 р. Національна рада надала їй офі-

¹ ДАЛО, ф. 129, оп. 72, арк. 28, 45—46; газ. «Голос Поділля» від 9 листопада 1918 р.; газ. «Діло» від 10, 11, 12, 17 листопада 1918 р.; «Український скиталець», 1921, № 4, стор. 6—18; «Історія українського війська», стор. 471.

² Гр. Бараба, Дрогобицьке повстання 14—15 квітня 1919 р., Львів, 1929, стор. 24—25.

³ Філіал Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, ф. 3с/309, оп. 1, спр. 1956, арк. 9.

⁴ Зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. 1, Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 59—90.

⁵ ДАЛО, ф. 129, оп. 1, спр. 72, арк. 45; «Історія українського війська», стор. 471.

⁶ «Історія українського війська», стор. 471.

⁷ ДАЛО, ф. 129, оп. 1, спр. 72, арк. 28; Олекса Кузьма, назв. праця, стор. 239, 243—245.

ціальну назву: Західноукраїнська держава, а 13 листопада була прийнята нова назва: Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР)¹.

Невірне також твердження О. Ю. Карпенка, начебто саме в результаті перевороту на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині була повалена влада австро-угорського монарха. Як ми вже відзначили, австрійський уряд фактично втратив контроль у Галичині ще в середині жовтня 1918 р., а сам факт проголошення західноукраїнської буржуазної держави 19 жовтня він прийняв до відома і не збирався виступати проти неї. Доля монархії вирішувалась, насамперед, в Австрії, Чехії, і Угорщині — там, де були великі пролетарські центри. Українській буржуазії залишилось фактично тільки використати ситуацію, що створилась після розпаду монархії.

5 листопада 1918 р. Національна рада опублікувала програмну декларацію, в якій намічала досить далекосяжну програму нової влади (встановлення республіки, конфіскація поміщицьких земель, 8-годинний робочий день, ліквідація пригноблення, селяни і робітники повинні бути основою і керівниками держави)². Проте цю програму контрреволюційний уряд ЗУНР і не думав виконувати, він лише весною 1919 р. видав закон про земельну реформу, який, однак, не вирішував найголовнішого для селян питання — конфіскації поміщицьких земель і передачі їх селянам без викупу, а також проголосив 8-годинний робочий день. Проте ці закони не були наслідком тих подій, які мали місце на початку листопада 1918 р., а результатом масових революційних виступів трудящих мас, що розгорнулися в 1919 р., зокрема збройного повстання дрогибицького пролетаріату. Звідси ясно, що декларація 5 листопада була обманом трудящих мас. Але її далекосяжність свідчила про те, що буржуазія змушена була зважати на настрої мас. Саме відповідно до настроїв мас і була складена декларація.

Національна рада наказом від 18 листопада 1918 р. зберігала незмінними всі закони і розпорядження австрійської монархії в питанні адміністрації, а інший наказ зберігав старі закони і розпорядження в галузі судочинства (крім тих, які суперечили новій державі).

Про те, чим повинні були займатися новостворені органи державної влади, свідчить, зокрема, наказ № 1 новоствореної української жандармерії, в якому підкреслювалось: «На більшовицький рух звертати особливу увагу і про всі його прояви повідомляти негайно командуванню»³.

Трудящі сподівались від нової влади здійснення своїх соціальних вимог. Як виявилось, робітники і селяни були обмануті. Встановлення влади ЗУНР фактично означало їхню поразку.

Незважаючи на намагання Національної ради завуалювати реакційний характер своїх перших кроків, у масах уже на початку листопада 1918 р. назрівало невдоволення її політикою. Тернопільська повітова управа змушена була відзначити, що серед робітників «йде невдоволення, що нібито самі пани узяли в руки керму повіту, а робітників полишено на боці»⁴. Газета «Голос Поділля», характеризуючи настрої мас, писала: «Чуємо далі про кличі: ділім панську землю! Бачавіть дехто муркотить під носом: нами кермують наші українські пани»⁵.

Уряд ЗУНР встановив тісний контакт з контрреволюційною Директорією. В січні 1919 р. відбулось «об'єднання» ЗУНР з українською

¹ Газ. «Діло» від 11 і 14 листопада 1918 р.

² Олександра Кузьма, назв. праця, стор. 73—75.

³ ДАЛО, ф. 129, оп. I, спр. 72, арк. 53.

⁴ Газ. «Голос Поділля» від 15 листопада 1918 р.

⁵ Газ. «Голос Поділля» від 12 листопада 1918 р.

«державою», очолюваною контрреволюційною Директорією. Згодом уряд ЗУНР віддав свою армію в розпорядження Директорії для боротьби проти Радянської влади.

Встановлення урядом ЗУНР тісних зв'язків з Директорією було викликане не тільки його прагненням знайти в ній підтримку в боротьбі проти польської буржуазії, а й намаганням згуртувати всі сили української буржуазії в єдиний контрреволюційний фронт, спрямований проти відновлення на Україні Радянської влади.

Політичні верховоди ЗУНР все робили, щоб довести Антанті, що вони спроможні «самостійно» приборкати народні маси. Вони клялись, що будуть вірою і правдою служити Антанті, що боротимуться з впливами більшовиків, але імперіалістичні керівні кола підтримали вимогу польської буржуазно-поміщицької реакції про встановлення її влади в Східній Галичині і включення Східної Галичини в склад Польщі.

Наведені вище факти повністю суперечать основним настановам хибної концепції статті О. Ю. Карпенка, в якій він намагається «повному» вирішувати корінні питання революції і контрреволюції в Галичині. Правильно висвітлюючи процес наростання революційних виступів робітників і селян за своє соціальне і національне визволення восени 1918 р., О. Ю. Карпенко неправильно визначає момент організованого збройного виступу української буржуазії за захоплення влади як всенародну революцію.

«31 жовтня, — пише автор, — у Львів прийшла звістка про те, що з 1 листопада 1918 р. Східна Галичина віддається австрійськими властями на поталу польським панам, які до цього часу протягом століть жорстоко експлуатували трудящих. Ця звістка була іскрою, яка викликала пожежу народної революції в Західній Україні. Заклик до збройного захоплення влади і ліквідації австро-німецько-польського панування подав Центральний військовий комітет — нелегальна організація з представників військових частин, військової поліції, робітників і студентів» (стор. 76). «Як і передбачалося планом, 1 листопада 1918 р. о четвертій годині ранку у Львові почалося збройне повстання» (стор. 77). «Звістка про повстання у Львові блискавкою облетіла міста і села Східної Галичини. Натхненні перемогою цього повстання, робітники й селяни разом із солдатами активно виступили проти монархічної влади і польського панства. Десятки тисяч людей із зброєю в руках піднялися за соціальне і національне визволення» (стор. 80).

Намагаючись дати оцінку подіям початку листопада, О. Ю. Карпенко твердить, що це була народна, буржуазно-демократична революція. «Ця революція була народною й тому, що рушійними силами її виступили робітники і селяни» (стор. 82). «Провідною силою революції був пролетаріат» (стор. 83). «... це справді було загальнонаціональне повстання» (стор. 84).

О. Ю. Карпенко в окремих місцях, правда, пише, що буржуазія включилась у революцію, щоб скористатись нею для захоплення влади в свої руки. Але ці визнання не міняють настанови автора, який хоче довести, що 1 листопада почалась народна революція, що її організатором був син селянина Вітовський (до речі, майбутній військовий міністр уряду ЗУНР), що «народна» революція, очолювана національною буржуазією і її військовим комітетом, створила навіть передумови для переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну (стор. 89).

Ідея про «революційний переворот» на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині вигадана буржуазними націоналістами для виправдання антинародної акції української контрреволюційної буржуазії, яка завжди була найлютішим ворогом українського народу.

А. К. МАРТИНЕНКО

З ІСТОРИЇ РОСІЙСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН
у 1909—1910 рр.

Проблема російсько-болгарських відносин у 1909-1910 рр. майже не досліджувалася¹. Питання це велике і складне, бо політика Росії в Болгарії у ті роки розвивалася по кількох напрямках — по лінії створення союзу балканських країн, насамперед сербо-болгарського союзу, по лінії відриву Болгарії від австро-німецького угруповання і втягнення її у фарватер політики Росії і т. ін. Дана стаття ставить за мету простежити спроби російсько-болгарського економічного, політичного і воєнного зближення, що мали місце в зазначені роки.

Цар Фердинанд і уряд «демократичної» партії на чолі з О. Маліновим маневрували між двома імперіалістичними угрупованнями — Троїстим союзом і Антантою, переважно між Австро-Угорщиною і Росією, — прагнучи розширити територію Болгарії за рахунок слов'янських земель, що належали Туреччині, головним чином Македонії та Західної Фракії.

Ставлення австро-німецького імперіалізму цар Фердинанд, всупереч дружбі і симпатіям болгарського народу до російського народу, дотримувався пронимецької орієнтації. Проте у тих випадках, коли експансіоністські цілі болгарської буржуазії суперечили імперіалістичним цілям Австро-Угорської монархії, Фердинанд змушений був під тиском русофільських буржуазних партій робити у зовнішній політиці деякий крен у бік Росії, шукаючи підтримки у російського царизму.

Російська дипломатія давно намагалася перебороти австро-німецький курс болгарської зовнішньої політики і добитися більш тісного зближення Болгарії з Росією. Гарячими прибічниками тісної політичної та воєнної угоди з Болгарією були російський посланник у Софії Сементовський-Курило і воєнний агент полковник Леонтьєв. Сприятливу передумову для такої угоди вони вбачали в гарячій любові болгарського народу до Росії. Перешкоду в цій справі вони бачили у слабості російсько-болгарських економічних зв'язків. Сементовський вважав посилення економічного впливу Росії у Болгарії необхідною передумовою для завоювання Росією міцних політичних позицій у цій країні. «Економічний зв'язок з Болгарією буде мати для нас і найістотніше політичне значення; самі лише абстрактні почуття не можуть служити достатньо міцним фундаментом відносин наших до братнього народу; для останніх потрібна більш реальна основа, і такою тільки й може бути вказаний вище економічний зв'язок», — писав він².

З російського боку робились спроби зміцнити свої економічні позиції у Болгарії і перешкодити дальшому економічному посиленню тут Німеччини, Австро-Угорщини та інших західних держав. Але російський царизм і буржуазія зустрілися в цій справі із значними труднощами, породженими економічною слабкістю Росії.

Влітку 1909 р. болгарський уряд звернувся до Росії з проханням про позику на суму від 100 до 300 млн. франків. Царська дипломатія розуміла важливість такої позики для зміцнення позицій Росії у Бол-

¹ Див. А. Попов, Дипломатическая подготовка балканской войны 1912 г., журн. «Красный архив», т. VIII, 1925; К. Крачунув, Външната политика на България (кабинетътъ Малиновъ 1908—1911), София, 1926; А. П. Малинов, Странички отъ нашата нова политическата история. Спомини, София, 1938. Всі три роботи торкаються лише окремих моментів російсько-болгарських переговорів про угоду в 1910 р.

² Архів зовнішньої політики Росії, ф. Політичний архів (далі — АЗПР, ф. ПА), спр. 1341, арк. 214.

гарії. Однак фінансова слабкість Росії не дозволила царському урядові надати Болгарії позику. Болгарський уряд було повідомлено про те, що його прохання не може бути задоволене, бо Росія не має коштів¹.

Не одержавши грошей від Росії, болгарський уряд звернувся до Франції. Незважаючи на клопотання російської дипломатії, французький уряд висунув неприйнятні умови. Фінансовою слабкістю Росії і неперступливістю Франції скористалася Австро-Угорщина. Австрійські банкіри запропонували болгарському урядові свої послуги. 20 листопада (3 грудня) 1909 р. болгарський уряд несподівано для держав Антанти підписав договір про позику в 100 млн. франків з австрійським банком «Вінер банк фереїн»². Умови договору передбачали, що болгарський уряд надаватиме австрійській промисловості переважні права на болгарські державні замовлення. Таким чином, позика використовувалась Австро-Угорщиною для дальшого посилення свого впливу в Болгарії. Це був економічний і політичний програв Антанти.

Російська дипломатія намагалася перешкодити дальшому австрійському проникненню у болгарську економіку і посилити в ній російський вплив. Улітку 1909 р. російським представникам у Болгарії стало відомо про намагання австрійської пароплавної компанії «Ллойд» прибрати до рук «Болгарське торговельне пароплавне товариство». Перехід до австрійських рук болгарського пароплавства на Чорному морі віддав би до рук Австрії усю зовнішню торгівлю Болгарії.

Російська дипломатія була збентежена цією можливістю. Доповідаючи про все це, російський віце-консул у Варні К. Джакеїлі вважав, що Росія повинна «доброзичливим ставленням до Болгарії не дати Австро-Угорщині закабалити її»³. Російське закордонне відомство притягло до цієї справи «Російське товариство пароплавства і торгівлі», яке висловило готовність допомогти «Болгарському торговельному пароплавному товариству» і укласти з ним угоду на взаємно вигідних умовах.

У грудні 1909 р. болгарські порти відвідала плавуча виставка «Російського товариства пароплавства і торгівлі». Болгарська громадськість виявила великий інтерес до досягнень російської промисловості, експонованих на виставці. Відвідувачі виставки висловлювали почуття гарячої дружби до Росії і прагнення до зміцнення російсько-болгарських зв'язків⁴.

Проте спроба Росії посилити торговельні і економічні зв'язки з Болгарією результатів не мала. Хоч Малинов і заявив, що він «цілком співчутливо» ставиться до російської ініціативи і не заперечує проти угоди між пароплавними товариствами⁵, справа ця була спочатку відкладена, а потім взагалі припинена. «Демократичний» уряд боявся піти на зближення з Росією всупереч інтересам Австрії. Разом з тим уряд Малинова не наважувався прийняти пропозицію австрійського «Ллойда», проти якої категорично протестувала Росія. Щоб вийти із складного становища, він зовсім ліквідував «Болгарське торговельне пароплавне товариство».

В жовтні-листопаді 1910 р. Сементовський і Леонтьєв дізналися про плани будівництва у Болгарії порохового, набойного та гарматно-

¹ АЗПР, ф. Канцелярії, 1909, спр. 123, арк. 2.

² АЗПР, ф. ПА, спр. 1342, арк. 44; див. також «Международные отношения эпохи империализма». Вторая серия, т. 18, ч. 1, стор. 78.

³ АЗПР, ф. ПА, спр. 1341, арк. 81—82.

⁴ «Министерство иностранных дел. Сборник консульских донесений». Год тридцатый, вып. II, СПб, 1910, стор. 143.

⁵ АЗПР, ф. ПА, спр. 1341, арк. 22.

го заводів і про те, що ця справа буде передана у концесію якійсь іноземній державі¹.

В Росії у 1910 р. якраз почалося нове промислове піднесення. Російська буржуазія виявила виключну зацікавленість щодо концесії на будівництво військових заводів і виготовлення військових матеріалів для Болгарії.

Голова партії октябристів Гучков улітку 1910 р. у розмові з Леонтьєвим настійно рекомендував йому всіляко намагатися поставити болгарські казенні заводи під російський контроль і обіцяв сприяння з боку Державної думи. «В його словах з цього приводу звучала навіть ніби нотка докору, що ми (росіяни) не бажаємо і не вміємо користуватись особливо сприятливими умовами, які нібито існують для нас у слов'янських землях, для підтримки й розвитку наших економічних інтересів»,—писав Леонтьєв².

У боротьбі за військові замовлення західноєвропейські фірми широко застосовували підкупи болгарських службових осіб. Так, наприклад, німецька фірма Круппа мала в Софії свого постійного агента Кауфмана, який одержував 80 тис. франків щорічно на особисте утримання і 200 тис. франків на підкупи. Внески і пожертвування Кауфмана на благодійних балах і в інших випадках іноді перевищували асигнування самого царя Фердинанда і становили дуже значні суми.

Російському царизму не під силу було боротися з подібними «факторами». «Конкуренція на ґрунті хабарів — шлях слизький, до того ж здійснити її для наших казенних заводів буде важко»,—писав з цього приводу російський військовий міністр Сухомлінов³. Питання про концесії на будівництво військових заводів у Болгарії скоро відпало, тому що болгарський уряд взагалі припинив будь-які дії в цьому напрямку. В справі одержання військових замовлень від Болгарії Росія знову була відтиснута західними державами. Болгарські замовлення на виготовлення гармат і міноносців потрапили до рук німецьких фірм⁴.

Таким чином, зроблені Росією в 1909—1910 рр. спроби економічного зближення з Болгарією і посилення свого впливу в ній не мали результатів внаслідок пронимецької орієнтації правлячої класи Болгарії і економічної та фінансової слабкості Росії. Царизм розглядав посилення економічного впливу Росії на Болгарію, головним чином як засіб зміцнення тут своїх політичних позицій.

Прихильна позиція Росії наприкінці 1908—на початку 1909 рр. до проголошення незалежності Болгарії створювала сприятливий ґрунт для політичного зближення між Росією і Болгарією. Але після визнання незалежності Болгарії Фердинанд і «демократичний» уряд в червні—липні 1909 р. почали переговори з Віднем про підтримку Австро-Угорщиною експансіоністських планів болгарської буржуазії⁵. Переговори ці були безрезультатними. Австро-Угорщина сама претендувала на ті турецькі землі, які прагнула захопити болгарська буржуазія⁶. До влади в Туреччині прийшов пронимецький уряд, і вплив Німеччини на Туреччину надзвичайно посилювався. Бажана для Фердинанда австро-болгарська угода не могла здійснитися тому, що Австрія не дала б згоди

¹ Центральний державний воєнно-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2000, оп. 2, спр. 1862, арк. 57.

² Там же, спр. 1943, арк. 26.

³ Там же, арк. 53.

⁴ А. Попов, назв. праця, стор. 10.

⁵ АЗПР, ф. ПА, спр. 1341, арк. 74.

⁶ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 276, арк. 7, 8, 10; спр. 3804, арк. 10—16.

на розділ Туреччини. Погляди болгарської правлячої кліки мимоволі зверталися у бік Росії.

Російські представники у Болгарії давно прагнули до укладення російсько-болгарського союзного договору. Сементовський вважав, що такий договір буде першим кроком на шляху до створення Балканського союзу. «Нам необхідно увійти у всебічний військово-політичний договір з Болгарією, ... і потім договір цей взяти за основу відповідної угоди з Сербією і Черногорією, щоб з'єднати в одне ціле слов'янські сили Балканського півострова, запалити їх однією думкою, одним духом», — писав Сементовський¹. Леонтьєв вбачав у такій угоді можливість нейтралізувати австро-німецький курс Фердинанда. В Петербурзі зближення з Болгарією вважали бажаним, але при умові, що ініціатива в цій справі належатиме Болгарії².

Незабаром така ініціатива була виявлена. В грудні 1909 р. Фердинанд висловив бажання відвідати Росію. І хоч подорож не відбулася, 14(27) січня 1910 р. міністр закордонних справ Паприков під час розмови з Сементовським і Леонтьєвим заявив, що болгарський уряд «у принципі ухвалив беззастережне рішення йти разом з Росією»³.

Проте цар Фердинанд продовжував вагатися. Він боявся, що його експансіоністські плани можуть не зустріти підтримки Росії. «Нам, звичайно, треба йти з Росією, прикро тільки, що якраз в Росії мні не довіряють», — казав цар Паприкову⁴.

Росія в той час приділяла значну увагу питанню про встановлення союзних стосунків з Болгарією. Коли у 1909 р. Болгарія почала виявляти ознаки прагнення до угоди з Росією, в Петербурзі почали готуватись до неї. Оскільки для ведення переговорів на що тему між двома країнами була вже конкретна база у вигляді антиавстрійської і антирумунської російсько-болгарської воєнної конвенції 1902 р., що фактично давно вже втратила силу⁵, то гадали, що мова буде йти про заміну її новою конвенцією, яка передбачала б спільні дії не тільки щодо Австро-Угорщини і Румунії, але й проти Туреччини. Тому разом з міністерством закордонних справ у підготовку російсько-болгарської угоди включилося і військово-міністерство Росії.

Слід відзначити, що Росія розглядала майбутню угоду як засіб запобігання виступу Болгарії проти Туреччини без згоди Росії. «Тісний і певний зв'язок з Болгарією безсумнівно буде сприяти також стримуванню її від небажаних окремих виступів проти Туреччини, які можуть втягнути нас у сферу збройної сутички незалежно від нашої волі», — вказував російський військовий міністр Сухомлінов у своїй доповіді Миколі II⁶.

У грудні 1909 р. російське військово-міністерство закінчило розробку проекту нової конвенції⁷. 17(30) грудня 1909 р. проект був переданий міністру закордонних справ.

Проект передбачав болгарську збройну допомогу Росії у випадку її війни з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Румунією чи Туреччиною, не-

¹ АЗПР, ф. ПА, спр. 1344, арк. 27.

² ЦДВІА, ф. 2000, оп. 21, спр. 3714, арк. 12.

³ Там же, оп. 2, спр. 1943, арк. 4.

⁴ Там же.

⁵ Після відставки уряду Данева і приходу до влади у травні 1903 р. австро-фільського кабінету Р. Петрова болгарський уряд повів себе так, ніби ця конвенція не існувала. Уряд Малинова також не вважав за потрібне відроджувати цю угоду, вважаючи, що вона не може задовольнити інтереси болгарської буржуазії.

⁶ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 2, спр. 3714, арк. 12.

⁷ Повний текст див. «Сборник секретных документов из архива бывшего министерства иностранных дел», НКВД, № 2, стор. 44—50.

залежно від того, за чією б ініціативою ці сутички не сталися. Росія зобов'язувалася виступити на боці Болгарії тільки в разі неспровокованої Болгарією війни з Австро-Угорщиною і союзною з нею державою. Росія зобов'язувалася провести часткову мобілізацію в разі неспровокованого нападу Туреччини на Болгарію.

Російський царизм, однак, не хотів позбавляти болгарські правлячі класи надії домогтися здійснення їх «заповітних ідеалів». У разі переможної великої війни Росія зобов'язувалася подати «всебічну допомогу» Болгарії з тим, щоб її територія досягла приблизно кордонів Сан-Стефанської Болгарії. Болгарія також мала одержати частину контрибуції. В разі несприятливих результатів війни Росія зобов'язувалася зробити все можливе для збереження Болгарією її кордонів. Усі союзники Росії повинні були вважатися союзниками Болгарії. Таким чином, на випадок війни передбачалося фактичне включення Болгарії в систему Антанти.

Під час війни дії болгарської армії підпорядковувалися російському командуванню. Невиконання цієї умови болгарською стороною увільняло Росію від обов'язків по договору.

Проект угоди викликав заперечення Извольського. На нараді представників міністерства закордонних справ і військового міністерства (4(17) лютого 1910 р.) Извольський висловився проти описаного проекту.

Заперечення Извольського стосувалися статей, що передбачали випадки війни Росії з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Румунією і Туреччиною, а також винагороду Болгарії за рахунок Туреччини і Румунії при сприятливому закінченні війни. Російський міністр закордонних справ побоювався, що болгарські діячі можуть повідомити про зміст договору австро-німецьку дипломатію. Це посварило б Росію з Румунією і Туреччиною і остаточно штовхнуло б їх у табір центральних держав. Проте лише територіальне прирощення за рахунок указаних держав і могло спонукати Фердинанда піти на зближення з Росією і на укладення з нею угоди. Тому Извольський висунув хитромудрий план.

З проекту угоди пропонувалося виключити всі статті, що могли у випадку їх розголошення скомпрометувати російську дипломатію. Змінена конвенція мала бути підписана у двох екземплярах і зберігатися в Росії і Болгарії. В одному екземплярі мала бути підписана додаткова конвенція, в яку входили б виключені з попередньої конвенції статті, а також ще одна стаття, в якій Росія урочисто зобов'язувалася водночас із пред'явленням вимог, що містилися в додатковій конвенції, вручити уряду Болгарії документ з текстом усіх секретних статей, випущених з болгарського екземпляра конвенції. Ця додаткова конвенція повинна була зберігатися тільки в російському міністерстві закордонних справ¹.

Оскільки вказана додаткова конвенція передбачала два різні напрямки воєнних дій — проти Австро-Угорщини і проти Туреччини, — то Извольський запропонував розбити її на два самостійних документи, окремо для кожного з випадків. Проекти трьох конвенцій були розроблені. Проте Извольський згодом зрозумів, що на таку невигідну пропозицію болгар не погодяться, і не порушував цього питання під час російсько-болгарських переговорів².

Переговори почалися з ініціативи болгарської сторони і були зв'я-

¹ АЗПР. ф. Таємний архів, спр. 496/519, арк. 52.

² Там же, арк. 59—64.

зані з приїздом до Петербурга болгарської урядової делегації на чолі з Фердинандом у лютому 1910 р. Болгарські міністри висловили бажання укласти з Росією політичний договір і воєнну конвенцію, як доповнення до нього¹. Вони вручили Ізвольському документ, у якому викладалися побажання болгарського уряду щодо договору. Документ цей досі неопубліковано, тому на ньому слід зупинитися.

Він починався заявою про те, що, «проголосивши незалежність, Болгарія аж ніяк не вважає, що цим вона закінчила свою історичну місію на Балканському півострові». Для незалежного існування і успішного зриву австрійського прагнення проникнути на південь, їй необхідно об'єднати всі території, населені болгарами, розширивши свої кордони до меж Сан-Стефанської Болгарії, включаючи Салоніки і гирло річки Маріци чи м. Дедеагач.

Враховуючи побажання російської дипломатії, «щоб між Болгарією і Туреччиною встановились і підтримувались якнайкращі відносини», болгари обіцяли вжити всіх зусиль, щоб уникнути передчасної війни з Туреччиною.

Але тут же вказувалося, що це зобов'язання може стати нездійсненним, «якщо події в Туреччині загрожуватимуть самій Болгарії чи її життєвим інтересам у Македонії». Болгарські міністри хотіли знати, якою буде позиція Росії в цьому випадку.

Далі вказувалося, що Болгарія неминуче зіткнеться з Сербією в Македонії. Болгарських міністрів цікавило, яку роль на Балканах Росія відводить Сербії і як поставився б російський уряд до угоди між Болгарією, Сербією і Чорногорією і навіть Грецією, що мала б на меті охорону інтересів хоча б шляхом війни з Туреччиною².

Ознайомившись із цим документом, Ізвольський заявив, що в ньому підняті питання, які потребують дуже серйозного вивчення, і запропонував поки що обмежитись обговоренням російського проекту воєнної конвенції. Враховуючи прагнення болгарського уряду, цей проект мав також антитурецьку спрямованість.

У новому проекті³ були відсутні ті умови початкового проекту, які передбачали територіальну компенсацію Болгарії за рахунок Туреччини і Румунії, а також згадка про необхідність збройної допомоги Росії з боку Болгарії у випадку російсько-німецької війни. Побояючись, що зміст проекту стане відомий Австро-Угорщині і Німеччині, Ізвольський не включив ці умови в проект конвенції.

Переговори між російським і болгарським урядами вийшли далеко за межі обговорення двох документів. Болгарські міністри вимагали розширення своїх кордонів за межі Сан-Стефанської Болгарії не тільки у бік Салонік, а й у бік Константинополя. Аргументацією цієї вимоги служило те, що кордони Сан-Стефанської Болгарії не могли бути відновлені, бо міста Пірот і Враня, які входили в ці кордони, належали Сербії. Болгарський уряд пропонував, щоб кордони Сан-Стефанської Болгарії були розширені на схід і південь, включаючи Адріанополь і Салоніки, — тобто за рахунок Туреччини і Греції⁴.

Ізвольський досить легко погодився на включення Салонік до складу «великої Болгарії», але питання про Адріанополь зачіпало інтереси Росії і тому залишилося відкритим. Питання про розподіл сфер впливу між Болгарією і Сербією в Македонії і про кордон Бол-

¹ К. Крачунов, *Внѣшната политика на България (кабинетътъ Малиновъ 1908—1911)*, София, 1925, стор. 99, 101.

² АЗПР, ф. Таємний архів, спр. 496/519, арк. 46—49.

³ Див. ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 965, арк. 15, 16, 20.

⁴ К. Крачунов, назв. праця, стор. 102—103

гарії на захід від Охридського озера не було розв'язане і теж було відкладене для дальшого обговорення в Софії.

Болгарська пропозиція про створення балканського союзу із включенням до нього Болгарії, Сербії, Чорногорії і Греції загалом відповідала планам російської дипломатії. Не торкаючись питання про Чорногорію і Грецію, Извольський виклав російську точку зору щодо угоди Болгарії з Сербією¹. Російська дипломатія вважала зближення Болгарії з Сербією однією з передумов укладення російсько-болгарської угоди. Болгарські правителі вважали головним договір з Росією для вирішення «македонського питання», а зближення з Сербією другорядним, залежним від цього головного. Тому вони обумовлювали зближення з Сербією укладенням договору з Росією, вказуючи, що після цього буде значно легше домовитися з Сербією. Вони також домагалися, щоб Росія примусила Сербію прийняти болгарські плани щодо Македонії. «Як тільки ви вирішите йти з нами... по відношенню до Македонії, ми легко помиримося з сербами; як тільки в Белграді зрозуміють це, а для того, щоб вони зрозуміли, ви повинні дати їм зрозуміти, — тоді серби стануть більш поступливими і в Белграді почнуть розуміти нашу аргументацію», — говорив Малінов Извольському².

Після від'їзду Фердинанда з Петербурга 18 лютого (3 березня) 1910 р. переговори про російсько-болгарську угоду продовжили у квітні в Софії Сементовський-Курило і полковник Леонт'єв, а з болгарського боку — Малінов, Паприков і військовий міністр генерал Ніколаєв.

Російська дипломатія побоювалась, що, уклавши договір, болгарський уряд намагатиметься скористатися ним для здійснення своїх експансіоністських планів, використає свою агентуру для розпалення македонського вулкану. Тому російська дипломатія висунула вимогу, щоб Болгарія «не розпочинала нічого, що може утруднити Туреччині шляхом реформ забезпечити вільний національний розвиток населення Македонії». З свого боку, російська дипломатія обіцяла вплинути на Туреччину, щоб вона не робила утисків македонському населенню.

Російська дипломатія заявляла, що в разі розпаду Турецької імперії район Константинополя і проток увійде в сферу інтересів Росії. Намагаючись примирити Болгарію з Сербією, російська дипломатія підкреслювала право Сербії на вихід до Адріатичного узбережжя південніше кордону Чорногорії³.

Щодо питання про включення до складу майбутньої «великої Болгарії» Адріанополя і гирла річки Маріци, то російській дипломатії ця вимога здавалася абсолютно неприйнятною «як з міркувань політичних, так і чисто військових»⁴. У цьому питанні сторони не дійшли згоди.

Поряд з обговоренням політичної угоди йшло обговорення статей воєнної конвенції. Не обумовлюючи обов'язковим включенням у письмовий текст конвенції, болгарський уряд зажадав, щоб російська дипломатія гарантувала матеріальну і територіальну винагороду за рахунок переможеного. Російська сторона з цим погодилась.

Росія також згодилася з проханням болгарської сторони, щоб

¹ АЗПР, ф. ПА, спр. 1344, арк. 287—288.

² К. Крачунів, назв. праця, стор. 127.

³ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 965, арк. 7—10.

⁴ Там же, арк. 45.

стаття 5 проекту конвенції формулювалась так: «Росія не допустить знищення самостійності Болгарії, хоча б для цього довелось навіть вдатися до оголошення війни Туреччині»¹.

Але з деяких питань сторони не могли домовитись. Найбільш характерним у цьому відношенні були болгарські поправки до статті, що передбачала запровадження інституту російських військовоуповноважених при болгарській армії під час війни. Ці поправки були спрямовані на те, щоб зменшити права російських військовоуповноважених. Російський уряд пішов на деякі незначні поступки в цьому питанні, але наполягав на основному, прагнучи мати болгарську армію під своїм повним контролем.

Переговори затягувались. Восени 1910 р. в Росії відбулася зміна міністра закордонних справ, яка збіглася із зміною міністра закордонних справ у Болгарії. Новим міністром закордонних справ Росії став Сазонов. Портфель міністра закордонних справ у Болгарії був переданий прем'єр-міністру Малінову. Паприков був знову призначений болгарським посланником у Петербурзі.

Прибуття в Петербург Паприкова як постійного представника Болгарії в Росії, здавалося б, могло тільки прискорити справу. Малінов прямо заявив Леонтєву, що призначення Паприкова у Петербург знаходиться у тісному зв'язку з бажанням болгарського уряду привести переговори «до якнайшвидшого і успішного закінчення». Проте заяви «демократичного» уряду про бажаність зближення з Росією не підтверджувались його діями.

Російська дипломатія наприкінці 1910 р. робила вперті спроби успішно завершити переговори з Болгарією і навіть готова була піти на значні поступки². Але всі її зусилля наштовхувались на опір Фердінанда. Пізніше Малінов у своїх спогадах визнавав, що переговори про договір з Росією саботувались Фердінадом³.

Негативне ставлення Фердінанда і частини болгарської буржуазії до зближення з Росією виявилось в тому галасі, що був зчинений австрофільською болгарською пресою навколо заяви колишнього прем'єр-міністра стамболовіста Р. Петрова про існування між Росією і Болгарією таємної воєнної конвенції 1902 р., яку «Данев уклав без відповідних повноважень» і яка «не може дати Болгарії впевненості у досягненні нею національного ідеалу»⁴. Стамболовістська преса при мовчазному схваленні Фердінанда зняла антиросійську пропаганду, обвинувачуючи Росію у прагненні закабалити Болгарію, а «демократичний» уряд у тому, що він сприяє цій політиці Росії⁵. 19 грудня 1910 р. (1 січня 1911 р.) стамболовістська газета «Вечерня поща» в статті «Болгарія — російський Єгипет» звинуватила Росію в тому, що вона прагне перетворити Болгарію на свою колонію⁶.

Все це призвело до того, що таємні російсько-болгарські переговори в Софії, які під кінець проходили дуже мляво, зовсім припинилися. Зроблені Росією спроби вести ці переговори через Паприкова в Петербурзі також не дали наслідків.

Прихід до влади в Болгарії у березні 1911 р. нового русофільського уряду Гешова — Данева не змінив справи. Навіть після укладення сербо-болгарського договору 11—13 березня 1912 р., коли Болгарія

¹ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 965, арк. 27 і 3.

² А. Попов, назв. праця, стор. 11.

³ А. Малінов, назв. праця, стор. 153.

⁴ «Дневници» (стенографски), 3 редовната сесия, София, 1910, стор. 1620.

⁵ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 2, спр. 1862, арк. 84—85.

⁶ Там же, арк. 69.

зробила найбільш сильний крен у бік Росії, спроби Росії укласти угоду з Болгарією ні до чого не привели.

Російсько-болгарський договір так і не було укладено. Суперечності між загарбницькими інтересами правлячих кіл обох країн і проницька орієнтація царя Фердинанда та частини болгарської буржуазії зробили неможливими зближення Росії і Болгарії.

Болгарські правителі розраховували з допомогою договору втягти Росію у війну з Туреччиною, щоб заволодіти Македонією і Фракією. Царська Росія вбачала в угоді з Болгарією засіб перетворення її на свою союзницю в майбутній великій війні, що готувалася.

Братні народи обох країн давно прагнули до зміцнення своїх зв'язків, проте лише Жовтнева революція в Росії і встановлення ладу народної демократії в Болгарії відкрили шлях до тісного співробітництва між ними в усіх галузях державного, громадського, господарчого і культурного життя.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

І. М. СКРИПКІН

ВИХОВАННЯ В УЧНІВ КОМУНІСТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

В рішеннях Комуністичної партії та уряду про перебудову школи вказується на необхідність зміцнювати зв'язок школи з життям, рішуче перебудовувати систему виховання підрастаючого покоління в школах. «Підготовка підрастаючого покоління до життя, до корисної праці, виховання у молоді глибокої поваги до принципів соціалістичного суспільства—це завдання повинно стати головним завданням нашої школи»¹.

Дійсно, радянська школа покликана готувати різнобічно освічених людей, здатних до систематичної фізичної праці, виховувати у молоді прагнення бути корисною суспільству.

Велика і почесна роль вчителя історії в справі трудового виховання учнів, прищеплення їм комуністичного ставлення до праці. На уроках і під час позакласної роботи учитель розповідає учням про трудові традиції, професійну гордість героїчного робітничого класу, трудящих мас.

Виховуючи в учнівській молоді комуністичне ставлення до праці, необхідно виходити з основних марксистсько-ленінських положень про роль праці в суспільному розвитку, про вплив трудової діяльності на всебічний розвиток людини, про фізичне і духовне поневолення особи в умовах капіталістичної експлуатації трудящих, про соціалістичну організацію праці та формування духовного обличчя радянського народу, про підвищення творчої активності мас у період переходу суспільства від соціалізму до комунізму.

Виховання комуністичного ставлення до праці під час вивчення історії повинно передбачати, насамперед, формування у школярів правильного, здорового погляду на працю, як на основну умову існування людини (щоб жити, слід працювати), розуміння ними суспільного значення праці.

На уроках історії (як і під час позакласної роботи з цього предмета) є можливість розвивати у дітей інтерес до праці, психологічно готувати їх до трудової діяльності, підводити їх до усвідомлення того, що праця кожного радянського громадянина відповідає високій меті комуністичного будівництва. Оскільки радянська шкільна молодь не знала труднощів та нестатків, які випали на долю їхнім батькам і старшим братам та сестрам, не проходила суворої школи праці і революційної боротьби, про все це необхідно розповісти на уроках історії.

¹ М. С. Хрущов, Виховувати активних і свідомих будівників комуністичного суспільства, Промова на XIII з'їзді ВЛКСМ, вид-во «Молодь», 1958, стор. 15.

для того щоб наша молодь готувала себе до здобуття нових перемог у процесі будівництва комуністичного суспільства.

Учитель має всі можливості для виконання цього виховного завдання. Під час викладання історії він може використати уривки з творів гласників марксизму-ленінізму про значення праці, висловлювання політичних і державних діячів, видатних педагогів, працівників науки та мистецтва, передових робітників та селян, положення з питань праці у наших законодавчих актах, у рішеннях партії та уряду. Основоположні думки про працю містяться у промові В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу — «Завдання спілок молоді». На їх основі необхідно висвітлювати значення праці для виховання молоді. «Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»¹, — говорив В. І. Ленін.

Вихованню правильного погляду на працю в процесі викладання історії значною мірою сприяє використання билини, народних дум, приказок, крилатих слів та афоризмів, а також художньої літератури, яка відтворила незабутні картини й образи трудової діяльності людей в різних історичних умовах. Великий виховний вплив на учнів мають різноманітні засоби мистецтва — художні картини, графіка, репродукції відомих мистецьких творів, на яких відображено трудові діла представників народних мас.

Позитивну роль у вихованні учнів відіграє використання місцевого фактичного матеріалу про трудові подвиги радянських робітників, селян, інтелігенції.

Запалюючим прикладом для учнів є сумлінне ставлення самого вчителя до свого педагогічного обов'язку, його любов до людини, до своєї професії, його чевтомна турбота про виховання дітей, активна участь у підготовці їх до практичної діяльності.

Учителі-майстри творчо працюють, старанно готуються до кожного уроку, продумуючи все до дрібниць, мобілізують усі засоби, щоб виховувати в молоді здорові морально-етичні якості, потрібні для успішного будівництва комуністичного суспільства.

На які важливіші питання доцільно звернути увагу під час вивчення історії в школі з метою виховання в учнів комуністичного ставлення до праці?

Спираючись на знання школярів про сучасне виробництво, ми маємо можливість цілеспрямовано і досить докладно ознайомити їх з основними елементами історії матеріального виробництва, зокрема історії техніки, з роллю праці, показати залежність прогресивного розвитку суспільства від зростання виробництва, підкреслюючи, що продуктивна праця — основа життя людського суспільства, а підвищення продуктивності праці — основа переходу до більш прогресивних форм суспільства.

Проілюструвати це можна на прикладі курсу історії СРСР.

З роллю і значенням праці, як основи життя і діяльності людини, учні знайомляться ще на уроках історії СРСР, присвячених життю первісних людей. Вчителі прагнуть показати учням, що люди почали свою історію з виробництва найпростіших знарядь праці. Завдяки праці люди підкоряли собі сили природи, використовуючи їх у своїх інтересах. Трудова діяльність народних мас була і лишається основою існування й розвитку суспільства. Прогрес суспільства залежить від виробничої діяльності людей, як творців матеріальних і духовних цінностей людства.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 261.

Завдяки трудовим зусиллям широких народних мас, продуктивні сили в своєму розвитку пройшли великий шлях: від стародавніх кам'яних знарядь, лука і стріли, від перших виробів з бронзи і заліза до сучасної високорозвинутої індустрії, до механізації, електрифікації і автоматизації промислового виробництва, до використання в умовах соціалістичного ладу могутньої атомної енергії для мирних цілей.

Вивчаючи життя і боротьбу трудящих мас в умовах рабовласницького, феодального і капіталістичного ладу, дуже важливо звертати увагу учнів на умови і наслідки праці.

Так, під час вивчення теми «Рабовласницький лад на території нашої країни» у VIII класі вчителька О. А. Плюйко (131-ша середня школа м. Києва) підкреслювала значення праці рабів у державі Урарту. Тут руками рабів були споруджені канали і численні фортеці. Фортеці будувались з важких каменів. Це вимагало величезної затрати праці. Спорудження зрошувальних каналів і водосховищ сприяло піднесенню землеробства. Поряд із землеробством розвивалось і ремесло. Значних успіхів досягли урарту в виробництві металевих виробів, в архітектурі та скульптурі. Щоб зробити більш чіткими уявлення учнів, вчителька показала їм ілюстрації, на яких були зображені предмети культури Урарту.

Успіхи в галузі господарства як Урарту, так і інших рабовласницьких держав були досягнуті, головним чином, шляхом експлуатації праці рабів. Раби виконували найважчу роботу в садах, городах, на полях, скотних дворах. Вони працювали в рудниках і каменоломнях.

Таким чином, учні підводяться до розуміння того, що рабовласницьке суспільство ґрунтувалось на масовому застосуванні праці рабів, які не тільки виробляли одяг, продукти харчування та інші предмети споживання, а й споруджували храми, палаци, піраміди, що служили для увічнення пам'яті поневолювачів. Але створюючи прекрасні, неповторні будови, статуї, різьбу й узорі, раби тим самим увічнювали й себе.

Немає ніякого виправдання тим викладачам, які не зуміли довести до свідомості учнів те, що рабовласницький лад у порівнянні з первісно-общинним був кроком уперед у розвитку господарства, виробництва. Прогрес землеробства, ремесла, обробки металів, успіхи в галузі архітектури — все це було досягнуто завдяки праці рабів, селян та ремісників.

Основою існування і розвитку феодального суспільства була праця кріпаків та ремісників, які виробляли сільськогосподарські продукти, знаряддя виробництва, споруджували замки, будували міста тощо.

Вивчаючи історію Київської Русі, вчителі звертають увагу на умілу працю селян, ремісників. На уроці у VIII класі 45-ої середньої школи м. Києва вчитель О. О. Петровський яскраво розповів учням про розвиток ремесла у Київській Русі. Руські майстри виготовляли чудові вироби з дерева, глини і скла, а також різноманітну зброю. Шаблі і кольчуги у воїнів з'явилися на Русі раніше, ніж у Західній Європі. У Києві жили теслярі, столяри, ливарники, різьбярі по кості. Руками народних майстрів були збудовані на Русі численні міста, що стали центрами ремесла, торгівлі й культури.

Один з найвидатніших дослідників історії матеріальної культури стародавньої Русі проф. Б. О. Рибаків свідчить, що в другій половині XII і в першій половині XIII ст. руське ремесло досягло великого технічного і художнього розвитку. Учитель О. О. Петровський наводить на уроці такий уривок з книги Б. О. Рибаків: «В художньому

відношенні світ образів, створених руськими майстрами, являє найцікавішу і своєрідну сторінку в історії загальноєвропейського реалістичного мистецтва. У камені, в емалі, на сріблі і кості руські майстри втілили примхливу суміш християнських і архаїчних язичеських образів, поєднавши все це з місцевими руськими мотивами і сюжетами»¹.

Розповідаючи про працю ремісників у великих містах на Русі в кінці XV—на початку XVI ст., доцільно підкреслити, що в цих містах на околицях вулиці були заселені виключно ремісниками. Тут жили ковалі, гончарі, теслярі, зброярі, кравці, ювеліри та інші майстри. З ранку до вечора тут кипіла робота: ковалі стукали молотами, гончарі ліпили й випалювали посуд, ювеліри виготовляли дорожочіні прикраси з бронзи, срібла й золота.

Чудовим зразком майстерності руських ремісників є велике золоте блюдо Івана IV. Досконала обробка золотої поверхні цього блюда робить його своєрідним класичним твором мистецтва.

Відзначаючи провідну роль народних мас у створенні матеріальних і культурних цінностей, учитель нагадує учням, що селянам і ремісникам доводилось працювати у важких умовах феодално-кріпосницького гніту. Однак і досі у нас викликають захоплення виробу ювелірів, різьбярів, зброярів минулого. Скільки праці, терпіння і смаку треба було вкласти майстру, щоб виготовити примхливий крилатий шолом або металевий панцир! Скільки досвіду й уміння потрібно було майстрові, щоб створити чудові музичні інструменти, дивовижні скрипки, витончене звучання яких і досі захоплює знавців!

Вивчаючи на уроках історії СРСР в IX і X класах епоху капіталізму та імперіалізму в Росії, вчитель характеризує суперечливий характер праці за капіталізму. Будучи джерелом життя суспільства, праця в умовах капіталістичного ладу була і є прокляттям, важким тягарем для одних, джерелом наживи і збагачення — для інших. На підтвердження цієї думки слід навести висловлення К. Маркса: «У наш час кожна річ ніби чревата своєю протилежністю. Ми бачимо, що машина, яка має чудесну силу скорочувати і робити плідотворнішою людську працю, приводить до голоду і виснаження. Нововинайдений джерела багатства, завдяки якимсь чарам, стають джерелом злиднів»².

На своїх уроках ми наводимо слова знатного шахтаря Донбасу Героя Соціалістичної Праці Є. І. Вилкіна, який, згадуючи про життя за буржуазного ладу, писав: «Важко було працювати в шахті, де хазяями були німці, які говорили робітникам: «Ти повинен бути, як кінь: багато працювати і завжди мовчати». Про ті часи народ навіть пісню створив:

«Шахтарів скрізь зневажають,
Ними тюрми заповняють,
Пускають кулю їм у лоб»³.

Капіталістична організація виробництва цілком підпорядковує робітника машині, відводить йому роль простого додатка до того чи іншого механізму. Навіть прогрес техніки і науки за капіталізму, вказував В. І. Ленін, означає «прогрес в умінні видавлювати піт»⁴.

¹ Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси, М.—Л., 1947, стор. 521.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. I, стор. 5—6.

Е. И. Вилкин, Большая жизнь, Сборник, Госполитиздат УССР, 1949, стор. 57.

⁴ В. І. Ленін Твори, т. 18, стор. 534.

Капіталізм отупляє людей фізичної праці, збіднює працю розумову. Поневолюючи людину праці, капіталісти ставлять її перед сумною перспективою голодної смерті. Жорстоку експлуатацію і безправне становище робітників яскраво змалював російський поет революціонер-демократ М. Некрасов у своїй поемі «Залізниця». Герой цього твору — робітник — розповідає:

«Ми знемагали від спеки, під холодом,
Спину зігнувши в дугу,
Спали в землянках, боролися з голодом,
Мерзли і мокли, терпіли щингу,
Нас грабували письменні десятишки,
Било начальство, давила нужда...
Все це стерпіли ми, божії ратники,
Діти покірні труда!»¹

У пригоді вчителю також стануть картини, на яких відображено працю робітників у шахтах, на фабриках та заводах. Я демонструю на уроці репродукції з картин М. О. Касаткіна про роботу шахтарів у забоях, про саночників, зачитую уривки з оповідання письменника О. І. Свирського «Пожежа під землею». Такі ілюстрації допомагають учням краще зрозуміти, що у царській Росії, як і всюди, капіталізм зростає на кістках і крові робітників і селян.

У своїй практиці викладання історії в школі ми завжди показуємо учням, що, незважаючи на панування примусових, підневільних форм праці та жорстокої експлуатації трудящих за капіталізмом, трудова діяльність народних мас, творців усіх засобів і продуктів виробництва мала величезне значення. Важливо показати учням, як серед трудівників народжувалися радість і гордість за свою працю. Ілюструємо цю думку уривками з творів М. Горького «Хома Гордеев», «Мої університети».

«Вони, наче в бій, кинулись на палубу і в трюми затонулої баржі,—з гиком, ревом, з приказками... з легкістю пухових подушок літали мішки рису, тюки ізюму, шкір, каракуля, бігали кремезні постаті, підбадьорюючи одну одну криком, свистом... Трудно було повірити, що так весело, легко і споро працюють ті ж самі важкі, понурі люди, які тільки що похмуро нарікали на життя, на дощ і холод...

Працювали так, наче зголодніли на працю, наче давно чекали втіхи шпурляти з рук на руки чотирипудові мішки, бігом ганяти з тюками на спині. Працювали граючися, з веселим захопленням дітей... Здавалося, що проти такої радісно-розлюченої сили ніщо не може встояти, вона здатна робити чудеса на землі, може вкрити всю землю за одну ніч прекрасними палацами й містами, як про це говорять віщі казки»².

Важливо підкреслювати на уроках, що кадровий робітник завжди ставився до заводської праці з повагою, пишався своєю професією. М. І. Калінін згадує, що кожний його товариш на заводі хотів працювати краще іншого, хотів бути добрим слюсарем, токарем, бо заводська праця — цікава праця.

Необхідно прищеплювати учням повагу до людей праці. Так, розглядаючи з учнями картину К. А. Савицького «Ремонтні роботи на залізниці» на уроці з теми «Капіталізм у сільському господарстві і в про-

¹ М. Некрасов, Вибрані твори, Держлітвидав України, 1946, стор. 133—134.

² М. Горький, Твори у шістнадцяти томах, Держлітвидав України, 1952, т. 8, стор. 501—502.

мисловості після селянської реформи», учитель обов'язково прочитає рядки М. Некрасова:

«Звичку до праці оцю благородную
Нам не погано було б перейняти...
Благослови ж бо роботу народную
І научись мужика поважати»¹.

Здається, немає вчителя, який, використовуючи на своїх уроках відому картину І. Рєпіна «Бурлаки на Волзі», не розповідав би про важкі умови праці за царя: «Чуєш, брате, чий стогін несеться над просторами Волги-ріки». Але не всі викладачі звертають увагу учнів на те, що великий художник в образі бурлаків показав могутні сили російського народу, здатні на переможну боротьбу проти експлуататорів. Недарма в пісні бурлаків співається: «Но настанет пора, и проснется народ, разогнет он могучую спину». Ці слова мимоволі згадуються нам, коли ми розглядаємо бурлаків на картині І. Рєпіна.

Картину художника Б. Іогансона «На старому уральському заводі» можна успішно використати під час вивчення теми «Зростання робітничого руху і поширення марксизму в Росії» (IX клас), розповідаючи про зростання робітничого класу в нашій країні, про згуртування його рядів, про його дисципліну, свідомість і інші революційні якості.

Нестерпні умови праці й життя, політичне безправ'я, національне гноблення робітничо-селянської молоді до Жовтневої революції спонукали цю молодь підніматися разом із своїми батьками і старшими братами на боротьбу проти експлуататорів — царя, поміщиків, капіталістів.

Послідовний, чіткий виклад навчального матеріалу про будівництво соціалізму в СРСР на уроках історії в X класі, висвітлення творчої діяльності трудящих радянської країни сприятиме вихованню в учнів комуністичного ставлення до праці. Розповідаючи про рішуче подолання труднощів у нашій країні, вчитель показує, як загартувався радянський народ, як з творчої ініціативи мас народжувались нові форми організації праці. Радянські люди свідомо йшли на жертви, на серйозне обмеження своїх матеріальних і культурних потреб, знаючи, що в них немає іншої можливості в короткий час перетворити свою Батьківщину на могутню індустріальну державу.

Ще в той період, коли робітники брали управління виробництвом у свої руки, почало проявлятися їх комуністичне ставлення до праці. У роки громадянської війни робітники показували зразки самовідданої роботи. Про трудовий героїзм робітничого класу під час комуністичних суботників, ініціаторами і учасниками яких були робітники-комуністи, яскраво розповідає вчителька 85-ої середньої школи м. Дніпропетровська Р. О. Туголукова на уроці «Соціалістичне будівництво в роки громадянської війни». Вона знайомить учнів з працею В. І. Леніна «Великий почин»².

В. І. Ленін говорив, що комуністичні суботники мають величезне історичне значення саме тому, що «вони показують нам свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці, у переході до нової трудової дисципліни, у творенні соціалістичних умов господарства і життя»³. З геніальною прозорливістю В. І. Ленін побачив у комуністичних суботниках паростки комунізму, прояв комуністичного ставлення до праці. Комуністична партія доклала гігантських

¹ М. Некрасов, Вибрані твори, стор. 134.

² В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 363—386.

³ Там же, стор. 376—377.

зусиль, щоб залучити всю масу трудящих до створення організації праці, яка поєднує останнє слово науки і техніки з масовими зусиллями свідомих працівників.

Треба, щоб учні зрозуміли, що трудовий героїзм робітників під час суботників став на багато років яскравим зразком комуністичного ставлення до праці і суспільної власності. Виникло і зміцнилося суспільство, про яке К. Маркс говорив, що його міжнародним принципом «буде — мир, бо у кожного з народів буде один і той самий володар — праця!»¹.

Знайомлячи учнів з трудовою діяльністю радянських людей, ми прищеплюємо юнакам та дівчатам уміння жити і працювати по-комуністичному, підводимо їх до розуміння ролі праці, як творчої діяльності в інтересах усього суспільства. В. І. Ленін писав: «Комунізм починається там, де з'являється самовіддана, перемагаюча тяжку працю, турбота *рядових робітників* про збільшення продуктивності праці, про охорону *кожного пуда хліба, вугілля, заліза* та інших продуктів, які дістаються не тим, хто працює особисто, і не їх «ближнім», а «далеким», тобто всьому суспільству в цілому»...².

З цього учні зможуть зробити такий висновок: в умовах радянського державного ладу, де знищена приватна власність на засоби виробництва, де суспільне виробництво розвивається для задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих, праця з підневільного тягара, яким вона є в антагоністичних суспільствах, перетворилася у вільну творчу працю на себе, на своє суспільство.

Характеризуючи самовіддану працю радянських людей у період будівництва соціалізму в нашій країні, викладачі використовують на уроках найяскравіші типові епізоди трудової діяльності робітників і селян з документів, художньої та мемуарної літератури.

В період боротьби за індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства Радянська країна з кожним днем прискорювала свій рух по шляху соціалістичного будівництва. Творча праця радянського народу викликала захоплення у всіх чесних людей. В 1927 р. О. М. Горький писав: «Я не лешу робітничо-селянській владі, а ширю захоплююсь її роботою, її умінням запалювати людей на працю і творчість»³.

У великій боротьбі радянського народу за перемогу соціалізму важливу роль відіграли молодь, ленінський комсомол, який під керівництвом Комуністичної партії завжди стояв і стоїть у перших лавах борців за справу комунізму в нашій країні.

З таким же запалом, як у роки громадянської війни комсомольці йшли в бій, молоді добровільці перших п'ятирічок бралися за кирку і лопату, прагнули бути там, де кипіли будівельні роботи, де було найважче. Їх бачили у полотняних містечках на берегах Волги і Амуру, у пісках Середньої Азії і лісах Уралу, на всіх будовах країни. Понад 350 тисяч комсомольців, юнаків і дівчат, споруджували нові заводи і фабрики, будували рудники, шахти, прокладали залізничні магістралі.

На своїх уроках я звертаю увагу учнів на героїчну участь комсомолу, молоді у будівництві Дніпрогесу. У 1927 р. в районі дніпровських порогів почались великі роботи. На високій скелі замайорів червоний прапор з написом: «Дніпробуд розпочато». Швидко минали дні, місяці, роки, наповнені кипучою працею, радістю творчості. На всіх ділянках

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. II, стор. 9.

² В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 380.

³ М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах, т. 24, Госиздат, М., 1953, стор. 302.

цієї величезної будови комсомольці були у перших рядах ентузіастів будівництва. Молоді будівники Дніпробуду встановлювали світові рекорди в бетонуванні, укладанні цегли та ін. На уроці ми наводимо дану М. І. Калініним високу оцінку роботі комсомольців у роки перших п'ятирічок: «Незважаючи на величезні труднощі, самовіддано переборюючи їх, вони створювали одне підприємство за одним. Рухаючись ніби в лісових хащах, де не ступала нога людини і сокира не дзвеніла, вони проклали широкі, чітко окреслені шляхи, як піонери побудування нового світу... Немає такого куточка, де б комсомольці не прославились своїми трудовими подвигами... Вони билися за побудову соціалізму, як леви, і під землею, і на землі, і в стратосфері»¹.

У роки перших п'ятирічок, сповнених пафосом творчості, комсомол виступив ініціатором і застрільником масового соціалістичного змагання і ударництва. В зв'язку з індустріалізацією країни в усіх галузях народного господарства впроваджувалася нова техніка. Це висувало проблему виховання і підготовки робітника нового типу — технічно грамотного, здатного осідлати цю техніку. На заклик партії комсомол гаряче взявся за підготовку молодих кадрів. Такий матеріал сприяє вихованню учнів у комуністичному дусі, допомагає їм усвідомити, що для того, щоб стати кваліфікованим робітником потрібно старанно вчитися і працювати на виробництві.

Вивчаючи з учнями матеріал про боротьбу радянського народу за побудову комунізму в нашій країні, вчитель має широку можливість показати героїчну працю трудящих нашої Вітчизни. З досвіду викладання історії відомо, з яким великим інтересом слухають учні розповідь викладача про славні трудові досягнення їхніх сучасників — робітників, колгоспників, представників радянської інтелігенції.

Розповідаю учням, що в усіх галузях промисловості відбувається масове впровадження швидкісних методів праці. Досвід токарів Г. Борткевича, П. Бикова, С. Бушуєва, В. Колесова широко застосовується в різних галузях машинобудівної промисловості. На київському заводі «Червоний екскаватор» токар-швидкісник В. Семинський створив близько 50 спеціальних пристроїв, які дали можливість в п'ять—сім разів підвищити продуктивність праці. «Був час, коли вищою похвалою для робітника звучала характеристика: «у нього золоті руки». Тепер це визначення слід доповнити. Ми — люди творчої праці, і поряд з золотими руками у нас повинна бути золота голова. Ми повинні кожний день розв'язувати технічні завдання, які висуває саме життя»².

Учні усвідомлюють, що гордість за свої трудові успіхи, радість праці — характерні риси нашої людини-трудівника.

Яскраві зразки самовідданої праці показує радянська молодь. Охоплені високим почуттям відповідальності за долю комуністичного будівництва, понад 700 тисяч комсомольців, юнаків і дівчат, вирушили на будівництво заводів, шахт, гідроелектростанцій, на підземні роботи у шахти Донбасу та Кузбасу, на освоєння цілинних і перелогових земель.

Коли партія поставила величне і нелегке завдання освоїти цілинні землі, комсомол послав туди 350 тис. молодих патріотів. Тільки з України понад 75 тис. юнаків і дівчат за велінням свого серця вирушили на неосяжні цілинні землі Сибіру і Казахстану. За активну участь у соціалістичному будівництві і особливо за освоєння цілинних земель ВЛКСМ нагороджено орденом Леніна. Щоб наш виклад не був абстрактним, наводимо близькі учням конкретні факти.

¹ М. І. Калінін, Славний путь комсомола, «Молодая гвардия», 1947, стор. 45—46.

² Ю. Диков, В 70 раз быстрее, Профиздат, 1951, стор. 19—20.

За рекордно короткі строки на Україні (менше ніж за рік) побудовано 37 вугільних шахт у Донбасі, за що комсомол України був нагороджений орденом Леніна. Крім того, юнаки і дівчата України вже спорудили 4 доменні печі і нині беруть участь у будівництві Кременчуцької і Дніпродзержинської гідроелектростанцій, у спорудженні каналу Північний Донець—Донбас. Всюди тисячі енергійних і невтомних посланців комсомолу прикладають свій допитливий розум і працьовиті руки. Такі приклади викликають в учнів законну гордість за великі трудові подвиги молодих патріотів нашої республіки, прищеплюють їм бажання після закінчення школи самим узяти участь у великих роботах.

З великою увагою слухають учні розповідь про ентузіазм молоді. Півтори тисячі комсомольсько-молодіжних тракторних бригад задають тон у боротьбі механізаторів республіки за високі врожаї. Чотири з половиною тисячі тваринницьких ферм під наглядом комсомольсько-молодіжних бригад стали справжніми форпостами в боротьбі за молоко і м'ясо, за нашу перемогу в економічному змаганні з США.

Слід особливо звернути увагу на те, що в період підготовки до XXI з'їзду КПРС за почином комсомолу широко розгорнувся новий патріотичний рух — створення бригад комуністичної праці. «Своїми славними ділами комсомол завоював повагу і любов усього нашого народу», — говорив у своїй доповіді на XXI з'їзді партії тов. М. С. Хрущов¹.

Вивчаючи Радянську Конституцію, ми звертаємо увагу учнів на чітке формулювання обов'язків радянських громадян. Ми підкреслюємо, що Конституція визначає основні обов'язки, проголошуючи працю невід'ємним обов'язком і справою честі кожного працездатного громадянина. Конституція проголосила: «Хто не працює, той не їсть». Під час бесіди про гарантування права на працю в нашій країні учні пригадують зміст статей 12 і 118 Конституції СРСР і розповідають, що в нашій країні кожний громадянин має право на працю, тобто право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості і якості. Учням добре відомо, що в СРСР здійснюється принцип соціалізму «від кожного за його здібностями, кожному — за його працею».

Вчитель нагадує, що право на працю забезпечується соціалістичною організацією народного господарства, неухильним зростанням продуктивних сил радянського суспільства, відсутністю господарських криз і ліквідацією безробіття. Жодна буржуазна конституція не гарантує права на працю. Та це й неможливо в капіталістичному суспільстві, в основі якого лежить приватна власність на засоби виробництва і де відсутня плановість у веденні народного господарства. В капіталістичних країнах безробіття є масовим і хронічним. Навіть у найбільш економічно розвинутих капіталістичних країнах світу постійно мільйони людей не знаходять застосування своїм здібностям. Буржуазна преса не може приховати нестерпні фізичні і моральні муки, на які прирікає трудящих капіталістична система господарства.

Тільки соціалізм з його плановою економікою здатний назавжди покірчити з безробіттям, злиднями і голодом і створити для всіх трудящих вільне, щасливе життя.

Вивчаючи матеріали XXI з'їзду КПРС на уроках історії в X класі, вчителі звертають увагу учнів на великі перемоги радянського народу, на головні завдання семирічного плану розвитку народного господарства СРСР, висвітлюють керівну і провідну роль Комуністичної партії в боротьбі за перемогу комунізму.

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 132.

Значне місце викладачі приділяють розповіді про те, що виконання семирічного плану викликає до життя нову хвилю трудового ентузіазму, породжує нові форми всенародного соціалістичного змагання, у якому знаходить свій яскравий прояв комуністичне ставлення до праці. Якщо радянський народ у процесі соціалістичного будівництва виявив чудеса трудового героїзму, то не може бути сумніву в тому, що він так само успішно збудує комуністичне суспільство. Але для досягнення цієї благородної мети треба добре попрацювати. Така праця підносить людину, дає їй задоволення і щастя.

Учителі звертають увагу учнів на те, що в центрі виховної роботи Комуністична партія ставить трудове виховання всіх людей, розвиток свідомого, комуністичного ставлення до праці. «Ми добиваємося того, щоб праця, як творець всіх матеріальних і культурних благ, перетворилася в найпершу життєву потребу людей»¹.

Особливе місце в комуністичному вихованні підростаючого покоління належить школі, яка вже підготувала десятки мільйонів освічених громадян. Ми нагадуємо учням, що велике історичне значення мають тези Центрального Комітету партії і Радянського уряду «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» та Закони по цьому ж питанню, схвалені Верховною Радою Союзу РСР і Верховною Радою Української РСР. Учні усвідомлюють, що тісний зв'язок навчання з життям, з виробництвом, з практикою комуністичного будівництва повинен стати провідним началом вивчення основ наук у школі, основою виховання підростаючого покоління в дусі комуністичної моралі.

У процесі викладання історії треба виховувати комуністичне ставлення до праці на конкретному, яскравому матеріалі. Це сприятиме тому, що наша молодь після закінчення школи в кожному місті, селі, на кожному підприємстві практично розв'язуватиме те чи інше завдання загальної праці, нехай найменше, нехай найпростіше, як заповідав В. І. Ленін.

Дуже важливо, щоб учні добре зрозуміли, що треба готуватися до праці, будувати комунізм, а потім жити і працювати за комунізму. В цьому полягає важливе завдання учителів історії. «Наше молоде покоління не пройшло тієї великої школи життя і боротьби, яка припала на долю старшого покоління. Молоді люди не знають страхіть і лиха дореволюційного часу і лише з книг можуть мати уявлення про експлуатацію трудящих. Тому дуже важливо, щоб наше молоде покоління знало історію країни, боротьбу трудящих за своє визволення, героїчну історію Комуністичної партії, виховувалось на революційних традиціях нашої партії, нашого робітничого класу»².

Л. М. ПРОЦЕНКО

З ДОСВІДУ ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ СРСР В X КЛАСІ

Одним з найефективніших методичних прийомів, які застосовуються на уроках історії, є послідовне ознайомлення учнів з історичними документами. В даній статті спинимось на питанні про використання цих документів на уроках історії СРСР в X класі.

Насамперед, слід зазначити, що вчителі, які викладають у десятих класах, зустрічаються з труднощами при доборі історичних документів.

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР за 1959—1965 роки, Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 60.

² Там же.

Адже немає хрестоматії з історії СРСР, де були б зібрані відповідні документи. А робота вчителя в архіві над їх розшуком потребує багато часу. Проте вчитель історії в X класі з успіхом може використати документи із збірників, які вийшли за останні роки з друку¹.

Чим я керуюсь при доборі документа? На уроці не може бути представлений для розгляду і аналізу будь-який історичний документ. Не слід наводити учням великих за обсягом, а також недоступних для їх розуміння документів. Не раціонально використовувати і такі документи, які вимагають з боку вчителя численних пояснень термінів, зворотів, назв і т. ін. Необхідно відібрати документи доступні і дидактично корисні для учнів. У своїй роботі керуюсь такими критеріями добору документів:

1) доступність документа для учнів певного класу;

2) вірогідність описаних у документі подій;

3) безпосередній зв'язок викладених у документі подій з матеріалом, вивчення якого передбачається за програмою.

Я не прагну до того, щоб на кожному уроці провадити роботу з історичним документом, хоч це один із найпереконливіших джерел історичних знань.

Робота з історичним документом вимагає чимало часу на уроці, а програма з історії для X класу дуже перевантажена. Тому доводиться чітко продумувати, з якими найнеобхіднішими документами слід ознайомити десятикласників на уроках.

Виходячи з того, що теми «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції» і «Боротьба за зміцнення Радянської влади. Брестський мир» мають величезне навчальне і виховне значення, вважаю за необхідне, щоб учні знали основні документи того героїчного часу.

Добір документів до уроків, присвячених історії Великого Жовтня, полегшується тим, що до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції вийшло багато літератури. Зокрема, у нас в Миколаєві партійний архів обкому КП України і Державний обласний архів видали збірник², в якому вміщено твори В. І. Леніна, партійні рішення, а також місцеві матеріали і документи за лютий 1917—березень 1918 рр.

Намагаюсь ознайомлювати учнів з найвизначнішими документами. Так, розповідаючи на уроці про роботу II з'їзду Рад, зокрема про те, що 26 жовтня 1917 р. о 5 годині ранку цей з'їзд прийняв історичне рішення про перехід всієї влади до Рад, я зачитую повністю написане Леніним і схвалене з'їздом звернення до трудящих. («Робітникам, солдатам і селянам»). Після читання документа проводжу закріплення шойно поданого матеріалу, спираючись в основному на зміст цього звернення.

Учням ставлю такі запитання: До кого перейшла вся влада в Петрограді? Як вирішувалось питання про війну? До чийх рук переходила земля? Які зміни намічались в армії? Хто став хазяїном за підприємстві? До кого переходила вся влада на місцях? Як вирішувалась доля народів Росії?

Відповіді учнів на ці запитання свідчать, що, ознайомившись з ленінським документом, вони краще засвоюють матеріал про історичний II з'їзд Рад.

На уроці на тему «Тріумфальний хід Радянської влади» вказую,

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I—III; «Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде», Изд-во АН СССР, 1957; «Декреты Советской власти», т. I, М., 1957 та ін.

² «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов и материалов», Николаев, 1957.

що на III з'їзді Рад була прийнята «Декларація прав трудящого й експлуатованого народу», підкреслюю, що декларація була написана В. І. Леніним напередодні скликання з'їзду. Потім зачитую цей документ¹, а учням пропоную, прослухавши текст, переказати основні положення. Учні підкреслюють, що декларація закономірно закріпила Ради як державну форму диктатури пролетаріату і в центрі і на місцях. Ознайомлення з цим історичним документом допомагає підвести учнів до глибокого розуміння корінної відмінності Великої Жовтневої соціалістичної революції від буржуазних революцій. Крім того, після проведення вчителем усієї цієї роботи учні будуть підготовлені до ознайомлення з історією встановлення Радянської влади в рідному місті чи селі.

Наступний урок на тему «Визволення Радянською владою пригноблених народів» надзвичайно важливий у виховному відношенні. Учні з попередніх тем знають, що національне питання було частиною загального питання про революцію, про диктатуру пролетаріату. Вони знають і основні принципи політики більшовицької партії у національному питанні. Тому завдання даного уроку — показати на фактичному матеріалі значення перемоги соціалістичної революції для визволення пригноблених народів. А звідси і випливає необхідність роботи з історичним документом — «Декларацією прав народів Росії». Прочитавши текст «Декларації», зупиняємось на викладених у цьому документі основах національної політики Радянської влади. Доцільно записати на дошці такий уривок з документа:

«Рада Народних Комісарів вирішила покласти в основу своєї діяльності у питанні про національність Росії такі начала:

- 1) Рівність і суверенність народів Росії.
- 2) Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави.
- 3) Відміна всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень.
- 4) Вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп, які населяють територію Росії»².

Слід уникати одноманітних форм роботи з документом. Враховуючи те, що немає хрестоматії з історії СРСР для X класу і що учням важко діставати текст документів, іноді практикую використання заздалегідь приготовленого матеріалу, надрукованого на машинці, або чітко переписаного від руки з таким розрахунком, щоб на кожного учня або принаймні на парту був один примірник. Але це можливо зробити лише один чи два рази протягом року.

Досвід роботи в школі показує, що ознайомлення учнів з документом, аналіз документа учнями під керівництвом учителя дають позитивні наслідки. Учні звикають бачити в історичному документі переконливе джерело знань. А це дуже важливо. Аналіз історичного документа активізує мислення учнів. Використавши на уроці історичний документ, учитель спонукає учнів активно сприймати навчальний матеріал, тобто має можливість включити в роботу кожного учня класу, примусити його думати та міркувати.

Учитель може організувати самостійну роботу над документом, який розкриває основні моменти теми і є важливим джерелом знань. На такому уроці учитель не сам викладає навчальний матеріал, а включає в роботу над історичним документом усіх учнів. Його роль на такому

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 378—382.

² «Декреты Советской власти», т. 1, Госполитиздат, М., 1957, стор. 40.

уроці полягає в тому, щоб чітко спланувати роботу учнів і правильно спрямувати її. Уточнивши з допомогою всього класу відповіді учнів на поставлені запитання, вчитель продовжує свій виклад.

Часто розгляд історичного документа проходить на повторювально-узагальнюючих уроках, коли самостійна робота учнів над текстом історичного джерела, обговорення їх відповідей і підведення підсумків роботи займає весь урок. Робота над текстом історичних документів повинна обов'язково супроводжуватись записами в зошити невеликих цитат, плану, таблиць тощо.

Кожний учитель, викладаючи курс історії СРСР, намагається, щоб учні знайомились з історією рідного краю. Адже залучення місцевого документального матеріалу на уроках історії має велике значення в справі виховання радянської молоді в дусі любові до своєї батьківщини.

Протягом п'яти років я збираю історичні документи місцевого характеру, головним чином, статті з газет, відбираю матеріали про Миколаївську область із загальноісторичних праць. Знайшла я ряд цікавих документів, матеріалів з історії нашої області в історичному музеї і в обласному архіві. Внаслідок такої роботи накопичився документальний краєзнавчий матеріал, який і використовується в процесі вивчення курсу історії СРСР.

Розповідаючи про II з'їзд РСДРП, я наводжу учням історичний документ, в якому йдеться про те, що утворена в Миколаєві соціал-демократична організація твердо стояла на ленінських позиціях. Цей документ свідчить про бойову діяльність миколаївської парторганізації.

Відмічаю також, що Миколаївський комітет РСДРП послав привітання з'їздові. Зауважую, що цей документ виставлений в нашому краєзнавчому музеї, і читаю: «Миколаївський комітет РСДРП вітає II з'їзд, який завершив справу фактичного об'єднання партії, який дав їй загальну програму, який поклав в основу партійної роботи і партійного будівництва ідею строгої централізації. Миколаївський комітет партії висловлює своє повне довір'я ЦК...».

Знайомлячись з цим документом, учні мають можливість повторити основні питання теми «Боротьба В. І. Леніна за створення партії нового типу».

«Про що говориться в привітанні Миколаївського комітету II з'їздові РСДРП?» — звертаюсь я до учнів. І учні розповідають про те, що в Росії у той час зростав революційний рух пролетаріату. Разом з російськими робітниками за створення марксистської партії боровся і український пролетаріат. Про це свідчить наведене привітання.

Після цього ставлю ще одне запитання: «На яких позиціях стояла Миколаївська соціал-демократична організація, чим це можна довести?»

Відповідаючи, учні зазначають, що Миколаївський комітет вітає II з'їзд РСДРП, який створив революційну марксистську партію, затвердив програму і статут партії і обрав керівні органи партії, де більшість голосів одержали ленінці, які стали називатися більшовиками. Це значить, що Миколаївська соціал-демократична організація стояла на ленінських позиціях. Дійове використання історичних документів дає можливість організувати на уроці ефективно закріплення навчального матеріалу. Застосування методу бесіди під час роботи з документом сприяє активізації учнів, кращому засвоєнню ними теми.

Під час вивчення першої російської революції широко використовую збірник документів і матеріалів «Революція 1905—1907 років на Україні». Так, висвітлюючи питання про піднесення революційного ру-

ху в Росії влітку 1905 р., наводжу такий уривок з донесення начальника розшукового пункту миколаївському градоначальнику:

«Зважаючи на те, що страйк робітників усіх місцевих заводів перетворюється в чисто політичний, що неблагонадійні елементи прагнуть насиллям довести до повного припинення праці і закликають до збройного повстання, опору властям і звільнення заарештованих, а також з огляду на загальний вкрай тривожний настрій як у місті, так і на його околицях, я вважав би за своєчасне на основі Положення про посилену охорону почати вилучення ватажків і агітаторів із сприятливого для них середовища аж до повного заспокоєння міста.

Внаслідок викладеного, маю честь подати на розгляд Вашого превосходительства список осіб, обшук і затримання яких бажано було б провести безвідкладно»¹.

Наводячи цей документ (і інші документи, що належали представникам експлуататорських класів), роблю учням певні роз'яснення. Зауважую, що автор документа називає більшовиків, революціонерів, які очолювали народні маси, «неблагонадійними елементами». Необхідно обов'язково показати учням, що представники експлуататорських класів, чиновники царського державного апарату виключно вороже ставили до революціонерів, викривлена інтерпретація їх справедливих дій в офіційних документах царської Росії.

На наступному уроці, розповідаючи про боротьбу пролетаріату влітку 1905 р. в Росії, учні коротко переказують і зміст наведених на минулому уроці документів.

Під час вивчення даної теми я використовую і ряд інших документів із згаданого вище збірника, в яких йдеться про революційні події в Миколаєві.

Працюючи з учнями над історичними документами, я часто використовую епідіаскоп. Звичайно, цю роботу можна провадити тільки в спеціальному приміщенні, де є можливість затемнити вікна і де є відповідне електрообладнання.

На уроці з використанням епідіаскопа залучаються до роботи всі учні класу, бо текст документа перед їх очима, і аналіз його провести дуже легко. Цей метод повинен увійти в життя школи. Він допоможе використовувати історичні документи на уроках історії у найпаочнішій формі.

На закінчення хочеться побажати видавництву «Радянська школа» в найближчий час видати хрестоматію з історії СРСР для X класу, а також збірники документів і матеріалів на допомогу вчителю історії. Видання таких посібників сприятиме використанню історичних документів на уроках історії.

¹ «Революція 1905—1907 років на Україні, Збірник документів і матеріалів», Держполітвидав УРСР, 1949, стор. 157—158.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ «ПЛАН ЗНАМЕНИТОЇ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ»

Графічні зображення Полтави, її облоги і Полтавської битви досить численні, але вивчені вони недостатньо; багато з них не опубліковані і лишаються невідомими. Російська історіографія найбільше уваги приділила вивченню тільки плану «Полтавської баталії» (так званий план Петра I), який неодноразово відтворювався в російських і закордонних виданнях, починаючи з XVIII ст. і до наших днів¹.

Серед колишнього розсипу карт і планів Військово-вченого архіву вдалося виявити неопублікований план Полтавського бою.

Відмінною особливістю цього документа є зображення всіх основних подій, зв'язаних з підготовкою і проведенням «генеральної баталії»: розташування військ та інженерних споруд на лівому березі р. Ворскли, російські комунікації, облога шведськими кріпості, шведські укріплення і комунікації, хід битви.

Як відомо, петровський план не має відомостей про район зосередження російської армії на лівому березі. Знайдений план не тільки доповнює план Петра I, але, розходячись з останнім в численних деталях, є цінним історичним джерелом, що має самостійне значення.

Як показує порівнювальний аналіз, при складанні плану був використаний в першу чергу план генерала Алларта², а також плани західноєвропейських картографів першої чверті XVIII ст. До останніх відносяться гравіровані плани де Фера³, П. Гуссона⁴, Ф. Леопольда⁵. До цієї групи планів за своїм змістом примикає план, складений інженером-архітектором Географічного департаменту Академії наук Хриштофором-Яковом Шварцом приблизно в 30-х роках XVIII ст.⁶

План Шварца і план ВВА дуже схожі, тому що при їх складанні були використані одні й ті ж джерела.

Описуваний план ВВА орієнтований, причому захід знаходиться зверху. Подібне орієнтування характерне майже для всіх планів Полтавської битви XVIII ст., в зв'язку з чим русло р. Ворскли подається паралельно верхній і нижній рамкам планів.

Розмір плану — 42,2×62,7 см, лінійний масштаб зроблено в туазах (саженях). Судячи з характеру умовних позначень, техніки виконання плану, можна припустити, що він був складений не пізніше першої половини XVIII ст., але не раніше 1714 р. (план де Фера). В лівому верхньому куті вміщена текстова частина (легенда) на французькій мові, яка складається із заголовка і пояснення літерних позначень. «План знаменитої Полтавської битви, що відбулася між арміями їх величностей царя Петра I і короля Швеції Карла XII 27 червня 1709 р., в якій шведи були повністю розбиті або взяті в полон і сам король ледве врятувався у володіння Високої порти в Бендери», ілюмінований вицвілими від часу фарбами. В зеленій колір пофарбовані

¹ Центральний державний архів давніх актів (далі—ЦДАДА), ф. 192, Феатры войны между российскими и шведскими войсками, спр. 14; ЦДВІА, ф. Військово-вченого архіву, № 1497; «Книга Марсова...», СПб, 1766; план 8; Ф. Прокопович, История императора Петра Великого..., СПб, 1773, стор. 212. Описанне планов, карт і гравюр Полтавской битвы, зб. «Полтавская битва», Изд-во Общества ревнителей военных знаний, СПб, 1909, дод. 4; М. Н. Мурзанова, «Книга Марсова», — первая книга гражданской печати, напечатанная в Петербурге, т. 1, М.—Л., 1948, мал. 5.

² Зб. «Полтавская битва», дод. 5.

³ И. Ф. Павловский, Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. и ее памятники, Полтава, 1909, план 3; зб. «Полтавская битва», дод. 274.

⁴ Зб. «Полтавская битва», дод. 6.

⁵ Там же, дод. 13.

⁶ ЦДАДА, ф. 192, Феатры войны между российскими и шведскими войсками, спр. 5.

ліси, позначені рядами окремих дерев, у голубий—р. Ворскла та її рукава, в світло-коричневий—дороги. Чорною штриховкою показана крута підвищеність правого берега Ворскли. Населені пункти і окремі будівлі зображені перспективним малюнком будиночків, стіни яких пофарбовані у коричневий, а дахи — червоний кольори. У червоний колір пофарбовані квартали будівель всередині Полтавської кріпості. Прямокутники і квадрати, якими позначені полки, батальйони і ескадрони російської армії, зафарбовані в синій (кавалерія) і зелений (піхота) кольори, шведської армії — в жовтий (кавалерія) і червоний (піхота). Контури всіх інженерних споруд (апрощі, ретраншементи, редути) обведені чорною тушшю і зафарбовані жовтою фарбою, кріпосний вал міста — світлокоричневою.

Зміст плану розкриває перш за все характерні особливості місцевості і показує події, що відбулися перед Полтавською битвою.

Рух шведської армії зимою 1708—1709 рр. супроводжувався спаленням населених пунктів, спустошенням земель України. В першій половині лютого армією Карла XII було зруйновано і спалено Краснокутськ, Городню, Мурафу, Коломак, Рубльовку, Колонтаїв, Хухри, Лукища, Каплунівку¹.

Руйницька тактика ворога була вірно оцінена Петром I, який наказав прискорити зайняття тих міст, які «неприятель себе прочит на весну, не для бою, но чтоб оголодить оные места»².

Навесні 1709 р. стає ясним, що пряmlinійна стратегія Карла XII, заснована на глибоко помилковій ідеї походу на Москву, зазнає краху. Поразка шведів під Лисною, тяжкі умови їх примушеної зимівлі 1708—1709 рр., систематичне знищення шведської армії російськими загонами, яких підтримувало місцеве українське населення, — все це в значній мірі знесило шведів³. В цих умовах перерваний наступ на Москву міг бути відновлений лише після захоплення російської оборонної лінії вздовж правого берега р. Ворскли. Одним з опорних пунктів російської армії на Ворсклі була Полтава. Намагання Карла XII підійти до Полтави стали очевидними вже в другій половині січня⁴.

На початку березня 1709 р. Г. Долгорукий повідомив О. Д. Меншикова про рух ворога до Полтави⁵. На початок травня шведська армія зосередилась навколо кріпості. Генерал-квартирмейстер шведської армії Гілленкрот очолив керівництво облоговими роботами.

Розташування і чисельність головних сил російської армії лишилися незмінними протягом березня—квітня 1709 р. Близько 20 тис. чоловік (48 батальйонів) були розподілені між Богодуховим (18 батальйонів), Синнім (18 батальйонів) і Ольшанами (12 батальйонів). Кіннота генерал-лейтенанта К. Е. Ренне знаходилась на лівому березі р. Ворскли. Подібне розташування російської армії виходило із завдань, поставлених Петром перед О. Д. Меншиковим на початку лютого 1709 р.: триматися близько головних сил Карла XII, «смотреть на обороты оного и всяко приключать оному беспокойство»⁶.

У Полтаві знаходився чотиритисячний загін полковника О. С. Келіна, який зайняв кріпость ще при вступі шведів на Україну. В кінці квітня головні сили армії О. Д. Меншикова виступили з Богодухова ідесь 12—13 травня зосередились у с. Крутий Берег на лівому березі Ворскли. Болота, річка, шведські укріплення вздовж її правого берега відділяли кріпость від району зосередження головних сил російської армії.

Облогові роботи шведи почали з кінця квітня. На середину травня їх підкопи з паралельними ходами довжиною до 200 м. досягли кріпосного валу. Перед ропом був зроблений ложемент (окоп), на флангах апрощей (зигзагоподібні окопи) збудовані два чотирикутні редути (на плані — R). Між іншим, на плані Петра ці шведські редути не позначені.

«А. Полтава, зайнята московитами» — зображена на правому крутому березі Ворскли. З півночі до кріпості примикають орні землі. Як свідчить план, оборонна огорожа кріпості була зроблена з земляного валу, палісаду і рову. Очевидно, не зовсім вірним є зображення валу і рову із східної сторони. Обривчасті схили не потребували цього додаткового укріплення⁷. На північний захід від міста показано

¹ Д. Бутурлін, Военная история походов россиян в XVIII ст., т. II, ч. I, СПб, 1820, стор. 284—286; «Письма и бумаги императора Великого» (далі — ПБ), т. 9, вип. 1, М., 1950, стор. 98; вип. 2, стор. 691, 705.

² ПБ, т. 9, вип. 1, стор. 98.

³ В. Е. Шустой, Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700—1709, М., 1958.

⁴ ПБ, т. 9, вип. 1, стор. 36, 42—43.

⁵ «Труды Русского военно-исторического общества», т. 3, стор. 114.

⁶ ПБ, т. 9, вип. 1, стор. 81.

⁷ На одному з планів, який був складений під час ремонту кріпості не раніше 1729 р., вал і рів із східної сторони не позначені. На цьому місці показана лише «огорожа будови» (Відділ рукописів бібліотеки Академії наук СРСР, № 781).

«Д. Розташування шведів під час облоги», біля Хрестовоздвиженського монастиря на підвищенні — «С. Передові пости шведів». На захід від огорожі кріпості нанесені «В. Шведські апроші на підступах до міста».

З самого початку облоги Полтави і визначення напрямку шведських інженерних заходів обложений гарнізон почав будувати в кріпості внутрішню огорожу, яка розділила місто на дві нерівні частини — більшу (східну, «старе місто») і меншу (західну, «нове місто»). На плані ця огорожа зображена неправильно, вона ділить місто на дві приблизно рівні частини. Крім того, не показано міського рову.

Особлива увага приділена зображенню доріг, переправ, мостів, а також дислокації військ на лівому березі Ворскли. Через Ворсклу і її рукави показані «Н. Комунікаційні мости». У кожного з восьми мостів знаходились сторожові пости. Більшість мостів почали будувати в першій половині травня 1709 р.

Для допомоги Полтаві і прикриття шляхів сполучення був влаштований «Ф. Ретраншемент московитів для збереження комунікації з містом»¹. Із східного боку кріпості обложені висунули два контрапроша. На правому березі Ворскли — біля єдиного мосту проти міста — шведи побудували спочатку один редут, а потім безперервну лінію укріплень. Цей «N. Ретраншемент шведів», що складався з чотирьох редутів, як видно з плану, починався від першого редуту і доходив своїм лівим флангом до монастиря. 17—19 травня російські війська «на зло ворогові... не забагато кроків від моста новий редут зробили, з якого вже на ворога стріляють добре»².

28 травня Меншиков доповідав царю про те, що «минулої ночі закладено останній шанець до самих ворожих, до самої річки опрошам»³. На плані укріплення бастионного характеру, розташоване між рукавами Ворскли, зображено проти монастиря, вірніше проти лівого флангу шведських окопів. В цілому план наочно передає систему укріплень шведських і російських військ, які були створені на початку червня. Крім того, показано «Е. Розташування армії московитів» до переправи на правий берег. Ці факти в плані Петра відсутні.

Після тривалих, але невдалих спроб прорвати шведську оборонну лінію напроти Полтави почалась підготовка до генерального бою. План зображує на південь від Полтави російський редут, з якого робилася одна з останніх спроб прориву шведських укріплень і встановлення зв'язку з містом.

Приїзд Петра I в армію 4 червня 1709 р. прискорив події. Рішенням воєнної ради 16 червня була припинена боротьба за комунікаційні лінії. В той же день авангард російської армії в складі 3 піхотних і 12 драгунських полків під командуванням генерал-лейтенанта Ренне переправився через Ворсклу біля с. Петрівки.

З метою забезпечення переправи всієї армії, як це видно з плану, Ренне побудував на висоті перед с. Петрівкою «Q. Тет-де-пон» — передмостове укріплення. Не забаром до переправи підійшла дивізія Алларта.

Наочно зображено рух «армії московитів» вздовж лівого берега до петровської переправи. Головні сили російської армії по мостах і вброд 20 червня форсували Ворсклу⁴ і на її правому березі, біля с. Семенівки того ж дня зайняли укріплений табір — «G. Ретраншемент московитів, до якого вони підійшли 20 червня»⁵. Позаду позиції знаходився яр. Загальна конфігурація табору біля с. Семенівки, показана на плані, значною мірою відрізняючись від даних інших джерел, на наш погляд, мало достовірна. Як відомо, ця позиція зразу була укріплена⁶. На плані ж зображення табору мало чим відрізняється від зімкнутих, бастионного характеру, лівобережних укріплень.

В зв'язку з переходом російської армії на правий берег Ворскли і зайняттям укріпленої позиції за 8 км. від міста шведська армія також почала перегрупування своїх сил.

Головні позиції російських військ перед битвою — другий укріплений табір біля с. Яківців і система шести поперечних і чотирьох поздовжніх редутів — зображені на плані неправильно. Замість П-образного укріпленого табору (на плані Петра — «другий траншамент»), що примикав своїм відкритим тилом до крутого берега р. Ворскли, показані два окремі редуту («O. Редути, що охороняються кавалерією московитів»)⁷.

¹ ПБ, т. 9, вип. 2, стор. 916—917.

² Там же, стор. 885.

³ Там же.

⁴ Д. Ф. Масловский, Записки по истории военного искусства в России, вып. I, СПб, 1891, стор. 137.

⁵ У документі помилково написано «липпя».

⁶ С. Е. Германовский, Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения, зб. «Из истории русского военно-инженерного искусства», М., 1952, стор. 57.

⁷ На плані П. Гуссона ці редуту характеризуються як такі, що «прикривали (?) московитську кавалерію».

Неправдоподібне також зображення на передовій позиції лише п'яти чотирикутних земляних редутів, що показані чомусь вздовж узлісся Яковецького лісу. В дійсності ж уся система редутів, побудованих між Будищенським і Яковецьким лісами, заступаючи єдино можливий напрям атаки шведської армії, дозволила Петру на першому етапі битви вести активно-оборонний бій.

На початку битви головні сили російської армії знаходилися в укріпленому таборі, два батальйони Білгородського (Айгустова) полку — на передовій позиції в редутах, за ними — майже вся кавалерія («I. Кавалерія московитів з боку ретраншементів»).

План відбиває основні моменти першого етапу битви — бій на редутах: «M. Марш шведської армії до місця бою»¹, «K. Шведська кавалерія, що атакувала московитів, де генерала Шліппенбаха було взято в полон», «X. Шведи, що відступали до лісу» (Яковецького). Позначені бойові порядки російської і шведської армій. Центр армії Петра, вишикуваної фронтом до Будищенського лісу, становила піхота московитів під командуванням й. в. царя і генерал-фельдмаршала Шереметева». Фланги бойового порядку займала «кавалерія московитів» (ліворуч О. Д. Меншиков, праворуч — Р. Х. Боура). В другій лінії російських військ на плані позначені: «3. Лінія, яка не атакувала», «4. Козацька кавалерія, яка не брала участі у битві», «5. Кавалерія московитів, яка не брала участі у битві», «V. Піхота шведів під командуванням й. в. короля Швеції» була вишикувана в одну лінію, а кіннота — в дві (на плані: «Т»).

Завершальний етап битви показано коротко, але виразно. Серед умовних знаків окремих дерев Будищенського лісу позначено: «У. Місце, де було взято в полон генерала Реншильда з великою кількістю генералів і значною частиною армії». Ліворуч групами невеликих жовтих і червоних кружечків із штандартами показано «Z. Загальна втеча шведської армії» до Переволочної.

«План знаменитої битви...» не показує остаточного розгрому шведів під Переволочною, в той час як всі його першоджерела (окремі врізки) відбивають ці події

На заключення слід зазначити, що графічне зображення Полтавської битви широко відоме як в Росії, так і в Західній Європі². Достовірність відомостей, що наводяться у петровському плані, робить його одним з найбільш якісних картографічних джерел по історії Полтавської битви. Він неодноразово був зразком для багатьох наступних робіт.

«План знаменитої битви...» в значній мірі доповнює план Петра. На основі вивчення його графіки, співставленої з даними інших письмових джерел, можна судити про розташування військ в районах їх зосередження, про топографію району бойових дій, укріплення Полтави, мости і комунікаційні лінії, передмостові споруди, про російські і шведські укріплені позиції під час облоги кріпості.

Недивно тому, що багато зарубіжних військових істориків XVIII ст. намагалися об'єднати дані обох планів. Наприклад, К. Вейланд в 1720 р. видав план битви, в якому вдало поєднуються відомості двох першоджерел³. З плану Петра було запозичено вірне зображення укріпленого табору біля с. Яковців, а також система редутів передової позиції, з другого плану — лівобережні і правобережні укріплення противників при облозі Полтави. На плані 1740 р. шведа Г. Адлерфельда до копії плану Петра додані комунікаційні лінії та інженерні споруди на берегах Ворскли, побудовані під час облоги⁴.

Разом з тим «План знаменитої битви...» містить багато помилок щодо передачі головного і вирішального етапу бою: на ньому відсутні укріплення табору біля с. Яковців, на передовій позиції зображено п'ять редутів замість шести поперечних і чотирьох поздовжніх, малоімовірно зображення першого ретраншементу біля с. Семенівки. Це пояснюється неправильним використанням як основного джерела одного з планів Алтарта, відхиленого ще Петром I⁵.

Між іншим, саме цей план і особливо його різні гравіровані варіанти XVIII ст., складені на німецькій і французькій мовах, були розповсюджені за кордоном і сприяли поширенню однобічної оцінки Полтавської битви.

Запроваджена Петром оригінальна система редутів з проходами між ними в огорожі укріпленого табору не показана на багатьох планах західноєвропейських кар-

¹ Виступ шведської армії з свого укріпленого табору та її вишикування позначено двома лініями: попереду піхота, позаду кавалерія.

² П. Пекарський, Наука и литература при Петре Великом, т. II, СПб, 1862, стор. 194.

³ Theatri Europaei, t. 18... durch Weiland Carl Gustav. Merians Secl. Erben. Franckfurth am Main, 1720. На плані не показано передмостове укріплення біля с. Петрівки, неправильно зображено перший ретраншемент біля с. Семенівки.

⁴ Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède... par Gustave Adlerfeld, t. IX, Amsterdam, 1740, p. 1.

⁵ ПБ, т. 9, вип. 1, спр. 308.

тографів та істориків. Істотні викривлення в зображенні системи редутив на цих планах викликали і перекручення суті активного оборонного бою. Подібні картографічні джерела чимало сприяли забуттю російських — дійсних творців нових фортифікаційних систем і появи глибоко помилкових тверджень про їх західноєвропейських авторів — Вобана, Моріца Саксонського, Фрідріха II.

Крім загальновійськового, теоретичного і тактичного значення, редути Петра надовго зберегли практичне значення: удосконалена їх система була використана під час Семилітньої війни, а місце бою під Бородінім у 1812 р., за свідченням військових інженерів, було підготовлено подібно до полтавських укріплень

Л. А. ГОЛЬДЕНБЕРГ

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НОВЕ В ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВІ

Все своє життя, сповнене революційної боротьби, свою різнобічну діяльність геніальний син України — Тарас Григорович Шевченко поставив на службу народові. Він рішуче виступав проти царизму і хріпосництва, активно боровся за соціальне і національне визволення українського народу, за світле майбутнє людського суспільства. Він глибоко вірив, що тільки революційною боротьбою можна визволити трудящих від гніту й відкрити їм шлях до щасливого життя. Т. Г. Шевченко мав повне право сказати про себе: «Історія мого життя є складовою частиною історії моєї батьківщини». Та відомо, що значення творчої спадщини таких визначних діячів, як Т. Г. Шевченко, виходить за національні межі і стає надбанням усього прогресивного людства.

Трудящі нашої країни, ставши господарями своєї долі, з великою любов'ю шанують тих, хто боровся проти соціального і національного гніту, за дружбу і мир між народами, хто в тяжкі лихоліття віщував краще майбутнє людству.

Незабаром мине 100 років з дня смерті Т. Г. Шевченка, але його постать не тільки не померкла, а стала ще більш яскравою. По-справжньому значення його діяльності розкривається лише в наші дні. В цьому велика заслуга радянського шевченкознавства.

Радянське шевченкознавство на основі марксистсько-ленінського вчення перетворилось в спеціальну галузь знання. За роки Радянської влади воно вийшло далеко за межі літературознавства. Вивчення життя і творчості Т. Г. Шевченка стало тепер справою не тільки літераторів, а й істориків, філософів, мистецтвознавців і представників інших галузей науки. Саме тому розробка й вивчення ряду проблем шевченкознавства вимагає тісного і достійного контакту, обміну досвідом. Безумовно, що історикам має належати в цій справі не останнє місце. Та, на жаль, історики ще не вносять відповідного вкладу в розвиток шевченкознавства.

В 1957—1958 рр. з'явилося чимало праць з різних проблем шевченкознавства, і цілком природно, що істориків не можуть не цікавити ті значні досягнення, які сталися в цій галузі знання. Короткий огляд літератури, що вийшла за останні

два роки, підказує ті завдання, які ще стоять перед істориками.

Відомо, що глибоке і всебічне вивчення життя, творчості і діяльності Т. Г. Шевченка здійснить тільки на широкій джерельній базі. Слід відзначити, що в 1957—1958 рр. опубліковано ряд джерел, які хоч і не вносять багато нового порівняно з тим, що вже було відомо, а все ж сприятимуть ширшій науковій розробці багатьох питань.

У 1958 р. великим томом вийшли у світ «Спогади про Шевченка»¹. В цій книзі вміщено близько 80 спогадів різних діячів, які знали Т. Г. Шевченка особисто. Ці спогади друкувалися в різний час і в найрізноманітніших виданнях, через що були малодоступні, а іноді й зовсім недоступні для широкого ознайомлення та вивчення. Така збірка спогадів, хоч і не повна, з'явилася вперше, що є безумовним успіхом радянського шевченкознавства.

Спогади-мемуари являють собою джерело хоч і специфічне, але дуже важливе. Адже ж у спогадах можна знайти такі відомості та думки про Т. Г. Шевченка, яких немає, наприклад, в офіційних документах, листуванні тощо. Слід також відзначити, що виданий збірник містить величезну кількість фактів, які стосуються не тільки Т. Г. Шевченка, а й взагалі тодішніх суспільних відносин. Цей матеріал може бути широко використаний і для висвітлення істориками багатьох питань.

Та, відзначаючи виключну цінність такого видання, не можна пройти і мимо тих недоліків, які в ньому є. Передусім слід зауважити, що не всі матеріали даної збірки можна віднести до числа спогадів (наприклад, рецензії на «Кобзар» Т. Г. Шевченка, деякі листи і т. ін.). Це якоюсь мірою порушує принцип добору матеріалів. У передмові розповідається лише про те, що дають спогади в справі вивчення життя і творчості Т. Г. Шевченка. Однак, нам здається, що цим не можна було обмежуватись. В такому виданні слід було підказати читачеві, як користуватися цим хоч і важливим та цікавим, але все ж та-

¹ «Спогади про Шевченка». Упорядкування, вступна стаття та коментарі А. І. Костенка, Державне видавництво художньої літератури, К., 1958, 658 с.

ки досить складним джерелом, слід було розкрити специфіку цього джерела у порівнянні з іншими. В текстах спогадів зроблено ряд скорочень. Безумовно, що загальним застереженням про це в передмові і крапками в певних місцях тексту обмежуватись також не можна. В таких випадках треба хоча б коротко сказати в примітках, що саме пропущено та з яких міркувань, як це прийнято робити в радянських наукових виданнях. До того ж у текстах зустрічаються скорочення, навіть не відзначені обіцяними трьома крапками.

Велике й принципове значення мають у таких великих виданнях примітки. Упорядник проробив значну роботу, щоб пояснити в книзі ряд відповідних місць. Коментарі, подані в кінці книги, допомагають читачеві краще зрозуміти багато важливих моментів. Але упорядник не уникнув і суб'єктивних, непереконливих тверджень, а часом навіть неохайності. Наведемо кілька прикладів. Непереконливо, наприклад, звучить характеристика, яку дає автор коментарів другові й однофамільцеві Т. Г. Шевченка — Варфоломію Григоровичу Шевченку. «Певно, — говорить в примітці, — що Варфоломію підтримував зв'язки з Тарасом Григоровичем більше з метою практичною: його приваблювала популярність та зв'язки поета» (стор. 555). Приблизно такий самий характер має й інше твердження: «Спогади Сошенка не дають глибоких соціальних узагальнень і розгорнутих характеристик, часто позначені обмеженістю, наївністю, однак вони достовірно правдиві і цікаві своєю щирістю» (стор. 560).

Відомо, що в історіографії ще до цього часу не доведено, хто був автором відомої «Історії русов», але в примітці категорично твердиться, що вона «належить Палетикам» (стор. 570). Згадуючи М. М. Попова — чиновника відомого «Третього відділення», навряд чи потрібно було наголошувати на тому, що він «був учителем Белінського в Пензенській гімназії» (стор. 571). Не зовсім чітке й таке твердження: «...цей творчо багатий період дуже убогий на біографічний матеріал» (стор. 586). Виходить, що творчість не є складовою частиною життєпису — біографії кожної людини. Трапляються в книзі й випадки повторення деяких приміток (див. стор. 283, прим. 1 і стор. 288, прим. 2). Навіть одна й та ж сама установа, в якій зберігається художньо-малярська спадщина Т. Г. Шевченка, у збірці чомусь має різні назви: «Центральний державний музей» (стор. 568), «Державний музей Т. Г. Шевченка (Київ)» (стор. 591, 600), «Музей Т. Г. Шевченка» (стор. 603) і т. д. Цих та інших подібних недоліків можна було б уникнути.

До спогадів слід було, крім покажчика імен, дати також географічний покажчик тих місцевостей, де за своє життя побував Т. Г. Шевченко.

Незважаючи на окремі недоліки, збір-

ник «Спогади про Т. Г. Шевченка» сприятиме вивченню доби, життя й творчості великого Кобзаря дослідниками різних галузей науки. Цю книгу з великим інтересом прочитають і широкі кола громадськості.

Майже аналогічна за своїм змістом та характером вміщених матеріалів, але в спеціальним спрямуванням, ще одна книга, що вийшла з друку в 1958 р., — «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників»¹.

Давно назріла необхідність у систематизованому виданні матеріалів до біографії Т. Г. Шевченка, і згадана книга значною мірою заповнює цю прогалину. Тут зібрано майже все з мемуарної літератури про Т. Г. Шевченка, що має науковий інтерес для створення наукової біографії поета. Принципи підбору матеріалів викладено в передмові і з ними можна погодитись. До основного тексту додано докладний коментарій та список літератури. Книга ілюстрована малюнками самого Т. Г. Шевченка, а також іншими матеріалами. В книзі є іменний покажчик, що полегшує користування матеріалами. Все це надає біографічному збірникові про Т. Г. Шевченка надзвичайної цінності.

При читанні цієї книги виникає ряд міркувань та окремі зауваження. Варк було б, крім спогадів, використати також дані з документальних джерел, які внесли б ясність в ряд питань, що з цілковитим достовірністю не можуть бути висвітлені на основі мемуарів. Принаймні, можна було б хоч згадати, що такі документальні матеріали в значній кількості були опубліковані в спеціальному збірнику².

Викликає зауваження і структура самої книги. Упорядники вважають, що 14 розділів книги охоплюють «всі етапи життя і творчості» (підкр. — Ф. П.), а також похорон Т. Г. Шевченка і частково відгук на його смерть» (стор. 34). Таке твердження не зовсім відповідає дійсності, бо, що, наприклад, говорять про творчість Т. Г. Шевченка назви таких розділів: «Петербургські», «Навчання в Академії художеств», «Перша подорож на Україну», «Повернення в Петербург», «Друга подорож на Україну» (хоч це, як відомо, була не тільки «подорож»). Очевидно, слід було б ґрунтовніше продумати структуру книги або уточнити назви розділів. Щодо приміток, то вони, хоч і мають окремі недоліки та огріхи, проте містять дуже цінний і потрібний матеріал про людей, що оточували Т. Г. Шевченка. На жаль,

¹ «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників», Видавництво Академії наук УРСР, К., 1958, 437 с.

² «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах». Під редакцією Д. Д. Коппа. Держполітвидав УРСР, К., 1950. Це видання давно розійшлося. Чи не настав час здійснити нове і більш повне видання цього збірника.

у примітках майже не коментуються події, згадувані в книзі, хоч це в багатьох випадках необхідно було зробити.

Слід зазначити ще одну особливість даної книги: те, що пропущено в «Спогадах», читач знайде в «Біографії». Це переконливо свідчить про те, наскільки суб'єктивними є всякі скорочення.

Не можна сказати, що на сьогодні вже всі джерела, які стосуються життя, творчості й увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка, побачили широкий світ. Досвід показав, що навіть опубліковане раніше—не завжди повне і досконале. Це добре видно з публікації матеріалів, яку здійснив у 1957 р. Д. Іофанов¹.

У книзі вміщено ряд матеріалів, які раніше вже публікувались у різних виданнях, але із скороченнями та перекрученнями через царську цензуру, а також з інших причин. Саме до такої категорії матеріалів належить стаття М. І. Стороженка «Новые материалы для биографии Шевченка», спогади Ф. М. Лазаревського, лист Т. Г. Шевченка з Раїмської фортеці, спогади Є. В. Нудатова тощо. Вміщено в збірнику й нові матеріали: «Записи про Шевченка у щоденниках В. С. Гнилосирова», «Т. Г. Шевченко в неопублікованому листуванні П. О. Куліша», матеріали до історії могили Т. Г. Шевченка, листи О. М. Лазаревського, нові документи про «Шевченківський рух у роки реакції», про заходи громадськості і заборону царським урядом вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Новими є матеріали про заходи прогресивної громадськості щодо спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві. Такий різноманітний і цікавий зміст цього порівняно невеликого за розміром збірника.

Як вже зазначалось, у збірнику вміщено ряд матеріалів, раніше опублікованих, але з різних причин скорочених або перекручених. Та читачеві в багатьох випадках доведеться провести додаткову роботу, щоб виявити такі місця. А цього можна було б уникнути, коли б упорядник і видавництво зробили відповідні позначення.

Слід звернути увагу й на те, що в коментаріях трапляються прикрі неточності та описки. Так, наприклад, на стор. 156 читаємо, що «влітку 1918 року в квітнику колишнього царського саду в Києві більшовиками був встановлений бюст Т. Г. Шевченка». Проте відомо, що це сталося зовсім за інших обставин, ніж ті, про які говориться в примітці. На сторінці 28 замість 8 червня 1850 р. значиться

«8 червня 1810 р.» В окремих текстах документів зустрічаються також відступи від загальноприйнятих археографічних правил. Але все це не так істотно, і збірник в цілому є цінним виданням.

Згадані три публікації здійснено силами літературознавців. Здається, що історики могли б і повинні внести в цю справу і свій вклад. Адже до цього часу ми не маємо публікацій, що характеризували б епоху, в якій жив і творив Т. Г. Шевченко,—наприклад, про селянський рух у першій половині XIX ст. і особливо напередодні реформи 1861 р. Нема також якоїсь більш значної публікації матеріалів про громадсько-політичний рух на Україні в цей же період. Настав час видати повністю матеріали і дати більш-менш вичерпні монографічні праці про Кирило-Мефодіївське братство. Вихід у світ таких праць сприяв би глибшому вивченню ряду проблем у шевченкознавстві. Відсутність систематичних публікацій документів призводить до того, що ряд важливих питань життя і творчості Т. Г. Шевченка розглядається не на широкому фоні тогочасних подій, а на окремих фактах, які часто мають випадковий характер. Настав час видати документальні збірники матеріалів про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, особливо в радянських умовах¹. Відчувається гостра необхідність створення праць джерелознавчого характеру по шевченкознавству. В усіх цих заходах історики можуть взяти найактивнішу участь.

Одним з актуальних завдань шевченкознавства є написання наукової біографії Т. Г. Шевченка. Зважаючи на значення творчості Т. Г. Шевченка в історії українського народу, в цій важливій справі, крім літературознавців, повинні взяти участь і представники інших галузей науки.

В 1957—1958 рр. з'явився ряд монографій та інших досліджень, присвячених життю і творчості Т. Г. Шевченка, які заслуговують того, щоб на них хоч коротко зупинитись.

В широко відомій серії «Жизнь замечательных людей» в 1957 р. вийшла праця Л. Хінкулова «Тарас Григорович Шевченко»². В цій книзі в популярній формі показано життєвий і творчий шлях великого українського поета-революціонера. Позитивною рисою книги є те, що вона стоїть на рівні досягнень радянського шевченкознавства.

Але є в ній і недоліки, на яких необхідно тут зупинитись, бо вони характерні також і для інших праць. Так, замість

¹ Д. Іофанов. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. Державне видавництво художньої літератури, К., 1957, 236 с. Слід зазначити одну особливість цього видання—прізвище упорядника на обкладинці і на титульному листі зазначено як авторське. Навряд чи варто це робити в документальних виданнях.

¹ Чи не слід подумати про створення спеціального довідника, в якому було б наведено населені пункти і вулиці, підприємства, колгоспи і радгоспи, культури, наукові та учбові заклади, що їм присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка.

² Л. Хінкулов, Тарас Григорович Шевченко. 1814—1861, Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», М., 1957, 431 с.

характеристики епохи й умов життя кріпаків автор обмежився тільки розповіддю про війну 1812—1814 рр. Навіть про день народження Т. Г. Шевченка—25 лютого (10 березня) 1814 р.—автор пише, що було це тоді, «коли російські війська підходили до Парижа» (стор. 7). Безумовно, такий «взаємозв'язок» подій мало що дає.

В книзі Л. Хінкулова зовсім нічого не говориться про становище тогочасної України, не розкривається гнобительська політика царизму, який душив всілякі прояви громадсько-політичного і національно-культурного розвитку українського народу. Про це не слід забувати, бо інакше не можна буде зрозуміти багатьох важливих явищ. Так, наприклад, у книзі Л. Хінкулова зазначається, що «нова українська література складалась пізніше, ніж література російська, пізніше вироблялась і українська літературна мова» (стор. 71). Через сторінку автор говорить, що «українська література перших десятиліть XIX ст. не досягнула того рівня, на якому стояла російська література того часу... в творчості Пушкіна і Рилеєва, Лермонтова і Крилова, Гоголя і Грибоєдова» (стор. 73). Тільки Т. Г. Шевченко стає основоположником нової української літератури критичного реалізму, остаточно стверджує українську літературну мову. Але обмежитись тільки цими твердженнями і не вказати на причини, які призвели до такого становища, буде ненауково. На нашу думку, цей процес в Росії і на Україні мав багато спільного і відбувався майже одночасно (навіть ряд названих російських письменників були сучасниками Т. Г. Шевченка). Та на Україні, де царизм проводив політику національного пригнічення, цей процес мав і свої особливості.

Т. Г. Шевченко був геніальним національним поетом українського народу, виразником дум і прагнень прогресивних кіл України. І саме через це не можна обійти питання про те, як зустріли на Україні появу його творів. Але в книзі Л. Хінкулова (та і в інших працях про Шевченка так само) читач не знайде про це відповідних даних. Не можна обмежуватись тільки переказом змісту рецензій, вміщених у різних столичних журналах на «Кобзар» та «Гайдамаки». В результаті виходить, що Україна того часу зображується провінцією, в якій жили люди, далекі від тих передових думок, що хвилювали тодішнє суспільство. Але в дійсності було не так.

В 1847 р. під час слідства в «Третьем отделении» Т. Г. Шевченко заявляв: «Ще в Петербурзі я чув скрізь дерзості і осудження щодо государя і уряду. Повернувшись до Малоросії, я почув ще гірше поміж молодими та статечними людьми». Це твердження такого авторитетного сучасника, яким був Т. Г. Шевченко, ще чекає свого розкриття в літературі. Адже не можна не звернути уваги на те, що саме після першої подорожі на Україну, а по-

тім переїзду сюди Т. Г. Шевченко написав такі твори, як «Сон», «Єретик», «Кавказ», «І мертвим і живим», «Великий льох», «Холодний Яр», «Заповіт» та інші, які були сповнені революційного змісту. Безумовним є те, що нам потрібно більше знати про громадсько-політичний рух на Україні 30—50-х років, ніж ми знаємо на сьогоднішній день. І тут ще майже неопечатий край роботи для істориків, бо літератори хоч і торкаються цього періоду, але тільки в зв'язку з літературним процесом.

У книзі Л. Хінкулова дуже невизначено говориться про Кирило-Мефодіївське братство, про його сильний, як на той час, антикріпосницький та республіканський характер. Та, може, в цьому більш звичили історики, які за післявоєнні роки не дали жодної значної праці, присвяченої цій політичній організації.

Цікавими і найбільш повними в книзі Л. Хінкулова є розділи, в яких розповідається про заслання Т. Г. Шевченка, про його перебування в солдатах. Автор показує, що і в цей тяжкий час Т. Г. Шевченко зустрічав людей, які його підтримували і намагались полегшити тяжку долю поета. Багато нового і цікавого розповідає автор у розділах, присвячених перебуванню Т. Г. Шевченка в Петербурзі після повернення із заслання, його зв'язкам з російськими революційними демократами.

Л. Хінкулов широко використав факти з мемуарів, які до цього року були маловідомі для широкого кола читачів. Правда, він іноді зловживає цим джерелом і цілими сторінками переказує ті чи інші спогади.

Праця Л. Хінкулова не позбавлена і окремих неточностей фактичного порядку. Так, перебуваючи в Почаєві, Шевченко навряд чи міг бачити «на горизонті гори Карпатських гір» (стор. 119). Допускає автор ряд неточностей в описові Києва того часу. Невірне твердження про те, що нібито 5 квітня 1847 р. Шевченко востаннє бачив Київ (стор. 135), бо він побував тут і в 1859 р. Не відповідає дійсності твердження, що начебто Оренбург у 1848 р. був «типичним повітовим містечком» (стор. 150). Можна було б зробити ще ряд дрібних закидів авторові, але це ніяк не впливає на позитивне значення книги в цілому.

В 1958 р. вийшла з друку праця О. Білецького та О. Дейча під назвою «Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет»¹. Невелика за обсягом, ця книжка однак привертає увагу читача своїм змістом, так і викладом. Автори коротко зупиняються на відомих фактах біографії поета-революціонера, але особливу увагу приділяють його творчості, переконаливо показують, що Т. Г. Шевченко займав

¹ О. Білецький, О. Дейч, Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет, Державне видавництво художньої літератури, К., 1958, 206 с.

особливе місце в українській і світовій літературі.

Крім аналізу поетичної творчості Т. Г. Шевченка, автори спеціально зупиняються на його повістях, показують їх художню та ідейну цінність. Повісті Т. Г. Шевченка мають характер першоджерела для вивчення багатьох питань першої половини XIX ст. На жаль, історики цим джерелом ще дуже мало скористались у своїх працях. Але, на нашу думку, є певним перебільшенням твердження авторів книжки, що, «може, саме повісті разом з щоденником найповніше розкривають перед нами видатну особу «кріпака-інтелігента», вихованця двох братерських культур — російської і української, — революціонера-демократа, мислителя-матеріаліста, ... поета, художника, історика-археолога, фольклориста» (стор. 133). Своє розкриття це не в меншій мірі знаходить у поетичній та малярській творчості Т. Г. Шевченка.

Автори роботи докладно зупиняються на висвітленні процесу ідейного зростання творчості Т. Г. Шевченка. Нам здається, що розкривати й далі цей процес є одним із важливих завдань шевченкознавства. Але чи не настав час дещо переглянути існуючий поділ творчості Т. Г. Шевченка на два періоди, які по суті в працях шевченкознавців різко протиставляються один одному, хоч і без особливих на те підстав. Цей поділ до певної міри перетворився в схему, яка спрощує творчий шлях поета-революціонера.

З тексту (стор. 29) виходить, що начебто національно-визвольний рух у різних країнах Європи почався після 1812 р. Це не зовсім так. Боротьба проти наполеонівської агресії в той час уже була одним із проявів цього руху, який почався раніше. Слід було б у книзі більше підкреслити позитивний вплив діяльності і творчості Т. Г. Шевченка на українську тогочасну громадськість.

В 1958 р. також вийшла окремою книгою популярна біографія Т. Г. Шевченка, написана Г. Недільком¹.

Багатство своїх думок і прогресивну систему поглядів Т. Г. Шевченко вплив не тільки в творах красного письменства та малярства, а й у листах та щоденникові. Він був у повному розумінні слова мислителем. У дореволюційному шевченкознавстві цій проблемі майже зовсім не приділялось уваги. Та це й зрозуміло, бо матеріалістичний світогляд Т. Г. Шевченка різко розходився з панівними тоді ідеалістичними поглядами більшості дослідників його творчості. Але боротьба за Т. Г. Шевченка у визначенні його світогляду не припинялась і тоді. В той час, як прогресивні діячі високо цінили його матеріалістичні погляди, реакціонери всіх мастей силкувалися всіляко їх заперечити або перекутати і витлумачити так, щоб

Т. Г. Шевченко став не схожим на самого себе.

Заслугою радянського шевченкознавства є те, що в ньому приділяється значна увага вивченню світогляду Т. Г. Шевченка. В цій справі певну роботу провадили і провадять філософи. Вже виійшло з друку кілька праць. Про світогляд Т. Г. Шевченка розповідається в монографії І. Д. Назаренка, яка була надрукована в 1957 р.¹ і вже одержала схвальну оцінку в нашій пресі. В книзі висвітлюються суспільно-політичні, філософські та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка, що становили єдине ціле з поглядами російських революціонерів-демократів. І. Д. Назаренко показав, що твори Т. Г. Шевченка написані в дусі матеріалістичної філософії і передової ідеології того часу, спрямованої проти реакціонерів та ідеалізму. Він підкреслює, що творчість Т. Г. Шевченка завжди була тісно зв'язана з революційною боротьбою українського народу, піднімала його на боротьбу. В книзі розкривається велике значення творчості Т. Г. Шевченка і в нашій дні в боротьбі проти реакції, проти розтлінної буржуазної ідеології, в тому числі й проти ідеології українського буржуазного націоналізму. І. Д. Назаренко розвінчує фальсифікацію творчості Т. Г. Шевченка українськими буржуазними націоналістами всіх мастей. На конкретних прикладах у праці показано, як зараз фальсифікують творчість Т. Г. Шевченка буржуазні націоналісти, які цілком перейшли на службу до американських імперіалістів, як спотворюють вони образ великого українського мислителя.

Але є в книзі й окремі недоліки. Так, наприклад, автор мав би підкреслити, що саме нового вніс Т. Г. Шевченко як мислитель у порівнянні із своїми попередниками і сучасниками. Є в книзі і структурні недоліки. Але загалом слід відзначити, що поява праці про світогляд Т. Г. Шевченка допомогатиме у розв'язанні багатьох питань, що постають перед шевченкознавцями.

Як уже згадувані першоджерела, так і факти, наведені в дослідженнях, яскраво свідчать про діяльність та ідейну єдність Т. Г. Шевченка з революційними демократами, що були попередниками російської революційної соціал-демократії. В єдності з російськими революційними демократами і полягала сила та прогресивність Т. Г. Шевченка. Цій важливій проблемі присвятив свою працю Є. С. Шабліовський². На великому фактичному матеріалі

¹ І. Д. Назаренко, Світогляд Т. Г. Шевченка, Державне видавництво художньої літератури, К., 1957, 243 с.

² Є. С. Шабліовський, Шевченко і російська революційна демократія, Видання друге, виправлене і доповнене, Вид-во Академії наук УРСР, К., 1958, 322 с.

¹ Г. Неділько, Тарас Шевченко, Крымиздат, Симферополь, 1958. 80 с

лі автор книги переконливо і яскраво показав ідейно-творчі зв'язки Т. Г. Шевченка з видатними діячами революційної демократії Росії — М. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим, О. І. Герценом та іншими — в кінці 50 і на початку 60 років XIX ст.

Справжніми борцями не на словах, а на ділі за соціальне й національне розкріпачення народів виступали в той час революційні демократи, і Т. Г. Шевченку належить в цьому відношенні одне з провідних місць. В його особі поєдналися не тільки геніальний поет, великий художник-малювальник, а й послідовний революціонер, палкий борець проти самодержавства, кріпосництва, за національні права українського народу.

Слід відзначити, що за своїм змістом праця Є. С. Шабліовського далеко ширша від її назви. Автор торкається не лише літературних питань, а й тих різноманітних проблем, що їх порушували революційні демократи, борючись проти феодально-кріпосницького ладу. Факти, зібрані в книзі, аргументовані висновки, зроблені автором, використовуватимуть не тільки літератори, а ще в більшій мірі — історики, коли розглядатимуть події напередодні та під час проведення реформи 1861 р.

Є. С. Шабліовський поставив перед собою важливе завдання — показати, «що дала російська революційна демократія Шевченкові і що дав Шевченко російській демократії» (стор. 8). На основі численних фактів вперше в літературі ґрунтовно висвітлено це питання, і в цьому значна заслуга автора. На нашу думку, недоліком книги є те, що в ній не показано, який відгук знаходили передові думки того часу на Україні. Слід було б також підкреслити, що завдяки діяльності революційних демократів ідейні взаємозв'язки і дружба російського та українського народів піднялись на новий і вищий ступінь.

Ознайомлення з шевченкознавчою літературою дає підстави для висновку, що історики ще дуже мало зробили в збагаченні її спеціальними дослідженнями. Необхідність розв'язання ряду проблем викликається не лише потребами шевченкознавства, а й зростаючими завданнями радянської історичної науки в цілому.

Невивченість ряду проблем історії України відчутна і на розумінні творчості Т. Г. Шевченка. Так, наприклад, ще недостатня вивченість такого яскравого і прогресивного явища в історії українського народу, яким було козацтво, призвела до того, що і досі невірною трактується рання творчість Т. Г. Шевченка.

Важко та й просто неможливо збагнути всю глибину генія Т. Г. Шевченка, не врахувавши одну надзвичайно важливу обставину, а саме, що його життя і діяльність проходили в той час, коли розкладались феодально-кріпосницькі й зароджувались капіталістичні відносини і відбував-

ся процес формування української нації. Ці зміни позначалися в усіх галузях життя. Проблеми, що виникали тоді перед суспільством, знаходили своє відображення в різносторонній діяльності Т. Г. Шевченка сильніше і яскравіше, ніж у будь-кого на Україні. Він не тільки пояснював явища, давав їм оцінку, а й намагався заглянути в майбутнє. Значною була роль Т. Г. Шевченка в формуванні національної свідомості українського народу. Розкрити умови історичного процесу, в яких складалась українська нація, — одне з важливих завдань істориків.

Більшу частину свого життя, роки розквіту своїх творчих сил Т. Г. Шевченко прожив не на Україні, а за її межами. І, незважаючи на це, Україна, життя і боротьба українського народу завжди стояли в центрі його уваги. Буржуазно-націоналістичні «шевченкознавці» шукали причину цього в ідеалістичних і навіть містичних категоріях. Але в основі цього лежать реальні зв'язки Т. Г. Шевченка з Україною, які ще дуже мало розкрито в літературі. Необхідно показати, що Петербург і Москва в той час теж були центрами політичного і культурного життя і для України.

Державний музей Т. Г. Шевченка видав довідник «Шевченківські місця України»¹, і хоч він далеко не повний, але дає уяву про зв'язки Шевченка з Україною. Цей довідник, як видно з передмови, є лише початком великої роботи, щоб показати шевченківські місця не лише на Україні, а й у Росії, Казахстані, Литві. Справа важлива і дуже потрібна. Але, здається, настав час видати також матеріали про людей, з якими підтримував тісні зв'язки Т. Г. Шевченко або в оточенні яких перебував. І в цьому вже не можна обходитись довідниками, а необхідні спеціальні дослідження².

Зроблено перші кроки в справі наукового визначення місця і ролі Т. Г. Шевченка в світовій літературі. Про це багато цікавого і нового говориться у вже згадуваній праці О. Білецького і О. Дєйча. Піднімається це питання і в книжці Є. П. Кирилюка «Шевченко і слов'янські

¹ «Шевченківські місця України», Видво Академії наук УРСР, К., 1957, 163 с.

² Ряд досліджень з цього питання опубліковано в збірниках праць наукових шевченківських конференцій. В 1957 р. вийшов з друку «Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції», що відбулась у березні 1956 р. Вийшли з друку також тези доповідей на шостій (1957 р.) та сьомій (1958 р.) шевченківських конференціях. Напевно, з цієї проблеми будуть публікуватись матеріали також у збірниках, що їх почав у 1958 р. видавати Державний музей Т. Г. Шевченка під назвою «Питання шевченкознавства».

народи»¹. В цій невеликій за розміром праці розповідається про переклади і розповсюдження творчості українського поета на мовах західних і південних слов'ян. Автор не тільки наводить конкретні факти, а й по-новому висвітлює ряд явищ, вносить істотні поправки в погляди і поняття, що існували раніше.

Про переклади творів Т. Г. Шевченка на західні мови говориться в спеціальному збірникові статей, випущеному в 1958 р. Київським державним університетом².

В згаданих працях, а також у статтях, надрукованих в інших збірниках, піднімаються мало вивчені питання. Можна в зв'язку з цим назвати і ряд проблем, які необхідно було б розробляти історикам. Зупинимось на деяких з них.

Добре відомо, якого великого значення надавали К. Маркс і Ф. Енгельс польському визвольному рухові 30—60-х років XIX ст. Відоме й висловлювання В. І. Леніна: «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах не було самостійних, масових, демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»³.

В силу історичних умов польський революційно-визвольний рух мав поширення і на українських землях. Та, незважаючи на важливість цієї проблеми, за останні роки на Україні не опубліковано жодної праці, присвяченої польському визвольному рухові. Безумовно, що це позначилось і на стані вивчення творчості та діяльності Т. Г. Шевченка, і, в свою чергу, спричинилося до того, що про деякі факти згадується дуже побіжно, без ув'язки їх із загальним ходом подій або зовсім не згадується. Є випадки, коли обмежуються лише твердженнями про «можливість» впливу польської революційної демократії на творчість Т. Г. Шевченка, і навіть в значній мірі ігнорується те, що було зроблено корисного в цьому відношенні попередниками⁴.

Справа ж не стільки у «впливах»⁵, як у настроях, що охоплюють суспільство в

певний час, а видатні діячі найбільш яскраво відбивають його передові погляди. Напевно, що історикам слід звернути увагу на цю проблему.

Вже писалось про Т. Г. Шевченка, як поборника дружби і єднання слов'янських народів. Та здається, що історикам слід було б звернути більше уваги на те, щоб розкрити завдання, які стояли в тих конкретно-історичних умовах перед слов'янськими народами. Зростаючий інтерес до творчості Т. Г. Шевченка серед інших народів — явище не лише суцільно літературне, а й глибоко суспільне. І щодо цього історики теж можуть сказати своє слово.

Спеціальним завданням для істориків залишиться і надалі досліджувати історичні погляди Т. Г. Шевченка. В цьому відношенні вже дещо було зроблено істориками раніше. Щодо останніх двох років, то можна назвати спеціальну працю М. І. Марченка, присвячену історичним поглядам Т. Г. Шевченка¹. Появу такої праці слід вітати. Адже ж добре відомо, що в своїй різнобічній діяльності Т. Г. Шевченко особливу увагу приділяв історичному минулому українського народу. Історичні погляди Т. Г. Шевченка — це складова і дуже важлива частина його світогляду. А все ж слід зазначити, що до недавнього часу в літературі було поширене цілком невірне твердження про історичні погляди Т. Г. Шевченка, як погляди не спеціаліста-історика. Але дедалі стає ясним, що Т. Г. Шевченко своїми прогресивними ідеями більше зробив для розвитку історичної науки, ніж деякі історики-професіонали.

М. І. Марченко поставив перед собою широке завдання, а саме: «звести в систематизований виклад погляди великого українського поета на головні явища історії України і показати величезний вклад, внесений Шевченком у розвиток історичної думки XIX ст.» (стор. 4). Автор з марксистсько-ленінських позицій розглядає ряд піднятих питань. В цілому праця М. І. Марченка заслуговує позитивної оцінки, і вона вже її одержала в нашій пресі. Вважаємо необхідним зупинитись лише на деяких питаннях.

Підходячи до оцінки значення того чи іншого діяча минулого, завжди необхідно брати за основу ленінське положення: що нового дав той чи інший діяч у порівнянні із своїми попередниками, як / позиція він займав по відношенню до своїх сучас-

таті ні один великий поет світу з волі таких «вчених» не був так опутаний «валивами», як Т. Г. Шевченко. Було це наслідком зневіри в сили і глибоку самотність поета, в сили народу, з надр якого він вийшов.

¹ М. І. Марченко, Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», К., 1957, 195 с.

¹ Є. П. Кирилюк, Шевченко і слов'янські народи, Вид-во АН УРСР, К., 1958, 61 с.

² «Твори Тараса Григоровича Шевченка в перекладах на західні мови. Збірка статей», Вид-во Київського держуніверситету, К., 1958, 74 с.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 398.

⁴ Див., напр. П. Г. Приходько, Поема Т. Г. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля»), Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 11—14.

⁵ Однією із антинаукових засад буржуазного шевченкознавства було і є те, що в усьому шукали «впливу». В резуль-

ників. Розглядаючи погляди Т. Г. Шевченка в своїй книзі, М. І. Марченко майже не приділив ніякої уваги цьому важливому питанню. Відомо, наприклад, що сучасниками Т. Г. Шевченка, які займалися історією України, були П. О. Кулш та М. І. Костомаров. Автору книжки слід було б показати ту велику різницю, яка існувала в поглядах на історію між Т. Г. Шевченком та двома згаданими, а також іншими істориками дворянського і ліберально-буржуазного табору.

Не знайде читач відповіді і на питання, чому Т. Г. Шевченко протягом усього життя так багато уваги приділяв історії України. Автор більше коментує твори Т. Г. Шевченка на історичну тематику. Але Т. Г. Шевченко відрізнявся від інших тогочасних істориків тим, що він піднімав і розв'язував ряд важливих питань по-новому з позицій революційної демократії. Був це новий, вищий етап у розвитку

української історіографії. Це необхідно було особливо підкреслити.

Згадуємо про це все не для того, щоб применшити значення праці М. І. Марченка, а з метою підкреслити ті деякі питання, які, на наш погляд, ще стоять перед істориками у вивченні багатой спадщини Т. Г. Шевченка.

Через невеликі розміри огляду не вдалось згадати і про інші праці з питань шевченкознавства, що вийшли протягом 1957—1958 рр. Щождо міркувань з приводу звадань істориків, то, безумовно, вони вимагатимуть корективів і доповнень.

Наближається знаменна дата — 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Є всі підстави сподіватись, що історики до того часу подолають те відставання, яке ще має місце, і внесуть свій вклад у розвиток радянського шевченкознавства.

Ф. П. ПАВЛОВИЧ

СУЧАСНІ «КРИТИКИ» МАРКСА ТА ІСТОРИЧНА НАУКА

Величезним завоюванням науки є відкриття матеріалістичного розуміння історії. Маркс і Енгельс показали, що історія людства — не хаотичне і випадкове нагромування подій, не результат свавільних дій і вчинків окремих видатних осіб — державних діячів, царів, королів тощо, а природно-історичний процес, обумовлений рядом об'єктивних, незалежних від волі і свідомості людей закономірностей. «Домарксистська «соціологія» і історіографія, — писав В. І. Ленін, — в *кращому* разі давали нагромування сирових фактів, уривково пабраних, і зображення окремих сторін історичного процесу... Люди самі творять свою історію, але... які є об'єктивні умови виробництва матеріального життя, що створюють базу всієї історичної діяльності людей, який є закон розвитку цих умов, — на все це звернув увагу Маркс і вказав шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості, процесу»¹.

Матеріалістичне розуміння історичного процесу стало могутньою зброєю в руках пролетаріату і його революційних партій в справі виховання мас трудящих у соціалістичному дусі, вироблення у них науково-матеріалістичного світогляду, в справі здійснення кінцевої мети робітничого класу — завоювання диктатури пролетаріату і побудови безкласового комуністичного суспільства.

Спираючись на знання закономірностей суспільного розвитку, марксистська історіографія дала глибоке наукове пояснення

найважливіших історичних подій і цілих епох, відтворила в усій складності і суперечливості історичний шлях як усього людства, так і окремих народів. Марксизм довів, що справжніми творцями історії, головною її рушійною силою є народні маси, виробники матеріальних благ, що свідоме використання трудящими, керіваними революційними партіями, законів суспільного розвитку незмірно прискорює історію, настання об'єктивно необхідних суспільних змін.

Не випадково сучасні «критики» Маркса з табору буржуазних ідеологів, правих соціалістів і ревізіоністів головний свій вогонь спрямовують саме проти матеріалістичного розуміння історії, намагаючись ідеологічно обеззброїти робітничий клас, позбавити його історичної перспективи, підірвати віру в торжество великої справи перемоги комунізму.

Наступ на марксистську історичну науку ведеться двома, на перший погляд протилежними, шляхами. З одного боку, пропагується нестримний суб'єктивізм і волюнтаризм, з другого — всіляко принижується суб'єктивний фактор, його значення в поступальному розвитку людства. В обох випадках заперечується матеріалістичне розуміння історії, в основі якого лежить поєднання об'єктивних закономірностей суспільного розвитку із свідомою діяльністю народних мас, суспільних класів, партій, тобто суб'єктивних сил.

Захисники буржуазної ідеології, в тому числі ревізіоністи, підмінюючи науковий аналіз поверховим, вульгарним підходом до історичних фактів і подій, не бачать закономірностей і зв'язків суспільного роз-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 38.

випутку, основних суперечностей і вирішальних тенденцій соціальних процесів.

Відкидаючи монізм марксистської історичної науки, вони в своїх теоретичних побудовах тягнуться до еkleктики, що є зручною формою «заперечення» закономірностей суспільного життя і можливостей науково передбачити історичну перспективу. Знову оживає давно спростована марксистом теорія «багатьох факторів», яка не визнає існування головних, провідних закономірностей історії. Англійський соціолог К. Поппер зводить вивчення історії до аналізу розрізнених фактів. Об'єктивним законом історії він протиставляє «суб'єктивну інтерпретацію» історичних подій, сваволлю в історичній науці¹. Французький історик М. Крузе завдання історичної науки вбачає в тому, щоб «описувати і пояснювати, а не судити, порівнювати історичну дійсність з якимсь типом ідеальної цивілізації»².

Спростуванню ідеї поступального розвитку людства, яка доведена самим життям, покликані служити концепція циклічності відомого англійського історика А. Тойнбі, численні варіанти «теорії» регресу і неминучої загибелі цивілізації, етнопольоцентристські схеми, спроби «математизувати» історію, різні космополітичні ідейки про «наднаціональний» розвиток людського суспільства тощо. В книзі французького соціолога Батенбурга «Фантасмагічна хода людства»³, яку автор розіслав президентам і прем'єрам усіх країн світу, розроблено навіть план «врятування» людства від катастрофи, що нібито йому загрожує. Виявляється, для нього тільки треба створити «Всесвітнє об'єднання» з чолі з представниками усіх галузей знання. Керівна роль в цьому «об'єднанні», за думку автора, звичайно, повинна належати Заходу, тобто імперіалістичним країнам.

З усього цього випливає, насамперед, висновок, що буржуазія та її ідеологи жорстко бояться самої ідеї соціального прогресу. Страх перед майбутнім, намагання будь-що затримати поступальний розвиток людства — ось об'єктивний зміст згінюючих реакційних «теорій» і концепцій, що ними озброюється сучасна буржуазна історична наука.

Та скільки б не «спростовували» буржуазні «вчені» закономірності розвитку людської історії, скільки б не галасували про неминучий крах цивілізації, соціальний прогрес проклятиме і далі своїм дорогою. Про це переконливо свідчать зусилля Великої Жовтневої соціалістич-

ної революції, утворення могутнього табору соціалістичних країн, зростаюча боротьба народів за мир, соціальну справедливість і національну незалежність. Не загибель цивілізації, а остаточно загибель капіталізму, що став гальмом для суспільства, і перемогу комунізму в усьому світі несе людству майбутнє. Саме цього бояться ідеологічні зброєносці імперіалізму. Не випадково вони намагаються прищепити довірливим людям думку, нібито розв'язання суперечностей капіталізму шляхом революції означатиме «кінець руху історії»⁴.

Заперечення соціального прогресу — це ідеологічна реакція капіталізму на Велику Жовтневу соціалістичну революцію в нашій країні і соціалістичні перетворення в ряді інших країн. Жовтнева революція відкрила еру соціалізму, блискуче підтвердивши відкриті марксистом закономірності історії, насамперед неминучість заміни капіталізму соціалізмом.

Не дивно, що буржуазні ідеологи і ревізіоністи намагаються будь-що применшити значення Жовтневої революції, перевернути її справжній зміст. Б. Каутський, автор ганебно відомої програми соціалістичної партії Австрії (СПА), взагалі відкидає соціальний характер Жовтневої революції, кваліфікуючи її як звичайну зміну влади, здійснену шляхом політичного перевороту: замість самодержавного режиму встановилась «комуністична диктатура»⁵. Інший член керівної верхівки СПА К. Чернец, хоч на словах і визнає, що Жовтнева революція «привела до радикального розриву з минулим», однак тут же твердить, що ця революція не відкрила шлях до соціалістичних перетворень. Соціалістичну індустріалізацію, яка докорінно змінила обличчя нашої країни, Чернец оголошує процесом «первісного капіталістичного нагромадження»⁶. В такому ж дусі висловлюється і американський економіст А. Берл. «Російська революція, — заявляє він, — номінально базувалась на комуністичній догмі, але її основні зусилля були спрямовані на вишукування зброї, з допомогою якої можна було силоміць втягти в індустріалізацію велику відсталу країну»⁷.

Деякі ревізіоністи йдуть ще далі. Вони готові навіть оголосити Жовтневу революцію... зрадою марксизму. Це «мотивується» тим, що Маркс нібито чекав на соціалістичну революцію тільки в розвину-

¹ Див. М. Merleau-Ponty, Les Aventures de la dialectique, Paris, 1955, стор. 279.

² Газета СПА «Arbeiter Zeitung» від 23 листопада 1957 р.

³ Журнал СПА «Die Zukunft» № 10 за 1957 р., стор. 249.

⁴ Adolf A. Berle, The Twentieth Century Capitalist Revolution, London, 1955, стор. 13.

¹ K. R. Popper, Misère de l'historicisme, Paris, 1956.

² «Histoire générale des civilisations», t. 1, Paris, 1955, стор. VII.

³ Th. Batemburg, La Marche fantastique des hommes, Bordeaux, 1956.

тих індустріальних країнах, до числа яких Росія не належала. Диктатура пролетаріату, на думку Сіднея Хука, «ознаменувала повний розрив з усіма демократичними традиціями марксизму»¹. Американський історик Г. Кон² також твердить, що, піднявши народ на соціалістичну революцію, більшовики нібито відкинули демократичні традиції марксизму.

Подібних висловлювань і оцінок можна було б навести чимало. Всі вони свідчать про цілковите теоретичне безсилля ідеологів імперіалізму, про їх нездатність або небажання зрозуміти причини і результати Жовтневої революції.

Чого варті, наприклад, вигадки про індустріалізацію в СРСР, що була однією з найважливіших ланок соціалістичного будівництва. Політика індустріалізації забезпечила могутній розквіт усієї економіки країни, піднесення матеріального добробуту і культурного рівня народу. Соціалістичний метод індустріалізації докорінно відрізняється від капіталістичного. Він не пов'язаний з експлуатацією робітників, розоренням селянства, пограбуванням і пригнобленням інших народів. Саме тому політику індустріалізації одностайно підтримував увесь радянський народ. Індустріалізація Радянської країни під керівництвом Комуністичної партії перетворилася у всенародну справу. Ототожнювати соціалістичну індустріалізацію з капіталістичною — значить свідомо фальсифікувати історію.

Не витримує ніякої критики і теза апологетів буржуазії про якусь суперечність між «демократичними традиціями марксизму» і диктатурою пролетаріату. Головним у марксизмі є вчення про диктатуру пролетаріату, шляхи її завоювання і зміцнення. Диктатура пролетаріату кладе початок справжньому народовладддю, справжній демократії в інтересах експлуатованої більшості. Її насилля спрямоване лише проти експлуататорських елементів, і значення саме цієї сторони диктатури пролетаріату дедалі зменшується в ході соціалістичного перетворення і перевиховання суспільства.

Буржуазні ідеологи фальсифікують історію і перекручують марксизм в усіх питаннях. Вони роблять вигляд, ніби їм нічого не відомо про ленінський етап у марксизмі, про ленінську теорію соціалістичної революції, за якою революція може відбутись не обов'язково в найбільш індустріально розвиненій країні; замовчують вони і численні висловлювання Маркса і Енгельса про революційне майбутнє Росії.

У своєму ставленні до Жовтневої революції, а отже до основних закономірно-

стей історичного розвитку, «критики» Маркса усіх гатунків виявляють повну однаковість. Різниця між ними полягає лише в тому, що буржуазні ідеологи і праві соціалісти головні зусилля спрямовують на перекручення ідей соціалізму і винайдення шляхів порятунку капіталістичного ладу («народний капіталізм», «соціальна стратифікація», «соціальна мобільність» тощо), а ревізіоністи в комуністичних і робітничих партіях ряду країн перекручують ленінське вчення про партію, зводять наклепи на країни соціалістичного табору, фальсифікують соціалістичну дійсність.

Улюбленим фальсифікаторським прийомом ревізіоністів є проголошення Жовтневої революції чисто російським явищем, яке не може бути прикладом для інших країн. Цим заперечується історична необхідність революції і диктатури пролетаріату при переході від капіталізму до соціалізму і «обгрунтовуються» різні буржуазно-націоналістичні перекручення. Не випадково саме ті, що всіляко принижували значення Жовтневої революції, підхопили ідею так званого «національного комунізму», цієї відміни буржуазного націоналізму. А. Лефевр, виключений з Французької комуністичної партії, в книзі «Сучасні проблеми марксизму» пише: «Нав'язувати іншим приклад Радянського Союзу як ідеал — значить впадати в небезпечний догматизм»². «Російський досвід не може і ніколи не міг стати зразком соціалізму для будь-якої із західних країн». — заявив американський ревізіоніст Кларк, колишній редактор газети «Дейлі уоркер»³. Те ж саме говорив у своєму виступі на XVI з'їзді Компартії США Ломен: «Нам потрібна нова наука... нам потрібний західний соціалізм замість соціалізму східного»⁴.

Перекручено висвітлюється історичний шлях, пройдений першою в світі соціалістичною державою, і в ревізіоністській програмі Союзу комуністів Югославії. Впади югославських ревізіоністів проп. СРСР і країн народної демократії нічим не відрізняються від імперіалістичної пропаганди. У своїй ненависті до Радянської країни угорський ревізіоніст Імре Найдійшов до прямої зради батьківщини і міжнародного комуністичного руху.

Спроби буржуазних ідеологів і ревізіоністів довести, що між соціалізмом і капіталізмом немає істотної різниці, що в ка-

¹ Реакційні соціологічні «теорії», автори яких намагаються довести, що в буржуазних країнах нібито відбувається процес злиття класів і «демократизації» капіталізму.

² Lefevre H., Les problèmes actuels du Marxisme, Paris, 1958, стор. 33.

³ «Daily Worker» від 29 серпня 1956 р.

⁴ Цитується за журналом «Вопросы фил. софий», № 10, 1958 р., стор. 5.

¹ S. Hook, Marx and the Marxists, New York, 1955, стор. 85.

² H. Kohn, The Mind of Modern Russia, New York, 1955, стор. 235.

піталістичних країнах відбувається нібито процес зникнення класів, спростовуються фактами самого життя. Незаперечний той факт, що капіталістична система, яка, коли вірити ревізіоністам, майже «трансформувалася в соціалізм», переживає дедалі гострішу економічну і політичну кризу. В Сполучених Штатах Америки вже за перше післявоєнне десятиріччя було два економічні спади (в 1949 і 1954 рр.). Восени 1957 р. почався новий економічний спад. В березні 1958 р. обсяг промислової продукції в США, порівнюючи з максимальним рівнем у грудні 1956 р., зменшився на 13%. Число повністю безробітних становить тепер близько 5 мільйонів чол.

Мільйони безробітних є в Англії, Італії, ФРН, Японії. В країнах капіталу росте страйкова хвиля, посилюється боротьба трудящих за свої життєві права, за мир і демократичні свободи.

Соціалістична дійсність говорить сама за себе. В Радянському Союзі та в інших соціалістичних країнах немає безробіття і підневільної праці. Соціалістична система забезпечує народним масам дедалі вищий життєвий рівень, всебічний розвиток людської індивідуальності, могутній розквіт науки і культури.

Керуючись історичними рішеннями ХХІ з'їзду КПРС, радянський народ приступив до виконання величких планів розгорнутого будівництва комунізму. Нова радянська семірічка — важливий крок у справі створення матеріально-технічної бази комунізму, незаперечний доказ переваги соціалізму над капіталізмом.

Нездоланна сила відкритих марксистсько-ленінською наукою закономірностей історичного розвитку підтверджується грандіозними успіхами країн соціалізму, дальшим загостренням суперечностей імперіалізму.

*

Корінним питанням історичної науки, як і інших суспільних наук, є її ідейна спрямованість, її класовість, партійність.

Ще в 1894 р. в полеміці з П. Струве В. І. Ленін довів, що теорія про надкласовість і позакласовість суспільної науки є відбиттям ідеології буржуазного об'єктивізму, що принципово відрізняється від марксистської, пролетарської ідеології. В статті «Соціалістична партія і безпартійна революційність», написаній в листопаді 1905 р., В. І. Ленін переконливо показав, що ідея безпартійності є ідея буржуазна, прийнята для тих соціальних верств суспільства, які в силу свого економічного і політичного становища заінтересовані в затушовуванні класових суперечностей і антагонізмів, протилежностей класових інтересів. Але безпартійність не дорівнює нейтралітетові, утриманню від боротьби. Виступаючи під прапором «безпартійності» і «об'єктивності», ідеологи буржуазії краще служать «партії ситих», ніж

коли б вони відкрито і відверто захищали капіталістичний лад¹.

У суспільстві, розділеному на антагоністичні класи, не може бути нейтральної суспільної науки. «Чекати безсторонньої науки в суспільстві найманого рабства,—писав Ленін,— така ж дуренька наївність, як чекати безсторонності фабрикантів у питанні про те, чи не слід збільшити плату робітникам, зменшивши зиск капіталу»².

«Критики» Маркса з табору ревізіоністів особливо люто атакують принцип партійності історичної науки. Вони твердять, що в сучасних умовах відбувається нібито процес «вивільнення» суспільних наук від ідеології. Польські ревізіоністи Вятр і Бауман закликають відмовитися від такого погляду на суспільну науку, коли вона «уявляється подібною до поля битви, поритого лініями окопів, з яких ведеться систематичний обстріл позицій ворога»³. Угорський ревізіоніст Г. Лукач, який активно підтримував зрадника Імре Надя, твердить, що самий поділ ідеології на буржуазну і пролетарську застарів, і на зміну йому прийшла суперечність між «демократизмом і антидемократизмом».

Всі ці висловлювання не мають нічого спільного з марксизмом. За своїм характером вони є проявом буржуазної ідеології, яскравою ілюстрацією положення Декларації Народи комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн про те, що «наявність буржуазного впливу є внутрішнім джерелом ревізіонізму, а капітулянтство перед тиском з боку імперіалізму — його зовнішнім джерелом»⁴. Базікання про «надкласовість» історичної науки потрібне ревізіоністам для того, щоб ввести в оману довірливих людей, прихизати буржуазні суть своїх концепцій, під виглядом «об'єктивності» зводити наклепи на соціалістичний лад, комуністичні партії і марксистську ідеологію.

Фальсифікація історії, безсоромне перекручення фактів, нехтування об'єктивністю дослідження — такі ті прийоми, до яких вдаються буржуазні ідеологи і їх зброєносці — ревізіоністи — при плумаченні історичних повій.

Імперіалістичні монополії та уряди капіталістичних країн не шкодують грошей для такого «вивчення» проблем соціалізму, історії радянського суспільства і КПРС, історії міжнародного комуністичного руху. «Центр по вивченню Росії» при Гарвардському університеті субсидується мільярдами Карнегі. При Колумбійському університеті на кошти фонду Форда утриму-

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 58—59.

² В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 3.

³ «Myśl filozoficzna», 1957, № 1.

⁴ «Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн», Держполітвидав УРСР, К., 1957, стор. 15.

ється спеціальна група по «вивченню» історії КПРС, до складу якої входять М. Фейнзод, Г. Фішер, Дж. Робінсон та інші «фахівці» з ідеологічної боротьби проти комунізму. Тут подвизається також троцькіст і фальсифікатор історії С. Хук.

На антикомунізм і фальсифікації історії радянського суспільства спеціалізуються професор Оксфордського університету Джон Пламенец¹, професор Лондонського університету Кері Хант², канадський історик Г. Б. Мейо³ та багато інших.

Про характер «досліджень», які ведуть ці дипломовані ласкеї буржуазії, досить повне уявлення дає надрукована в 1957 р. Гарвардським університетом книга відомого «фахівця» по «вивченню» історії КПРС Альфреда Мейера «Ленінізм».

Мейер будь-що намагається довести «еклектичність» ленінізму, суперечливість його корінних положень і розрив між ленінською теорією пролетарської революції і політикою Комуністичної партії. Так, наприклад, цей горс-історик твердить, нібито Ленін спочатку вважав селянство «найбільш реакційним з усіх класів», а представників буржуазії «головними союзниками пролетаріату», і нібито лише розвиток революції 1905—1907 рр. «змусив Леніна відмовитися від ідеї союзу з лібералізмом»⁴.

Кожна неупереджена людина, знайома з новітньою історією Росії, знає, що Ленін задав до революції 1905 р. рішуче борючись проти недооцінки селянського руху. Саме Ленін у 1894 р. висунув і обґрунтував у книзі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів» ідею союзу робітничого класу і селянських мас як головної умови перемоги революції. Задовго до 1905 р. Ленін викрив контрреволюційну суть російської ліберально-монархічної буржуазії. У 1897 р. в праці «Звдання російських соціал-демократів» Ленін зазначав, що хоч буржуазія і «не може не усвідомлювати затримку промислового і суспільного розвитку абсолютизмом, але вона боїться повної демократизації політичного і суспільного ладу і завжди може вступити в союз з абсолютизмом проти пролетаріату»⁵.

Перекручуючи факти, Мейер твердить, що ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну була висунута в 1915 р. на основі... троцькістської теорії «перманентної революції». Таким чином, Леніну приписується підтримка теорії яку він викривав як

¹ J. Plamenatz, *German Marxism and Russian Communism*, London, 1954.

² R. N. Carew Hunt, *The Theory and Practice of Communism*, London, 1954; *Marxism. Past and Present*, London, 1954.

³ H. B. Mayo, *Democracy and Marxism*, New York, 1955.

⁴ A. Meyer, *Leninism*, Harvard University Press, 1957, стор. 123, 126.

⁵ В. І. Ленін, *Твори*, т. 2, стор. 299.

контрреволюційну і капітулянтську і при якій вів непримиренну боротьбу. Характерно, що ревізіоністи, особливо польські (Колаковський, Секерська), широкористуються прийомом Мейера. Ленінські теорію пролетарської революції вони підмінюють контрреволюційним троцькізмом.

Твердження Мейера про те, що ленінізм нібито є породженням «специфічного російського досвіду», «типово російським революційним рухом, чужим західним традиціям соціалізму»¹, — чистий плагіат численних писань ревізіоністів. Так видається єднання ідеологів імперіалізму ревізіоністами.

Ревізіоністи докладають чимало зусиль щоб перекрутити історію марксизму і міжнародного робітничого руху. У виданій Нью-Йорку в 1957 р. книзі П. Грея «Ділема демократичного соціалізму, або виклик Едуарда Бернштейна Марксу» робиться незграбна спроба реабілітувати бернштейніанство, його теоретичні і тактичні настанови, довести, нібито не Карл Маркс, а Едуард Бернштейн був правий оцінці перспектив розвитку міжнародного робітничого руху і світової історії. Перекрученню історії боротьби з опортунізмом у II Інтернаціоналі присвячені книги Дж. Джоула «Другий Інтернаціонал 1889—1914 рр.», опублікована в 1955 р. в Лондоні, та інші писання сучасних ревізіоністів.

Фальсифікація історії робітничого руху переслідує цілком визначену мету: вона має полегшити захисникам буржуазної ідеології фальсифікувати історію країн соціалістичного табору, особливо історію радянського суспільства. Зусилля буржуазних істориків-реформістів спрямовані зокрема на те, щоб перекрутити історію міжнародних відносин у післявоєнний період. Чого варта хоча б «теорія» Тойнбі про те, що «двох світових таборів немає, і бути не може», а існують «дві наддержави» — США і Радянський Союз. — кожні з яких хоче перетягнути на свій бік «якомога більше інших територій».

Мета цієї буржуазно-ревізіоністської концепції — затумувати і приховати справжній зміст боротьби між соціалістичним і капіталістичним таборами, між силами миру і демократії, з одного боку, і силами війни та імперіалістичної реакції — з другого. Концепція Тойнбі виправдовує імперіалістичну агресію США і спотворює зовнішню політику Радянського Союзу, обґрунтовує існування агресивних блоків створених імперіалістами, пропагує ідею «віковичної боротьби» між «Заходом і Сходом».

Брехлива теза про одвічну ворожобу між Заходом і Сходом, що живить буржуазний націоналізм, особливо прийшла до вподоби ревізіоністам. Так, в останніх книжках польського літературознавця В. Ледницького «Польща, Росія і Захід»

¹ А. Мейер, назв. праця, стор. 277.

і «Мишкевич і світова література» польська і російська культура протиставляться, як нібито вічно ворожі культури двох цивілізацій — «східної», і «західної». Автору немає діла до того, що протягом століть польський і російський народи підтримували тісні економічні і культурні зв'язки, що російські і польські пролетарі пліч-о-пліч боролися з царизмом і капіталізмом, що нині народна Польща входить до соціалістичного табору, на чолі якого стоїть великий Радянський Союз.

Відхід від інтернаціоналізму логічно веде ревізіоністів до буржуазного націоналізму. Лукач у книзі «Зруйнування розуму»¹ ревізує відоме ленінське положення про наявність у кожній національній культурі двох культур — прогресивної і реакційної. Він твердить, що «Маркс не став для німецької культури плідним фактором», що «відома лінія розвитку німецької культури... від імені великого німецького минулого вказує на Гітлера». І людина, яка вважає себе «інтернаціоналістом», говорить це про націю, що дала людству цілу плеяду видатних учених, діячів культури, мужніх борців за справу соціалізму.

Націоналізм став невід'ємною ознакою сучасного ревізіонізму. Його представники відкрито пропагують відмову від самого принципу пролетарського інтернаціоналізму. Польський ревізіоніст З. Флорчак нещодавно заявив, що в нинішніх умовах лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» втратив своє значення. Поняття «всесвітній пролетар», — твердить він, — треба замінити поняттям «всесвітня людина»². Неважко зрозуміти, що такі «теорії» можуть вести тільки до ідейного роззброєння робітничого класу в умовах гострої боротьби між пролетарською і буржуазною ідеологією, до посилення впливу на маси трудящих буржуазної ідеології.

Фальсифікуючи історію і закономірності розвитку соціалістичного суспільства, буржуазні ідеологи і ревізіоністи намагаються будь-що довести «непослідовність» марксизму і вишукати уявні суперечності між його окремими висновками і положеннями. Співробітник західнонімецького інституту політичних наук Макс Ланге у своїй наскрізь фальшивій книзі «Марксизм, ленінізм, сталінізм»³ вбачає «суперечність» між марксистсько-ленінським положенням про висхідний розвиток людського суспільства і... вченням про комунізм, як кінцеву мету визвольної боротьби робітничого класу.

Французький католицький письменник Шамбр договорився навіть до того, що внаслідок ліквідації експлуататорських класів, у радянському суспільстві зникли

нібито всілякі суперечності, а отже, і стимул для розвитку. Радянський соціалізм — це «кінець історії»¹, — проголосив Шамбр. Викриваючи причини такої «турботи» католицького діяча про розвиток історії, французький марксист Френсіс Косн у журналі «La Nouvelle critique» (грудень 1956 р.) писав, що це положення висувається Шамбром як для того, «щоб обрушитися на марксистів... так і для того, щоб спробувати прищепити радянським читачам думку про те, що Радянська влада, як і всяка інша влада, повинна бути повалена, якщо ми хочемо, щоб історія просувалася вперед».

Та щоб не говорили захисники буржуазної ідеології, до яких би прийомів вони не вдавалися, щоб спотворити історичну дійсність, правда про соціалізм, про його вирішальні переваги перед капіталізмом стає надбанням мільйонів трудящих усієї земної кулі. Марксизм-ленінізм живе і розвивається, поширюючи свій вплив на все нові й нові маси людей, в той час як буржуазна ідеологія зазнає поразки за поразкою.

* * *

Ревізіонізм, тобто правий опортунізм, становить в сучасних умовах головну небезпеку для міжнародного робітничого і комуністичного руху. Ревізіонізм завдає великої шкоди пропаганді ідей наукового соціалізму, відвертає трудящих від боротьби з капіталістичним рабством, за ліквідацію капіталізму, експлуататорського ладу і побудову соціалізму, гальмує розвиток науки, розколює ряди комуністичних і робітничих партій.

Комуністичні і робітничі партії наполегливо борються з ревізіонізмом, у тсму числі із спробами внести дух ревізіонізму в марксистську історичну науку, як і в інші суспільні науки.

«Комуністичний рух, — говорив тов. М. С. Хрущов на XXI з'їзді КПРС, — завдав ревізіонізму нищівних ударів. Але ревізіонізм не добито. Треба мати на увазі, що імперіалізм всіляко намагатиметься підтримувати і активізувати ревізіоністів»². Повний розгром ревізіонізму в галузі історичної науки — таке бойове завдання стоїть нині перед істориками-марксистами. Цього вимагають інтереси комуністичного будівництва в СРСР і соціалістичного — в країнах народної демократії, інтереси всього міжнародного комуністичного і робітничого руху.

¹ Див. Н. Chambré, Le Marxisme en Union Soviétique, Paris, 1955.

² М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки. Доповідь на позачерговому XXI з'їзді КПРС, Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 97.

¹ G. Lukacs, Zerstörung der Vernunft, Berlin, 1954, стор. 600.

² Див. «Новые книги за рубежом» (по общественным наукам), № 4, 1958, стор. 28.

³ M. Lange, Marxismus, Leninismus, Stalinismus, Stuttgart, 1955.

ПО СТОРІНКАХ ІСТОРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ

ІСТОРИЧНІ ЖУРНАЛИ РУМУНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(1956—1958 рр.)

В Румунській Народній Республіці виходить кілька історичних журналів. Головні з них — «Студії», «Матеріали і дослідження з стародавньої і нової історії», «Румунсько-радянські аннали» — органи Інституту історії АН РНР. Крім того, регулярно виходять наукові записки Бухарестського, Ясського і Клужського університетів. В цих журналах друкується багато дослідницьких праць, які є цінним вкладом у справу вивчення румунської та загальної історії. Редакції журналів приділяють велику увагу підвищенню теоретичного рівня досліджень, розробці справді наукової, марксистсько-ленінської історії РНР.

Значне місце на сторінках журналів займає проблема генезису первіснообщинного ладу на території РНР. З цього погляду звергає на себе увагу стаття Р. Вульпе «Питання карпатсько-дніпровського неоліту». Автор, керівник археологічних розкопок у районі села Ізвоаре, прийшов до висновку, що між трьома культурами на території України, Молдавії і Трансільванії, які раніше вважались цілком відокремленими, існував органічний зв'язок. Це була, по суті, єдина неолітична культура, яка охоплювала величезні простори між рр. Дніпром та Мурешем і досягла високого рівня у своєму розвитку. Разом з тим відзначається взаємовплив культур різних районів цього періоду (так звана двокольорова кераміка Молдавії, наприклад, поширилась на Україну). Маючи на увазі спільні риси цих трьох культур, Р. Вульпе пропонує назвати їх Арюшд-Кукутень-Трипільською культурою — за назвою трьох головних селищ, де була відкрита ця культура¹.

Автор іншої статті, А. Бодор, вивчає питання про існування землеробства у дакогетів до завоювання їх Римом. На основі аналізу численних джерел А. Бодор, всупереч поширеним поглядам, твердить, що вже «в I ст. до н. е. землеробство у дакогетів... перетворилось на головне заняття»² і що успіхи землеробства були помітні ще в IV ст. до н. е.³ У I ст. до н. е.

землеробство в цьому районі набуло навіть деяких ознак товарності — хліб вивозили в грецькі чорноморські колонії. Про порівняно високий розвиток землеробства в інших районах країни в античні часи, зокрема в Добруджі, розповідає стаття Р. Флореску «Землеробство у Добруджі напередодні римського завоювання»⁴.

Чимале значення для розв'язання проблеми етногенезу румунського народу мають статті «Авари в Трансільванії» К. Хоредта і «Розкопки у фортеці Альба-Юлія» Д. Протасе. Хоредт відмічає значні політичні зміни в Трансільванії в середині VII ст. н. е., коли місце аварів тут зайняли слов'яни⁵. Про глибоке проникнення слов'ян у Трансільванію в наступний період (XI—XIII ст.) розповідає Д. Протасе⁶.

Значна увага в журналах приділяється питанням історіографії. Вивченню румунської історіографії періоду феодалізму присвячено, зокрема, працю С. Штефінеску. Автор робить спробу критично переглянути концепції найбільш визначних представників дворянської та буржуазної історичної науки. Свого найвищого розвитку, вказує С. Штефінеску, історична румунська думка XIX ст. досягла в творах відомого революціонера-демократа Н. Билческу. Представник інтересів пригнобленого селянства Билческу наближався до матеріалістичного розуміння історії. Розглядаючи історичний процес як послідовну революційну зміну суспільних формацій, він вбачав завдання історичної науки «в показі безперервних змін, прогресивного розвитку людства»⁷. Розвиток суспільства, підкреслював Билческу, відбувається не сам по собі, а під впливом різних факторів, передусім класової боротьби пригноблених мас. Ось чому в історії людства він бачив «невпинну боротьбу права з тиранією, класу обездоленого проти узурпаторів, боротьбу жорстоку... яка триватиме, поки залишатиметься хоча б тінь гноблення» в світі⁸.

¹ «Studii», 1956, № 3—4, стор. 267—302.

² Там же, стор. 393—406.

³ «Studii Şi cercetari de istorie», Cluj, 1956,

№ 1—4, стор. 15—41.

⁴ «Studii», 1957, № 1, стор. 201

⁵ Там же.

¹ «Studii Şi cercetari de istorie veche», Bucuresti, 1956, № 1—2, (далі — «Studii»). 1956, стор. 53—59.

² Там же, 1956, № 3—4, стор. 261.

³ Там же.

В працях пізніших румунських істориків — ідеологів боярства — румунське суспільство періоду феодалізму зображувалося в романтичних тонах. На їхню думку, тут не було ні класів, ні класової боротьби. За словами Н. Іорги, навіть після XVI ст. залежність селян від привілейованих власників була суто ефемерною¹. Феодалізм, твердив Іорга, принесено із Заходу, він не мав ґрунту серед демократичного румунського боярства. Ще одним представником цього напрямку був Б. Хашдеу, який в 60 роки XIX ст. вчився в Харківському університеті. Проповідуючи ідею соціального миру, він ідилічно зображував феодалізм і твердив, що румунські селяни нібито «добровільно віддавалися під владу поміщиків»². У концепції його сучасника І. Богданз, що вчився в Московському, Петербурзькому та Львівському університетах і був учнем відомого російського філолога Ф. Фортунатова, вже можна знайти деякі елементи соціального реалізму. І. Богдан закликав до вивчення «економічного становища різних класів та відносин, які склалися між ними»³.

Період напередодні революційних подій 1907 р. в Румунії позначився підвищенням інтересу до соціальних проблем. Ідеологічна боротьба розгорнулася навколо аграрної реформи. Питання стояло так: хто має більше прав на землю — поміщики чи селяни. Свої погляди представники різних політичних напрямків намагались обґрунтувати «історичними аргументами». Р. Росетті, прихильник компромісу селян з боярами, наприклад, твердив, що велике землеволодіння в Румунії виникло лише після утворення держави. Визнаючи примусовий характер закріпачення селянства, він, проте, вимагав не знищення великого землеволодіння, а лише такої реформи, яка допомогла б уникнути революції⁴. Г. Пану, полемізуючи з Росетті, взагалі відкидав реформи, твердячи, що тільки поміщики мають право власності на землю. Пану фетишизував державну владу, яка, за його словами, завжди була незалежним від поміщиків і селян арбітром між класами⁵. Аналогічні погляди висловлював К. Джуреску.

Період між двома світовими війнами був часом дальшого занепаду румунської буржуазної історіографії. Проте і в цей час виходять праці, в яких знайшли правильне висвітлення окремі питання історії феодалізму. Чимало цінних спостережень і висновків, наприклад, містять праці Д. Аріона з питань феодальної власності у Волощині. Йому належить думка, що

власність ця виникла ще задовго до утворення держави¹. Серед інших авторів цього періоду треба зазначити В. Костихела, А. Казака та А. Болдура.

Проте, підкреслює С. Штефінеску, тільки сучасна румунська історіографія, що спирається на марксистську методологію, виявилася здатною визначити справжнє місце фердалізму в історичному процесі. За роки народної влади в РНР вийшла в світ багатотомна серія документів з історії Румунії². Видано нову працю В. Костихела «Імунітети в румунських князівствах XIV—XV ст.». В 1947 р. Інститут історії АН РНР видав «Історію Румунії». В цій праці було вперше закладено підвалини наукової періодизації феодалізму й визначено головні його проблеми. Серйозним вкладом в історіографію феодалізму в Румунії є праці В. Кимпіна, зокрема видана в 1950 р. книга «Розвиток феодальної економіки й початок боротьби за централізацію держави в XV ст.».

Наприкінці своєї статті С. Штефінеску підкреслює, що велику допомогу румунським історикам у справі вивчення феодалізму подали радянські дослідники.

Значну увагу приділяють журнали РНР питанням розвитку виробничих сил і матеріальної культури періоду феодалізму та проблемі розкладу феодалізму й генезису капіталізму. Цікава в цьому відношенні стаття В. Сурду, присвячена мануфактурам Трансільванії у XVIII ст. Розвиток капіталізму в Трансільванії, яка в той час була під владою Австро-Угорщини, зустрічав численні перешкоди. Проте, незважаючи на колонізаторську політику Габсбургів, у районі Бокли й Решці в 60—70 роках XVIII ст. виникли перші державні металообробні мануфактури. Тут вироблялися гармати і ядра до них, землеробські знаряддя, листові мідь, казанні й т. ін.

Виникнення металообробних мануфактур викликало збільшення виробництва деревного вугілля. Ще в 1721 р. тут була збудована лісопильня. Останню, як і молоти в мануфактурах, приводили в рух силою води. Від лісопильень до мануфактур проклали канали для сплаву лісоматеріалів та вугілля³.

Поряд з цим виникають мануфактури для виробництва предметів широкого вжитку. В 20 роках XVIII ст. засновуються великі суконні мануфактури в Тімішоарі, Бірлові й Карансебеші, килимові — у Феджеті й Липові та ін. Тімішоара в ті часи перетворилася в значний центр мануфактурного виробництва. Тут були мануфактури: парчова, суконна, полотняна, шкіряна, а також по виробу гобеленів.

¹ «Studii», 1957, № 1, стор. 209.

² Там же, стор. 205.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 211—212.

⁵ Там же, стор. 213—215.

¹ «Studii», 1957, № 1, стор. 218.

² Там же, стор. 220—221.

³ «Studii și cercetări de istorie», Cluj, 1956, № 1—4, стор. 103—108.

панчох, мила¹. В районі Бокша було засновано гуту, а в районі Липова — шовкову мануфактуру. Мануфактурні підприємства виникли і в центрі Трансільванії: залізообробне, яке давало 17 000 мажар (великих возів) заліза на рік, — в Хунедоарі, папорові — в Гурджуї і Фигираші, порохіві — в Альба-Юлії та Сібіу, ртутне — в Мирешті та ін. Характерним, на думку В. Сурду, було те, що значна частина державних мануфактур виникла ще до XVIII ст., а потім вони лише перебудовувались та збільшувались. Існували мануфактури трьох категорій: державні, поміщицькі й купецькі. З метою збільшення прибутків від державних мануфактур їх часто віддавали в оренду. Значну частину продукції мануфактур, насамперед метал і вироби з нього, вивозили за межі країни. В 1763 р., наприклад, російський уряд замовив у Банаті велику партію залізного землеробського знаряддя, яке призначалося для України².

На мануфактурах широко експлуатувалось залежне селянство. В тих галузях, де не можна було обійтись без кваліфікованої робочої сили, застосовувалась праця найманих робітників. Нешадна експлуатація посилювала протести робітників мануфактур. Зросло число втеч, виступів. Робітники мануфактур брали участь майже в усіх селянських повстаннях XVIII ст.³

Розробку історії капіталізму присвячено чимало статей в румунських історичних журналах. С. Діаманді, наприклад, вивчає поміщицьке господарство Молдавії в першій половині XIX ст. На зростанні товарності господарства він показує порівняно широке застосування найманої праці тощо⁴. В 30 роки XIX ст., пише другий автор, В. Міхордія, у Волощині зароджується нафтова промисловість, в якій паювали капіталістичні відносини. Мізерна заробітна плата (від 25 до 100 талерів на рік), нелюдські умови праці призводили до передчасної старості, масових хвороб та каліцтва робітників⁵. Водночас із розвитком капіталізму й зростанням робітничого класу посилюється його боротьба проти капіталістів у Румунії, особливо, як зазначає А. Едед, у Трансільванії. Революція 1848—1849 рр., що скасувала кріпосництво в Трансільванії, відкрила нові можливості для розвитку капіталізму. В окремих значних промислових центрах — Тімішоарі, Брашові, Арадї, Клужі та ін. — робітники становили вже від 10 до 25 процентів населення⁶.

Велику допомогу, зокрема організаційну, трансільванським робітникам в їх боротьбі проти капіталістичного гніту подав І Інтернаціонал. Завдяки цій допомозі, профспілки робітників у Трансільванії порівняно швидко визволились з-під впливу ласальянських ідей «співробітництва з буржуазією» і перетворились на соціал-демократичні організації. Вони поряд з економічними висували політичні вимоги: свободу слова, зборів, ліквідацію постійної армії, озброєння всього народу, загальне виборче право та ін. В національному питанні робітничі спілки Трансільванії відстоювали право народів на самовизначення¹. «Завдяки діяльності, розгорнутій робітничими спілками, — пише А. Едед про 70 роки, — цей період становить початок соціалістичного пролетарського руху, перший етап боротьби за утворення робітничої партії»².

Великий вплив на розвиток визвольного руху в Румунії мала російська революція 1905—1907 рр. Наприкінці лютого 1907 р., пише А. Оцетя, повстало селянство в губернії Ботошань (північна Молдавія). Звідси повстання перекинулося в південну частину краю — в губернії Романь, Бакану, Нямцу, Путна, Текуч. Панівні класи намагалися нацькувати селян на національну меншість, спровокувати погроми. Але повстання мало чисто соціальний характер. Озброєні селяни палили маєтки поміщиків і ділили їх землю³. Незабаром повстання охопило Волощину. В окремих районах країни до селян почали приєднуватись робітники і міська біднота. Із співчуттям ставилась до повстання прогресивна інтелігенція, насамперед студентство. 12 березня, після приходу до влади ліберального уряду, було видано королівський маніфест, що містив багато обіцянок. Водночас був відправлено карні експедиції в охоплені повстанням райони країни. Скориставшись з недостатньої організованості селянства відсутності єдиного керівництва і революційної партії та рядом інших обставин уряд придушив повстання. Сотні сіл були обстріляно артилерією, спалено, і зруйновано. Тисячі селян було розстріляно без суду й слідства.

Розповідаючи про те, як уряд проти- ставляв селян у мундирях селянам у лахміттях, автор наводить повний драматичний епізод. У губернії Бакану після того коли каральний загін зробив заїзд по селі нах, з шеренги вийшов солдат. «Пане полковнику, — сказав він, звертаючись до свого начальника, — прошу дати мені триденну відпустку, щоб поховати батька». «Де ж твій батько», — спитав полковник

¹ «Studii Şi cercetări de istorie», Cluj, 1956, № 1—4, стор. 103—108.

² Там же, стор. 113.

³ Там же, стор. 113—114.

⁴ «Studii», 1956, № 2—3, стор. 77—90.

⁵ «Studii», 1956, № 5, стор. 117—126.

⁶ «Studii», 1956, № 6, стор. 27—29.

¹ «Studii», № 6, стор. 30—36.

² Там же, стор. 40.

³ «Analele Universitatii C. I. Parhon 1957, № 9, стор. 185—193.

«Ось він», — відповів солдат, показуючи на труп одного з убитих селян¹.

Тюрми не могли вмістити заарештованих, тому на Дунаї було збудовано плавучу тюрму на 2000 чол.² В країні панувала реакція. Помішки й куркулі вносили у проскрипційні списки селян, віддаючи їх до рук жандармів. Уряд обрушив жорстокі репресії на робітничі спілки та інші прогресивні організації.

Незважаючи на поразку, повстання румунських селян 1907 р. мало велике історичне значення. Воно загострило до краю соціальні суперечності в країні, запалило селянство вірою в свої сили. Повстання показало селянству, що його справжнім союзником у боротьбі може бути лише робітничий клас.

Докорінним поворотом в історії людства була Жовтнева революція, що відкрила нову еру — еру соціалізму. Вивчення подій в Румунії у період громадянської війни та іноземної інтервенції в Радянській Росії присвячено ряд праць в історичних журналах РНР. Серед них великий інтерес становить стаття В. Лівяну «Антирадянський та антинародний характер Буфтянського договору 1918 р.». Жовтнева революція, пише автор статті, викликала нове могутнє піднесення революційної боротьби в Румунії. В січні 1918 р. спалахнуло повстання матросів Дунайської військової флотилії. Повсталі висунули лозунги «визволення румунського народу й знищення олігархії» та захисту молодій Радянській республіки. Повстали також матроси румунського Чорноморського флоту. Майже на всіх кораблях було заарештовано офіцерів, обрано ради й проголошено про перехід флоту на бік Жовтневої революції. Почалися заворушення в армії, на фронті. Деякі частини відмовились воювати. Братанія й втечі солдатів у революційну Росію набули масового характеру. В травні 1918 р., як пише В. Лівяну, тільки в одній Одесі налічувалось близько 30 000 румунських солдатів-переміжчиків³. Саме вони пізніше утворили головне ядро румунських революційних батальйонів, які захищали Радянську владу й боролись за визволення своєї країни⁴. На боротьбу піднімалося селянство. В багатьох селах губерній Нямцу, Бакиу, Ботошань, Дорохой, Васлуй мали місце сутички між селянами й властями⁵.

Перед лицем революційного руху керівні кола буржуазно-поміщицької Румунії вирішили піти на сепаратний мир з Німеччиною, хоч би й ціною незалежності краї-

ни. Вони розраховували використати німецькі війська для придушення революційного руху робітників і селян. Країни Антанти, союзники Румунії, погодилися на її сепаратний мир з Німеччиною, зважаючи, що, зберігши свою армію, Румунія загарбає Бессарабію і зробить її плацдармом для нападу на Радянську Україну. Проте Румунський уряд побоювався відкрито розпочати переговори з Німеччиною. Щоб обманути народні маси, він прийняв пропозицію Радянського уряду про врегулювання взаємовідносин. 5 березня 1918 р. румунський уряд підписав у Яссах з радянськими представниками угоду, в якій зобов'язувався утримуватися від антирадянських дій. Радянська Росія дала згоду допомогти голодуючій Румунії продовольством і дати притулок її армії на той випадок, коли вона примушена буде відступити¹.

Обіцяючи народові широкі реформи (аграрну, виборчу тощо)² і посилюючи різними заходами пильність мас, румунський уряд водночас розпочав секретні переговори з німецькими імперіалістами. 5 березня 1918 р., тобто в один день з підписанням договору з Радянською Росією, румунський уряд уклав у Буфті зрадницьку угоду з Німеччиною. За умовами цієї угоди, Румунія зобов'язувалася пропустити через свою територію німецькі війська в Росію, забезпечити їх залізничним і водним транспортом. Румунський уряд погоджувався на окупацію німцями Вєлошніи і нафтових промислів Плоешті.

На початку березня 1918 р., не оголошуючи війни Радянській республіці, румунський уряд наказав своїм військам захопити Білгород-Дністровський, почавши цим окупацію Бессарабії, і відкрив німцям шлях через Молдавію на Україну³.

Зрадницьку політику буржуазно-поміщицького уряду країни викривали лише комуністи. 1 травня 1918 р. під їх керівництвом відбулися масові демонстрації протесту в Бухаресті, Плоешті та інших містах. У виданому румунськими комуністами маніфесті говорилося, що Буфтянська угода означає «економічне і політичне уярмлення народу» і укладена імперіалістами з метою придушити революційно-визвольний рух⁴. Шлях до справжнього демократичного миру, вказували комуністи, може відкрити тільки соціалістична революція⁵.

Під керівництвом комуністів на Україні почалося створення революційних румунських батальйонів із солдатів і матросів, які боролись проти німецьких та румунських загарбників у Бессарабії, а

¹ «Analele Universitatii C. I. Parhon», 1957, № 9, стор. 193.

² Там же, стор. 198.

³ «Studii de istorie contemporana», vol. I. Bucuresti, 1956, стор. 13.

⁴ Там же, стор. 12—13.

⁵ Там же, стор. 13.

¹ «Studii de istorie contemporana», vol. I, Bucuresti, 1956, стор. 28—29.

² Там же, стор. 23—24.

³ Там же, стор. 58.

⁴ Там же, стор. 63.

⁵ Там же, стор. 64.

також під Слобідкою, Бездільницею, Одесою, Полтавою, Києвом¹. Румунські червоногвардійські загони воювали в той час під Кілією, Ізмаїлом, Вилковим². В Одесі румунські революціонери видавали свою газету «Лупта» («Боротьба»)³. У вогні спільної боротьби гартувалась інтернаціональна солідарність румунських, українських і російських трудящих.

Революційне піднесення в Румунії, незважаючи на нечуваний терор, тривало, як свідчать статті І. Гримади та В. Поповича, до 1924 р. Під керівництвом комуністів у багатьох місцевостях країни відбулися демонстрації і страйки трудящих під лозунгом захисту Радянської Росії і революційної Угорщини⁴. На боротьбу знову піднімалося трудове селянство. Демобілізовані солдати, повертаючись додому, закликали односельчан наслідувати приклад росіян. Щоб придушити революційний рух, уряд оголосив нову мобілізацію. Але на призивні пункти з'явилося не більш 2—5% резервістів. 10—13 грудня 1918 р. в Бухаресті відбулися криваві сутички між демонстрантами і військами. На початку 1919 р. застрайкували нафтовики. В 1920 р. в країні відбувся загальний політичний страйк, який охопив понад 200 тис. робітників⁵.

Важливі факти з історії революційного піднесення 1917—1923 рр. у Румунії містять статті Т. Лунгу и С. Колумб'яну «Страйковий рух у Румунії в 1919—1920 рр.»⁶, П. Матея «Програмні питання робітничого руху (1918—1922 рр.)»⁷, М. Кергеса «Діяльність Рад у Трансільванії в 1918—1919 рр.»⁸. В статті Г. Унка розповідається про демонстрації 1 травня 1920 р., що відбулися в Бухаресті і інших містах під знаком протесту проти планів уряду взяти участь в антирадянській інтервенції⁹. Газета «Соціалізм» закликала трудящих усіма засобами боротись проти білополяків¹⁰. 10 серпня 1920 р. в Бухаресті знову відбулась демонстрація. 30 тис. демонстрантів вимагали: «Припинити мобілізацію й відправку військ на допомогу польським інтервентам і врангелівцям»¹¹. У вересні хвиля демонстрацій протесту протилася по всій країні¹².

Період після революційного піднесення знайшов своє відображення у статтях Т. Неклі «Про становище робітничого

класу Румунії (1929—1933 рр.)»¹, С. Фукса «Боротьба робітників деревообробної промисловості на початку економічної кризи»², П. Матея «Історичне значення робітничих страйків у лютому 1933 р.»³ та ін.

Значне місце в журналах належить питанням будівництва соціалізму в РНР. У статті Т. Удрі, наприклад, розглядається діяльність селянських комітетів в 1944—1945 рр. Перші селянські комітети в Румунії виникли вже після народного повстання проти фашистської диктатури 23 серпня 1944 р. Роль і значення цих комітетів, підкреслює автор, змінювались на різних етапах народної революції. У перший період свого існування комітети боролися за знищення залишків кріпосництва і демократичні перетворення на селі. Це була боротьба проти реакційних сил, яких підтримували імперіалістичні кола Заходу. На другому етапі селянські комітети, керовані Комуністичною партією Румунії, перейшли до революційного здійснення аграрної реформи, а з 6 березня 1945 р., після приходу до влади справжнього демократичного уряду, вони перетворилися в місцеві органи народної влади⁴.

Докорінно змінилися становище і роль робітничого класу в народній Румунії. Цьому питанню, зокрема, присвячено статтю Є. Хутіра «Робітничий контроль у Румунії в 1944—1948 рр.». Робітничий контроль над виробництвом і розподілом, зазначає автор статті, являє собою форму класової боротьби, характерну для періоду переходу від капіталізму до соціалізму⁵. На окремих підприємствах робітничий контроль було впроваджено вже у вересні 1944 р., і за короткий час він охопив цілі галузі промисловості. Велику роль робітничий контроль став відігравати після рішення комуністичної партії Румунії у червні 1947 р. про поліпшення економічного становища в країні. Було утворено Комісію економічного контролю при Міністерстві промисловості й торгівлі, завдяки чому контроль було централізовано. В 1948—1949 рр., після проведення націоналізації, робітничий контроль перетворився на робітниче управління промисловістю. Значення робітничого контролю, таким чином, зростало з поглибленням народно-демократичної революції. Наприкінці своєї статті автор підкреслює, що велике значення для піднесення економіки народної Румунії мала величезна і всебічна допомога Радянського Союзу.

Чимало уваги приділяється в журналах висвітленню питання про участь румунсь-

¹ «Studii de istorie contemporana», vol. I, стор. 65.

² Там же, стор. 12.

³ Там же, стор. 12—13.

⁴ Там же, стор. 71.

⁵ Там же, стор. 78.

⁶ «Studii», 1957, № 5, стор. 89—102.

⁷ Там же, стор. 63—88.

⁸ Там же, стор. 127—140.

⁹ Там же, стор. 50—51.

¹⁰ Там же, стор. 53.

¹¹ Там же, стор. 54.

¹² Там же, стор. 59.

¹ «Studii», 1956, № 1, стор. 107—123.

² «Studii de istorie contemporana», vol. I, 1956, стор. 109—156.

³ «Studii», 1958, № 1, стор. 9—29.

⁴ Там же, стор. 277—285.

⁵ «Studii», 1957, № 3, стор. 41.

кої армії в боротьбі проти гітлерівської Німеччини. Цікава з цього погляду стаття колишнього командуючого 1-ою румунською армією генерала В. Атанасю. В ній розповідається, зокрема, про спільні бойові операції з військами 2-го Українського фронту під час звільнення Трансільванії і Угорщини¹. Кров, пролита в смертельній боротьбі проти фашизму, навіки зміцнила дружбу румунського й радянського народів.

¹ «Studii», № 2, 1958, стор. 27—45.

У короткому огляді, звичайно, не можна охопити всі проблеми, висвітлювані на сторінках історичних журналів РНР. Ми розглянули лише найголовніші аспекти їх різнобічної тематики. Історичні журнали РНР систематично інформують своїх читачів про досягнення історіографії СРСР і країн народної демократії. Плодотворна праця, яку розгорнули за останні роки румунські історичні журнали, сприятиме новому, ще більшому розквіту історичної науки в РНР.

І. Г. РОЗНЕР

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО БОРОТЬБУ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕМОГУ ЖОВТНЯ

У. І. Рядніна, Більшовицькі організації України
в Жовтневій революції, Держполітвидав УРСР,
К., 1958, 382 с.

Більшовицькі організації України внесли свій значний вклад у справу перемоги Жовтневої революції в нашій країні. В складній і важкій обстановці боротьби з місцевою буржуазно-націоналістичною і всеросійською контрреволюцією робітники, широкі маси трудящих України, керовані більшовиками, сміливо і високо підняли прапор соціалістичної революції і слідом за російським народом першими ступили на шлях встановлення Радянської влади.

Діяльність більшовицьких організацій України в період Жовтневої революції являє великий інтерес як самостійна тема, проблема і як один з найважливіших розділів історії КП України. Як відомо, багато в цьому напрямку було зроблено в 20-х і на початку 30-х років. Авторами численних статей, окремих праць того часу були головним чином учасники Жовтня. Література, створена ними, стала неоціненним вкладом у справу розробки розглядуваної теми. Разом з тим вона, як і всяка мемуарна література, не була позбавлена елементів суб'єктивізму, неточностей і суперечностей та інших недоліків.

За останній час, особливо в зв'язку з підготовкою і проведенням 40-річного ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції, 40-річчя КП України, вийшло в світ багато праць не тільки мемуарного, а й дослідницького характеру, присвячених історії боротьби більшовицьких організацій України за владу Рад.

Найбільш значною серед них є книга У. І. Рядніної «Більшовицькі організації України у Жовтневій революції». Книга складається з 4 розділів: 1) «Більшовицькі організації України в період нового орієнтування партії»; 2) «Боротьба більшовицьких організацій України за революційну мобілізацію мас в період мирного розвитку революції»; 3) «Більшовицькі організації України в період підготовки і проведення збройного повстання»; 4) «Більшовицькі організації України на чолі боротьби трудящих мас за встановлення Радянської влади і утворення Української держави».

У. І. Рядніна використала широке коло джерел (місцеві і центральні архіви, газети та ін.), збрала великий і різноманітний матеріал, привела його в чітку систему і зробила необхідні узагальнення. В книзі детально, з достатньою аргументацією показано ту велику, багатогранну роботу більшовицьких організацій України, яку вони проводили під керівництвом ЦК РСДРП(б) і В. І. Леніна по мобілізації мас на боротьбу за владу Рад. Добре, порівняно повно висвітлені такі моменти, як діяльність більшовицьких організацій України в перші дні після Лютневої революції, боротьба за здійснення Квітневих тез В. І. Леніна, рішення Квітневої конференції (стор. 65—91), VI з'їзду партії (стор. 181—202) та ін. Показуючи героїчну боротьбу місцевих більшовицьких організацій із всеросійською і націоналістичною контрреволюцією, особливості і труднощі цієї боротьби на Україні, автор водночас викриває і ті хитання, які мали місце в рядах більшовиків. Так, у боротьбі за реалізацію Квітневих тез В. І. Леніна сильний опір з боку опортуністичних елементів довелося витримати більшовицьким організаціям Харкова (стор. 76—77), Києва (стор. 77—81) та ін.

Але, як це показано в книзі, більшовицькі організації України мужньо перемогли всі перепони на своєму шляху і рішуче повели робітників, широкі маси трудящих по шляху, вказаному В. І. Леніним.

Через усю працю У. І. Рядніної проходить ідея дружби народів, вирішальної ролі партії більшовиків у підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції і непримиренної боротьби більшовиків з есеро-меншовиками, українськими буржуазними націоналістами та всіма ворогами робітничого класу.

Автор правильно зробила, приділивши в своїй праці основну увагу діяльності найбільших, провідних більшовицьких організацій України розглядуваного періо-

ду—Київської, Катеринославської, Харківської, Донбасу, Одеської та ін.

Позитивним у праці є те, що в ній сміливо і по-новому ставляться і значною мірою вирішуються окремі принципові питання. Коли в середині листопада—на початку грудня 1917 р. партійні організації України (Київ, Полтава) висунули ідею створення всеукраїнського єдиного партійного центру, то партійні організації Харкова, Донбасу і деякі інші не підтримали в ті дні цю ідею, хоч і висловились за скликання з'їзду більшовиків України, за дальше їх згуртування. Автор з приводу цього пише:

«Таке ставлення частини партійних організацій України до з'їзду більшовиків пояснюється, напевно, тим, що, не маючи остаточного рішення ЦК РСДРП(б), вони вважали утворення Компартії України передчасним. Так, Донецько-Криворізька обласна організація вважала, що доцільно обмежитись лише скликанням з'їзду більшовицьких організацій України для вироблення загального плану боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції» (стор. 321—322).

Безумовно, з цим положенням У. І. Рядніної слід погодитись. У такому плані У. І. Рядніна пояснює і лист Я. М. Свердлова більшовикам України, в якому він підтримав ідею скликання крайового з'їзду більшовицьких організацій України, але разом з тим не рекомендував створювати окремої української партії. «Створення окремої української партії, — писав Я. М. Свердлов, — хоч би як вона називалась, хоч би яку програму приймала, вважаємо небажаним. А тому пропонуємо не провадити роботи в цьому напрямі. Інша справа скликання крайового з'їзду або конференції, що їх ми рекомендували б як звичайний обласний з'їзд нашої партії. Нічого не можна було б заперечити проти названня області не Південно-Західною, а Українською. Така наша точка зору на порушене Вами питання» (стор. 320).

Автор з цього листа робить висновок, що Я. М. Свердлов «рекомендував не створювати Комуністичної партії України» (стор. 320). Це не зовсім вірно—в листі не рекомендувалось створювати окрему українську партію, а не компартію України. Крім того, щоб твердити, нібито Я. М. Свердлов не рекомендував створювати Комуністичну партію України, слід було б указати дату листа і розшифрувати такі його слова: «Нічого не можна було б заперечити проти названня області не Південно-Західною, а Українською». Ці слова, на наш погляд, не заперечують необхідності створення загальноукраїнського партійного центру.

Книга У. І. Рядніної справляє враження глибокого, ретельного дослідження, і вихід її в світ є значним вкладом у справу вивчення історії Комуністичної партії України.

Разом з тим праця У. І. Рядніної не позбавлена і істотних недоліків. Не до кінця науково витриманою і обгрунтованою є періодизація, подана автором у книзі. Викликають сумнів назва і хронологічні рамки першого розділу—«Більшовицькі організації України в період нового орієнтування партії». Його слід було б назвати приблизно так, як він названий в «Історії КПРС»—«Вихід партії з підпілля», і зупинитись у ньому тільки на діяльності більшовицьких організацій України в перші дні після Лютневої революції. Останнє питання цього розділу (Квітнева конференція) слід було б перенести у другий розділ.

У другому розділі—«Боротьба більшовицьких організацій України за революційну мобілізацію мас в період мирного розвитку революції»—не було необхідності піднімати питання про участь більшовиків у виборчій кампанії в міські думи (стор. 119), а віднести їх до післялипових подій, тому що саме в липні і серпні у великих містах України (Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську) і пройшли перемовини дум.

Невдало сформульовано третій розділ «Більшовицькі організації України в період підготовки і проведення збройного повстання». Тут штучно об'єднані події двох періодів—передодня Жовтня і після Жовтня. Цим, власне, і зумовлено деяке порушення хронологічної послідовності викладення матеріалу. На сторінках 234—243 автор говорить про події, що мали місце на Україні у вересні—жовтні 1917 р., потім (стор. 245—248) автор переходить до питання підготовки збройного повстання в Петрограді (жовтень 1917 р.). Після цього на стор. 248—256 знову йдеться про підготовку збройного повстання на Україні в Жовтні.

Окремі положення, твердження, які ми знаходимо в книзі У. І. Рядніної, вимагають серйозного уточнення й обгрунтування. Так, про соціальну базу українських буржуазних націоналістів вона пише: «Значна частина непролетарських дрібнобуржуазних мас і окремі верстви робітничого класу на деякий час пройнялися несвідомо-довірливим ставленням до місцевої буржуазії і до націоналістичних дрібнобуржуазних партій» (стор. 36).

Це положення не зовсім точне і тим більше не може бути розповсюджено на такі промислові райони України, як Харків, Катеринослав, Донбас. Тут не тільки окремі прошарки робітничого класу, а й широкі маси трудящих ніякої підтримки українським буржуазним націоналістам не подавали. Про це свідчать підсумки виборів у міські думи, що відбулися тут у липні—серпні 1917 р. В Харкові в міську думу на 120 місць гласних українські буржуазні націоналісти провели тільки 4 чоловіки. Одна з буржуазних газет писала: «Погамо пройшли українські списки, які зібрали всього близько 2500 голо-

сів»¹ (у голосуванні брала участь майже 81 тис. виборців). Повної поразки на виборах у міську думу українські буржуазні націоналісти зазнали в Луганську. В Катеринославі на 100 місць у міську думу українські буржуазні націоналісти одержали тільки 6 мандатів, та й то по трьох списках (більшовики одержали 22 мандати). В одній буржуазній статистичній збірці, де підбивалися підсумки виборів до міської думи Катеринослава, говорилося, що робітники не підтримували українські списки і що «тут знаходиться своє відображення погляд значної частини українського населення, яке не бачить необхідності в національній відокремленості українців»².

В цих промислових районах не тільки робітники, а й широкі маси трудового селянства не довіряли українським буржуазним націоналістам. На першому селянському з'їзді Катеринославської губернії (початок червня 1917 р.) українських буржуазних націоналістів буквально осистали. В газетах повідомлялось, що «захисників лозунгу «територіальна незалежність» не хочуть слухати»³. Отже, про якусь «чималу» класову базу українських буржуазних націоналістів без диференціації окремих районів України і без серйозних застережень говорити не можна.

У праці є помилки й іншого характеру. На стор. 232, де йдеться про результати виборів до Катеринославської Ради (серпень 1917 р.), читаємо: «В результаті проведеної роботи робітники великих підприємств Катеринослава обрали до Рад більшовиків». Якби це було так, то Рада Катеринослава вже в серпні 1917 р. стала б більшовицькою. Але насправді було не так—більшовики одержали до Ради приблизно 1/3 мандатів. Вони досягли в цій галузі великих успіхів, їх кандидатури проходили, головним чином, по великих заводах, але справа в тому, що й на великих заводах мандати до Ради ще одержували меншовики та інші угодовці.

Вимагає серйозного уточнення багато цифр, що наводяться в книзі. На сторінці 31 ми читаємо: «Харківська міська Рада об'єднувала близько 140 тисяч робітників і солдатів. У Катеринославському районі на початку революції було створено 12 Рад, які об'єднували один мільйон робітників і солдатів». Викликає сумнів названа цифра—1 млн. робітників і солдатів для Катеринославського району. Найбільшим робітничим центром у цьому районі був сам Катеринослав, у якому налічувалось разом з Кам'янським (нині Дніпро-дзержинськ) усього близько 70 тис. робіт-

ників. Катеринославський гарнізон (він теж був найбільшим у цьому районі) налічував максимум 20—25 тис. солдатів (у Катеринославі всього населення було близько 270 тис.). Те ж саме слід сказати і про Харків. Там кількість промислових робітників не досягала 35 тис. чоловік, а гарнізон був приблизно такий, як і в Катеринославі.

Вимагають також уточнення наведені в книзі цифри про кількість робітників у Одесі (стор. 34), кількість більшовиків у Катеринославській Раді (стор. 35 і 275) та ін.

Не відповідає дійсності така заява автора: «Вибори до Харківської Ради, що відбулися в кінці жовтня і на початку листопада 1917 року, дали переважну більшість більшовикам» (стор. 263). У Харкові в ці дні проходили не вибори, а тільки часткова зміна складу Ради на користь більшовиків. Але Рада в своїй більшості і після цього (навіть у грудні 1917 р.) ще довго залишалась есеро-меншовицькою. Артемов (Ф. Сергеев) у своєму виступі на спільному засіданні Бюро обласного комітету Харківського комітету більшовиків 14 грудня 1917 р. говорив: «Більшовики і тепер не мають в Раді більшості, але розказ українців¹ і с. р. дозволяє проводити гелосами блоку з лівими групами цих фракцій резолюції, що пропонуються більшовиками»².

Наведеними фактами не вичерпуються усі недоліки, які є в книзі У. І. Рядніної. Однією з причин, які обумовили наявність цих недоліків, неточностей, є, на наш погляд, відсутність аналізу, критичного підходу до використаних джерел та літератури. Чимала частина цифрових матеріалів, фактів, цитат, що взяті з джерел літератури, в книзі У. І. Рядніної подає в імперативній, незаперечній формі.

Проте ці недоліки ні в якій мірі не можуть применшувати всього того, що є позитивного в книзі У. І. Рядніної, як однієї з перших великих самостійних праць, присвячених діяльності більшовицьких організацій України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Говорячи про працю в цілому, відзначаючи, перш за все, її наукове значення, необхідно підкреслити, що У. І. Рядніна не тільки узагальнила все те, що було раніше створено літературою з цього питання, й значно розширила, доповнила наші знання з історії боротьби більшовицьких організацій України за владу Рад. Ця проблема завжди була й залишається актуальною й являє великий науковий і практичний інтерес.

¹ Газ. «Южный край» від 12 липня 1917 р.

² «Екатеринославская городская статистика», вып. 1, 1918, стор. 25—26.

³ «Бюллетень Губернского исполнительного комитета общественных организаций», № 81. Екатеринослав, 14 червня 1917 р.

¹ Йдеться про дрібнобуржуазні націоналістичні партії, в рядах яких ішов розкол.

² Газ. «Донецкий пролетарий» від 14 грудня 1917 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

«Ученые записки. Труды кафедр марксизма-ленинизма и политической экономии Киевского инженерно-строительного института», вып. 2, К., 1958, 196 с.

Розгортання творчої науково-дослідної роботи в галузі історії Комуністичної партії Радянського Союзу — одне з важливих і невідкладних завдань радянських істориків. XX з'їзд КПРС вказав на незадовільний стан розробки історії партії і поставив конкретні завдання по науковому узагальненню великого історичного досвіду нашої партії.

Великі і відповідальні завдання перед працівниками суспільних наук поставив XXI з'їзд КПРС. З'їзд у своїх рішеннях ясно і чітко сформулював програму діяльності в наступному семіріччі в галузі суспільних наук. Робітники суспільних наук повинні створювати фундаментальні праці, узагальнюючи закономірності суспільного розвитку і практику соціалістичного будівництва, і розробляти проблеми, ядї зв'язані з поступовим переходом до комунізму.

Виконуючи настанови Комуністичної партії, радянські історики вже дещо зробили в галузі наукової розробки питань історії партії, але це лише перші кроки на шляху створення серйозних фундаментальних праць, які озброїли б радянських людей глибоким знанням історії партії. Наукові записки кафедри марксизму-ленінізму і політичної економії Київського інженерно-будівельного інституту, видані до 40-річчя КП України,—певний вклад у розв'язання цього почесного і відповідального завдання.

В збірнику вміщено 7 статей, присвячених питанням спільної боротьби російських і українських робітників у період Великої Жовтневої соціалістичної революції, питанням стратегії і тактики Комуністичної партії в період боротьби за демократичний мир і вихід із імперіалістичної війни, питанням боротьби партійних і радянських організацій за зміцнення комнезамів і характеристики їх ролі в радянському будівництві на селі, історії відбудови машинно-тракторних станцій Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни, деяким питанням вивчення революційної діяльності і спадщини Артема (Ф. А. Сергеева) та ін.

Заслугує схвалення те, що в більшості статей згаданого збірника використаний значний архівний матеріал, частина якого вперше вводитьсь в науковий оборот. З цієї точки зору найбільш вдалими, на наш погляд, є статті В. І. Туваєва, кандидата історичних наук П. І. Бакуменка, кандидата історичних наук А. Г. Шевелева.

Починається збірник статтею кандидата історичних наук В. Ф. Цветкова «Революційна співдружність російських і укра-

їнських робітників в період Великої Жовтневої соціалістичної революції». Відомо, що В. І. Ленін неодноразово підкреслював необхідність тривалого виховання усіх трудящих у душі цілковитої рівності і дружби, в душі єдності їх інтернаціональних і національних завдань. Керуючись ленінськими вказівками, партія більшовиків очолила національно-визвольний рух на Україні і повела рішучу боротьбу проти великодержавної політики Тимчасового уряду, меншовиків та есерів, відстоювала права українського народу. Разом з тим більшовики викривали буржуазно-націоналістичну суть Центральної ради і всіх її партій. Більшовицька партія роз'яснювала трудящим, що добитись ліквідації соціального і національного гніту можна тільки на основі єдності дій пролетарів усіх національностей Росії і, перш за все, при єдності дій пролетарів великоруських і українських.

Ці ідеї чітко проводяться в статті В. Ф. Цветкова. Цінність статті полягає в конкретному показі процесу боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, показі труднощів і перешкод, що виникали в цій боротьбі. Автор наводить якразі факти про величезну допомогу російського народу своїм братам — трудящим України в їх боротьбі проти сил російської і української контрреволюції. Особливо вдало показана військова допомога, яку в той час Радянська Росія подавала українському народу. Автор досить повно висвітлив боротьбу трудящих України проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Проте, зосередивши всю увагу на цих питаннях, автор не показав на конкретному історичному матеріалі, як більшовицькі організації України враховували в своїй діяльності національний момент, як вони запроваджували в життя ленінську програму з національного питання в період боротьби за соціалістичну революцію. Цей недолік значною мірою пояснюється тим, що автор недостатньо використав архівні матеріали.

Цікава і змістовна стаття Л. Г. Авксентьева «Деякі питання стратегії і тактики КПРС в період боротьби за демократичний мир і вихід із імперіалістичної війни». Вона написана на багатому фактичному матеріалі, взятому із збірників документів та партійної преси. Автор використав велику теоретичну спадщину В. І. Леніна, де розроблена і з непервершеною глибиною обґрунтована стратегія і тактика партії більшовиків. Невелика за розміром, але багата змістом, ця стаття дає

читачеві яскраве уявлення про ту титанічну боротьбу, яку провела Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним в один із найскладніших періодів її історії — в період Брестського миру. Автор показує, що укладення миру з Німеччиною було пов'язано з винятковими труднощами, оскільки всередині партії і в уряді В. І. Леніну довелося вести вперту боротьбу з противниками «похабного» миру з Німеччиною — троцькістами та «лівими комуністами» (бухарінцями), які не спинялись ні перед чим у своєму прагненні зірвати підписання Брестського договору. Крім того, В. І. Леніну в боротьбі за укладення миру з Німеччиною довелося подолати численні «підводні камені» й на міжнародній арені, розгадати й знешкодити підступні заміри імперіалістів США і Антанти, які за всяку ціну намагалися зірвати підписання миру в Бресті, втягнути Росію у війну з Німеччиною, задушити Радянську владу руками німецького хижака. Автор статті робить правильний висновок, що боротьба Радянської держави і Комуністичної партії за загальний демократичний мир була першим етапом їх зовнішньополітичної діяльності, що вже на цьому етапі перед усіма народами світу постала нова, справедливо миролюбна демократична зовнішня політика, яка зробила своєю генеральною лінією ленінський принцип мирного співіснування двох систем — соціалістичної і капіталістичної.

Наукову цінність має і стаття В. І. Туваєва «Деякі питання вивчення революційної діяльності і спадщини Артема (Ф. А. Сергеева)». Радянська громадськість проявляє великий інтерес до вивчення життя і діяльності революціонера-професіонала Ф. А. Сергеева, відомого в нашій партії під іменем Артема (1883—1921 рр.). Незважаючи на те, що про нього написана значна кількість газетних і журнальних статей, ряд брошур (Н. Олександрової, І. М. Мошинського, П. С. Загорського, І. Олійника та ін.), все ж діяльність Артема на Україні в історичній літературі висвітлена неглибоко і далеко не повно. Цю прогалину певною мірою заповнює стаття В. І. Туваєва, яка побудована на великому і цінному фактичному матеріалі. Цінність вищезгаданої праці полягає ще й у тому, що автор дав науковокритичний аналіз всієї літератури, в якій висвітлюється життя і революційна діяльність вірного ленінця, невтомного більшовика Артема.

Автор вперше в історичній літературі зробив спробу дати характеристику літературної спадщини Артема. Особливу увагу звернув на радянський період його діяльності. Про життя і діяльність Артема (Ф. А. Сергеева) — видатного борця за владу Рад на Україні — В. І. Туваєв розповідає в нерозривному зв'язку з величезною роботою партійних організацій по підготовці і проведенню соціалістичної резо-

люції на Україні, в нерозривному зв'язку з боротьбою широких народних мас. У цьому цінність даної статті.

Питанням історії Комуністичної партії України у відбудовний період присвячено статті П. І. Бакуменка «Боротьба партійних і радянських організацій України за подолання продовольчих труднощів (1921—1922 рр.)» і «Керівництво КП(б) України комнезамам в радянському будівництві на селі (1921—1923 рр.)». Відбудовний період — один із складних і відповідальних періодів в історії Комуністичної партії. Після закінчення інтервенції і громадянської війни доводилось вирішувати багато економічних і політичних питань, які вимагали напруження всіх сил партії і народу. Без вирішення цих питань, без ліквідації господарської розрухи, поліпшення матеріального становища трудящих, зміцнення союзу робітничого класу і селянства на новій економічній основі, без зміцнення і розширення позицій соціалізму в усіх сферах народногосподарського життя країни не можна було зміцнити Радянську владу і забезпечити перехід до наступного етапу соціалістичного будівництва.

За останні роки написано ряд праць, в яких висвітлюються важливі події того часу. Здебільшого це дисертації, які не були надруковані. Написані вони в переважній більшості на обмеженій архівній базі, без достатнього використання важливих партійних документів. Ось чому особливо привертають увагу статті П. І. Бакуменка, які вміщено в рецензованому збірнику. Автор широко використав архівний матеріал, а також матеріали центральної і місцевої преси досліджуваного періоду. На багатому документальному матеріалі П. І. Бакуменко відтворює історично правдиву картину діяльності Комуністичної партії і її місцевих організацій в період переходу до мирного господарського будівництва, показує труднощі роботи партійних організацій в цей період. Незважаючи на те, що автор торкався великого кола питань, все ж йому вдалось висвітлити їх з належною глибиною. Особливо докладно П. І. Бакуменко розповідає про те, як більшовицькі організації України в непримиренній боротьбі проти антиленінських угруповань зміцнювали ідейну й організаційну єдність своїх рядів, проводили ленінську лінію в партійному і державному будівництві, у зміцненні союзу робітничого класу і селянства. Все це свідчить про широку обізнаність автора з питаннями, які висвітлюються в статтях.

Велика роль Комуністичної партії в житті радянського суспільства особливо яскраво проявилась в період Великої Вітчизняної війни. Під керівництвом Комуністичної партії народи нашої Батьківщини грудьми відстояли завоювання Великої Жовтня, з честю вийшли переможцями з суворих випробувань, розгромили чорні сили світової реакції.

Вивчення історії Великої Вітчизняної війни має велике політичне і виховне значення для радянських людей і всього прогресивного людства. Воно служить справі виховання нашої молоді на героїчних традиціях радянського народу, прищеплює їй почуття гордості за перемоги, здобуті радянськими людьми, виховує любов до слави Комуністичної партії — керівника і організатора цих перемог.

У зв'язку з цим історія Великої Вітчизняної війни привертає до себе все більшу увагу дослідників. Тому актуальність і значення статті А. Г. Шевелева «До питання відбудови машинно-тракторних станцій на Україні (1943—1945 рр.)» очевидні. Автор зібрав і узагальнив багатий фактичний матеріал з історії боротьби Комуністичної партії за відбудову машинно-тракторних станцій, зруйнованих німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни.

В рецензованому збірнику вміщено також цікаву статтю кандидата економічних наук Я. У. Лінійчука «Місце і роль колгоспної торгівлі в соціалістичній системі народного господарства», яка в основному побудована на матеріалах колгоспної торгівлі Української РСР.

Підводячи загальні підсумки, можна без

перебільшення сказати, що автори рецензованого збірника в основному правильно підійшли до вибору тем.

Проте слід зауважити, що збірник був би набагато ціннішим, коли б до нього увійшло більше статей по історії Комуністичної партії України. Викликає також здивування, чому в ювілейному збірнику немає жодної статті, присвяченої утворенню Комуністичної партії України та її боротьбі за соціалістичну перебудову народного господарства республіки. Значним недоліком збірника є й те, що жоден автор, за винятком В. І. Туваєва, не дає історіографії питання.

В цілому другий випуск наукових записок кафедр суспільних наук Київського інженерно-будівельного інституту, незважаючи на недоліки і неоднакову наукову цінність статей, безсумнівно, є корисною і необхідною книгою. В науковий оборот введено чимало нового матеріалу, почерпнутого авторами безпосередньо в архівах. У ряді випадків зроблено глибокий аналіз і самостійні висновки з важливих питань. Збірник статей в цілому справляє позитивне враження. Вихід його — відрадна подія, яка свідчить про значну наукову роботу колективів кафедр суспільних наук інституту.

М. О. БУЦЬКО

ПОСІБНИК З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

К. В. Агібалова, Уроки історії середніх віків
у сьомому класі. Поурочний методичний посібник.
(З досвіду роботи), Державне учбово-педагогічне
видавництво «Радянська школа», Київ, ч. I,
1956, 243 с., ч. II, 1958, 186 с.

Учителька 131 середньої школи м. Харькова К. В. Агібалова написала корисний методичний посібник з історії середніх віків у двох частинах.

Посібник являє собою поурочну методичну розробку другого («Зміцнення і дальший розвиток феодального ладу, створення централізованих держав») та третього («Початок розкладу феодалізму зародження капіталістичних відносин») розділів програми з історії середніх віків.

Автор посібника розглядає до цього часу недостатньо розроблені питання, що мають велике значення для підвищення методично-теоретичного та методичного рівня вчителя. Особлива увага приділяється методиці формування понять, використання значення документів, художньої літератури тощо.

Рецензована праця допоможе вчителю звільнювати розум від питань про визначення методологічного і методичного спрямування кожної теми та кожного уроку, зміцнення в пам'яті учнів ясних і точних знань з історії, сприятиме формуванню марксистсько-ленінського світогляду учнів. Автор пише не лише про

те, що вчитель має розповісти на уроці, а й про те, як це краще зробити.

В посібнику аналізуються типові труднощі, які зустрічаються в процесі викладання історії середніх віків, подаються конкретні методичні поради, як їх усунути. Автор надає цілком значення емоційності розповіді вчителя, яка допомагає активізувати клас під час уроку, викликати живий інтерес учнів до навчального матеріалу. Через увесь посібник проходить думка про те, що новий матеріал слід завжди подавати на основі вивченого. Отже, при висвітленні однієї теми перекидається «місток» до другої теми, і нові знання спираються на вже знайоме, засвоєне раніше.

Молодий учитель-початківець знайде в цій праці цінні та корисні вказівки щодо планування і визначення мети уроків. Але й досвідченому педагогу стане у пригоді той великий фактичний матеріал, який дається у посібнику. Вчитель має можливість самостійно, творчо підбирати фактичні дані до уроку.

В основу методологічного висвітлення всього фактичного матеріалу покладені праці класиків марксизму-ленізму. До

кожної теми додається список творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, рекомендованої історичної та художньої літератури. В посібнику даються методичні вказівки про те, як саме використовувати цю літературу, в якому обсязі подавати її учням.

Центральне місце в посібнику належить питанню про формування в свідомості учнів основних історичних понять курсу історії середніх віків. Автор показує, як поступово накопичувати та закріплювати в учнів знання про окремі ознаки того чи іншого історичного поняття. Для прикладу зупинимось на роботі К. В. Агібалової над досить складним поняттям «патріотизм».

На уроці «Патріотичне піднесення у Франції і кінець Столітньої війни» поняття «патріотизм» розкривається як любов до батьківщини, відданість їй, здавна властиві народним масам. До словника історичних термінів учні записують слово «патріотизм». На наступному уроці учителька ставить перед учнями запитання: «Чим було викликане і в чому полягало патріотичне піднесення французького народу в ході війни?». З учнівської відповіді вона дізнається про те, як на конкретному матеріалі попереднього уроку учні засвоїли ознаки даного поняття. На уроці «Гуситські війни» К. В. Агібалова мародерському набродові хрестоносців протиставляє таборитів, які мали високі моральні якості. Усвідомлення благородної мети патріотичної боротьби породжувало героїзм воїнів народної армії. Під час вивчення теми «Повалення монгольського ярма. Імперія Мін» учитель розповідає про наростання ненависті і обурення всіх кіл китайського населення проти монголів-загарбників. Утворювались таємні організації, збройні загоны «червоних пов'язок», які боролись проти завойовників. Такий матеріал також сприяє формуванню в учнів поняття «патріотизм».

Однак необгрунтованим є твердження К. В. Агібалової про те, що поняття «патріотизм» в учнів 7-го класу вже сформоване. Робота над формуванням цього поняття продовжується і в старших класах.

Проблема розвитку культури мови учнів є однією з найважливіших у педагогічній роботі. Над розвитком мови учнів повинен працювати не лише викладач мови та літератури, а й викладачі інших предметів, зокрема історії. Заслуговує на увагу висвітлення в рецензованому посібнику досвіду роботи над іншомовними словами. До словника історичних термінів на різних уроках записуються визначення таких слів, як: «цех», «гільдія», «комуна», «мер», «бургомістр», «єресь», «інквізиція», «пауперизм», та ін.

К. В. Агібалова демонструє на уроках тематичні картини з історії середніх віків, вдало застосовуючи в ході пояснення методичні вказівки Д. М. Никифорова до них. У посібнику розкривається методика ви-

користання картин. Вчителька привчає учнів виділяти на картині головне, кілька разів повертається до тієї ж самої картини, щоб звернути увагу учнів на різні деталі, які допомагають розкрити суть навчального питання. Тематична картина використовується звичайно у поєднанні з іншими методичними прийомами. Так цікаво розгортається жвава бесіда з учнями за змістом картини «У майстерні середньовічного зброяря».

Щоб допомогти учням виділити істотні ознаки капіталістичного виробництва, вчителька організує бесіду учнів на основі співставлення двох картин «На англійській мануфактурі XVI ст.» та «У майстерні середньовічного зброяря».

К. В. Агібалова вміло супроводжує демонстрацію картини на уроці читкою уривків з художньої літератури. Наприклад на уроці «Литва і Польща в боротьбі з натиском німецьких феодалів» вона показує картину «Грюнвальдська битва» і зачитує той уривок з історичного роману польського письменника Сенкевича «Хрестоносці», в якому розповідається про участь селян і городян у боротьбі з німецькими рицарями.

В рецензованій праці йдеться і про те, як використовувати на уроці історичні документи і роз'яснювати учням їх зміст. Автор показує, як зачитування документів допомагає розкривати відповідні положення підручника. Так, на уроці «Велика хартія вольностей і початок парламенту в Англії» зачитується уривок з «Хроніки» Матвія Паризького. К. В. Агібалова привчає учнів розглядати документи не лише як певну ілюстрацію змісту уроку, а як історичне джерело. В своїй праці вона детально роз'яснює, якими конкретними методичними прийомами вона добивається найбільш свідомого сприймання учнями змісту уроку. К. В. Агібалова часто використовує уривки з фольклору, народних пісень, які справляють велике враження на учнів і сприяють їх вихованню в дусі патріотизму та дружби народів. Так, зачитуючи розповідь про битву на Косово полі (урок «Початок турецьких завоювань на Балканському півострові»), учителька в класі зачитує уривки із сербських пісень про «Косове поле».

Автор звертає багато уваги на методи домашнього завдання. Кожне завдання роз'яснюється, формулюються ті питання, які слід продумати учням вдома, передбачається, що учні повинні обов'язково працювати над картою. До домашнього завдання звичайно включається повторення раніше засвоєних учнями питань.

Матеріал для повторення на уроці зв'язується з новим матеріалом шляхом порівняння однорідних явищ, шляхом креслення їхньої подібності. Іноді повторення матеріалу являє собою свого роду підготовку до вивчення наступної теми.

Так, маючи на меті підготувати учнів

до вивчення теми «Культура Західної Європи в XII—XIII ст.», К. В. Агібалова на попередньому уроці задає учням повторити з параграфу «Загибель Західної Римської імперії» підрозділи «Занепад міст і культури», «Християнська церква», «Монастирі».

На уроці «Зміцнення королівської влади. Становище селянства» провадиться бесіда за матеріалом раніше вивченої теми «Франція наприкінці XV ст.».

Автор розповідає, як саме вона добивається того, що під час опитування учні самі роблять висновки та узагальнення.

Враховуючи важливість атеїстичного виховання учнів у процесі викладання курсу історії середніх віків, Агібалова приділяє в своєму посібнику багато уваги цьому питанню. Так, на уроці «Боротьба міст з сеньорами» вчителька, розповівши про придушення феодалами повстання в м. Лан, зауважує, що архієпископ прокляв саме «ненависне слово комуна». «Раби,— казав він,— з тремтінням корітеся своїм панам». Цим самим вона підводить учнів до розуміння антинародної ролі церкви на службі експлуататорських класів.

Як видно з посібника, К. В. Агібалова виробляє в учнів уміння бачити зв'язки між явищами та подіями наших днів і історичним минулим. Характерним прикладом може бути урок «Боротьба католицької церкви проти реформації», на якому вчителька розповідає, що єзуїти, які в XVI—XVII ст. були вірними слугами пап у боротьбі проти реформації, і тепер є прислужниками всіх темних сил імперіалізму і реакції. Вони охоче беруть участь у наймерзенніших справах міжнародної реакції.

Помітне місце в посібнику приділяється повторювально-узагальнюючим урокам, на яких в учнів формується закінчене уявлення про найважливіші події певного історичного періоду.

Ми вважаємо, що двох повторювально-узагальнюючих уроків (як це подається у рецензованому посібнику, ч. I) на перше півріччя цілком досить, але слід було б провести й уроки повторення по головних темах. Треба зробити кілька зауважень щодо змісту повторювально-узагальнюючих уроків. Насамперед, усі вони надзвичайно перевантажені матеріалом. Наприклад, до уроку на тему «Другий період середньовіччя — період зміцнення і дальшого розвитку феодалного ладу та утворення централізованих держав» учням задають повторити вдома шість сторінок з різних розділів підручника. На уроці учні переписують до своїх зошитів чотири пункти плану уроку, які вчителька записує на класній дошці. Під час розгляду на уроці цих пунктів вчителька ставить сімнадцять запитань до учнів і, одержавши відповіді, виправляє їх, уточнює, доповнює та робить загальні висновки. Ми вважаємо за неможливе втиснути таку надмірну кількість матеріалу в рамки одного уроку (якщо цей урок був би проведений нами за планом посібника).

Але, незважаючи на певні недоліки і погрішності, рецензований посібник — цінна та корисна книга для вчителя.

О. А. ПЛЮЖКО
К. М. КАРАЧУНСЬКА

ПРАВДИВА РОЗПОВІДЬ ПРО КАНАДСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Петро Кравчук, На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців. Видав Крайовий Виконавчий Комітет Товариства Об'єднаних українських канадців, Торонто (Канада), 1958 р., 392 с.

Значна кількість українців живе на території інших країн, зокрема в Канаді. Трудящі Радянської України ніколи не забувають своїх братів, цікавляться їх життям, боротьбою за свої права. Тому природно, що вихід правдиво написаної книги про українців, яких доля закинула далеко за межі батьківщини, викликає інтерес радянського читача.

Книжка глибокого знавця життя канадських українців Петра Кравчука «На новій землі», присвячена пам'яті найвизначніших прогресивних діячів української імміграції в Канаді — М. Поповича, І. Навізівського і М. Шатувського, зацікавила й прогресивних канадських українців. Л. Толпоко пише з Нью-Йорка, що «ця» книга заслуговує на те, щоб бути в руках укра-

їнських іммігрантів не тільки в Канаді, а й у Сполучених Штатах». Багато людей за океаном висловлюють думку, що її слід якнайшвидше видати англійською, а згодом і французькою мовами.

Чим же привертає увагу книжка П. Кравчука? Відповідь на це знаходимо у передмові, написаній відомим канадським марксистом, одним з діячів Прогресивної партії праці Леслі Моррісом. Він зазначає: «Українська імміграція — найбільша з усіх слов'янських імміграцій в Канаді — мала найглибший вплив на всі фази канадського розвитку...». Українські прогресивні рухи «безмірно допомогли підняти політичний рівень канадських робітників, бо вони були носіями ідеї соціалізму з Європи, яка була вірнішим виразом марксист-

му, ніж та, яка прийшла з Британії ХІХ століття».

Праця П. Кравчука і є дослідженням вкладу українських іммігрантів у розвиток Канади. Починає автор книгу описом тих умов, що викликали масову еміграцію із Західної України, забагато приділяючи уваги тим подіям минулого в Західній Україні, які становлять самостійну історичну проблему.

Добре описане життя перших поселенців, для яких все було чужим, — і мова, і звичаї, і краєвиди. «Людей у кожухах», «брудних галичан», як називали українських емігрантів тодішні урядовці, після принизливих перевірок і «прийняття» направляли в гліб країни, щоб вони «перетворювали цілину і непрохідні ліси на благодіодні урожайні поля». Це називалося йти «на гомстеди» (фермерські садиби). Використовуючи спогади «перших хоробрих», Кравчук відтворює життя і працю поселенців, описує, як вони викорчувували ліси, ходили на заробітки, як деяких заробітчач «залізні колеса поїзда пошматували на манітоських або саскачеванських преріях».

Історична дійсність спростовує буржуазні фальсифікації про райське життя в Новому світі. Безперечно, що у Канаді поселенцям жилося не так скрутню, як у рідних місцях. Але ці порівняно кращі умови вони створювали собі самі. У книжці змальовується соціальне становище українців, національна та релігійна дискримінація, в боротьбі з якою виникали українські дитячі школи, бібліотеки, культосвітні товариства — взагалі починалася громадська діяльність.

Тим місцевостям, де українці жили компактними промадами, вони давали свої назви — Львів, Запоріжжя, Снятин, Новий Київ, Стрий і т. п., влаштовували життя за українськими традиціями. Проте, як свідчить Кравчук, вони не були ізольованими від суспільства, в якому жили. Як громадяни країни, особливо у 1903—1906 рр., вони активно добиваються собі прав, посилають своїх представників до муніципальних рад. Тоді почався і соціалістичний рух. У 1907 р. було утворено українські відділи Соціалістичної партії Канади і розпочато видання української робітничої газети «Червоний прапор». В 1909 р. утворилася Федерація українських соціал-демократів, що приєдналася до Канадської соціал-демократичної партії (КСДП), у 1914 р. вона була перейменована на Українську соціал-демократичну партію (УСДП), яка мала друкованим органом газету «Робочий народ». З великою повагою автор розповідає про Матвія Поповича та Івана Навізівського, які боролися за ідейну чистоту соціал-демократії.

Економічні кризи і спади першими відчували емігранти, особливо слов'яни, в тому числі й українці. «Коли була праця», — пише П. Кравчук, — їм менше платили, ніж

англосаксонцям, коли не було праці, їх першими проганяли на вулицю» (стор. 107). Але українські робітники, зазначає автор, організовано, спільно з робітниками інших національностей озорилися проти внискувачів. Про все це свідчили демонстрації, що нерідко відбувалися під лозунгами «Геть капіталізм!», «Хай живе соціалізм!». Робітники були свідомі свого пролетарського стану і солідаризувалися із своїми братами в інших країнах, зокрема в Росії. «Велику допомогу українським робітникам у Канаді, — пише П. Кравчук, — подали російські політичні емігранти — соціал-демократи (більшовики)...». Як доказ цього автор наводить один важливий історичний факт: «Йдучи за закликм і вказівкою В. І. Леніна¹, канадські соціалісти влаштували 15 вересня 1912 року мітинг протесту у Вінніпегу проти арешту царською владою соціал-демократичних депутатів другої Думи».

У розділі про імперіалістичну війну автор пише, що УСДП не пішла за соціал-зрадниками з ІІ Інтернаціоналу, а відразу рішуче виступила проти війни. Газета «Робочий народ» зверталася до трудящих: «Годувати робітників кулями — це вічний і випробуваний спосіб буржуазії». Як інтернаціоналісти привітали члени УСДП Лютневу революцію в Росії і висловили у резолюції вневеність, «що російські товариші... поведуть боротьбу до повної перемоги робочого люду над всіма його ворогами». Недарма їх жорстоко переслідувала реакція, аж до заборони УСДП і газети «Робочий народ» у 1918 р., коли могутня революційна хвиля сколихнула світ, зашумувавши й на берегах далекої Америки.

Цьому відгомону Жовтневої революції присвячено чимало чудових сторінок книжки. Нас хвилює розповідь про піднесення робітничого руху в 1918—1919 рр., коли канадський уряд надіслав у Сибір ескепдиційний корпус. У травні—червні 1919 р. відбувся вперше в історії Канади генеральний страйк у Вінніпегу, підтриманий робітниками всієї Канади.

Автор докладно спиняється на тому, як в умовах масових репресій революційні пролетарські ідеї поширювалися громадськими й культосвітніми організаціями робітничого класу. Найкрупнішою з таких організацій стало «Товаришество український робітничий дім» (СУРД), що виникло у березні 1918 р.

На кошти, зібрані серед українських трудящих, було побудовано робітничий дім. Коли робітники і трудящі фермери об'єдналися, СУРД у 1924 р. було перейменовано на «Товариство український робітничо-фермерський дім» (ТУРФДім). З часом кількість домів збільшувалася, вони ставали

¹ Див. статтю В. І. Леніна «Про соціал-демократичну фракцію ІІ Думи», Твори, т. 17, стор. 275—279.

центрами української культури, джерелами допомоги під час безробіття, організацією, яка підтримувала страйкарів — взагалі надійними класовими осередками українських (та й інших) пролетарів у Канаді.

Перемога Великого Жовтня означала, що Україна стала вільною і незалежною Радянською державою. Відтоді зміцнювалися зв'язки канадських українців з народом Радянської України. Велика заслуга у цьому належить ТУРФДім—організації, яка вже на двадцятому році свого існування мала 113 будинків, при яких працювало понад 50 українських дитячих шкіл, 120 бібліотек, 93 струнних і духових оркестри, 40 драматичних гуртків, 38 хорів та інші гуртки.

Разом з ТУРФДім, що прихильно ставилось до Компартії Канади, ще одна організація — «Робітничче запомогове товариство» (РЗТ) — піднімала трудящих на класову боротьбу з буржуазією, згуртовувала їх у страйках і барикадних боях.

Справжній патріот Канади — своєї другої батьківщини — П. Кравчук розповідає про те, як прогресивні канадські українці разом з англійцями, французами та робітниками інших національностей боролися під керівництвом Комуністичної партії проти капіталістичної експлуатації, фашизму і війни. Це вони 1 липня 1935 р. пролили кров у Реджайні в час великого походу безробітних до Оттави, це вони в 1936 р. на чолі з генеральним секретарем Компартії Канади Тімом Баком захищали республіканську Іспанію від фашистської навали (там воював канадський батальйон імені Макензі-Папіно та українська сотня ім. Тараса Шевченка, що входила до XIII Інтернаціональної бригади ім. Ярослава Домбровського).

З 1940 р. почався період заборони та переслідувань усіх прогресивних організацій. У тюрмах були ув'язнені кращі сини робітничого класу — Тім Бак і Матвій Попович, Яків Пеннер і Іван Навізівський, Рой Сандерс і Матвій Шатульський, Леслі Морріс і Іван Бойчук, Мирон Костанюк і Петро Кравчук та багато інших захисників народу.

У тяжкі для нашої країни дні Великої Вітчизняної війни навоутворене «Українське товариство допомоги Батьківщині» (УТДБ) збило сотні тисяч доларів на допомогу радянським бійцям. На його заклик до канадських збройних сил добровільно вступило 14 тис. українських канадців, які із зброєю в руках брали участь у боротьбі проти гітлерівського фашизму.

Прогресивні газети «Українське життя» (Торонто) і «Українське слово» (Вінніпег) згуртовували всіх українців Канади

на розгром гітлеризму, а після війни разом з газетою «Юкрейнієн кенейдієн» («Український канадець») відіграли велику роль в організації «Товариства об'єднаних українських канадців» (ТОУК), що виросло з ТУРФДім у боротьбі за мир, за краще життя.

У післявоєнні роки зміцніли зв'язки прогресивних українських канадців з Радянською Україною. З Канади приїздять делегації на Україну, а з України — в Канаду. П. Кравчук докладно розповідає про ці взаємовідвідини.

Коли на Україні стало відомо, що члени ТОУК збирають кошти на пам'ятник Т. Г. Шевченкові, Українське Товариство культурного зв'язку з закордоном повідомило нашим братам у Канаді, що народ Радянської України дарує канадським українцям пам'ятник великому Кобзареві. На відкриття пам'ятника у містечку Палермо (поблизу м. Торонто, Східна Канада) 1 липня 1951 р. зібралася 45-тисячна громада: прибули українці з усієї Канади і США, були присутні росіяни, англійці, французи — то було свято всіх чесних людей. Лютували тільки буржуазно-націоналістичні запроданці, вони звернулися до властей з вимогою заборонити встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Канаді, але їхня «місія» провалилася.

Гнівно звучить розповідь Кравчука про буржуазно-націоналістичне охвістя, про їхній КУК («Комітет українців Канади»), створений у дні найжорстокішої реакції 1940 р. До звиття цього кубла доклали руки всілякі «доброзичливіці» — симпосони, кірконелли, філіпсі. Гостро засуджує Петро Кравчук буржуазно-націоналістичних запроданців, як ворогів усіх трудящих, як прислужників палів війни, що всі надії покладають на нову атомну війну проти Радянського Союзу.

Проте, на наш погляд, П. Кравчук недосить чітко розмежує націоналістичний «провід» і рядових членів націоналістичних організацій, серед яких значна частина — люди, що за певних обставин не розібралися в суті справи і були введені в оману облудною буржуазною пропагандою націоналістичних ватажків.

Один з останніх розділів автор назвав «На сторожі Канади». Влучний заголовок. Справді, на сторожі Канади стоять прогресивні сили, які борються за мир, за майбутнє, що належить людям праці.

Книга Петра Кравчука містить надзвичайно багатий фактичний матеріал з історії українських поселенців у Канаді. Написана з пролетарських класових позицій, вона, безсумнівно, є значним вкладом у історичну науку.

П. Л. СИМОНЕНКО

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСНУВАННЯ ГЕРОДОТІВСЬКИХ «АНДРОФАГІВ»

З часу старогрецького історика Геродота, який у V ст. до н. е. дав опис племен Північного Причорномор'я, в історичну і географічну літературу проникли відомості про «андрофагів» (людодів), що нібито жили в межах сучасної європейської території СРСР. Існує багато спроб локалізувати місце проживання «андрофагів», причому найчастіше цю локалізацію пов'язують з територією України (із середнім Подніпров'ям, з українським Поліссям), а також з територією Білоруської РСР, Смоленської області РРФСР та ін.

До цього часу в багатьох історичних і географічних працях відомості про андрофагів трактуються в буквальному розумінні і так само беззастережно подаються в історичних музеях карти їх географічної локалізації (зокрема в Київському історичному музеї).

Проте ще в першій половині XVIII ст. видатний вчений того часу В. М. Татішев дав правильний напрям для вирішення цього питання, чомусь забутий сучасними дослідниками. Це тим більш прикро, що в сучасній буржуазній історіографії геродотівська версія про «людодів», що нібито жили в європейській частині СРСР, вселяю «обгрунтовується». Так, англійський історик і географ Дж. О. Томсон без будь-яких застережень стверджує відомості про «андрофагів» на території СРСР¹.

Незадовільно це питання висвітлено і в «Большой Советской Энциклопедии», де написано, що андрофаги жили «на північ від Скіфії по середньому Дніпру»². Чеський історик Л. Нідерле пов'язує андрофагів з мордовським народом, але не аналізує самої назви³.

Нам довелося підійти до вирішення цього питання з позицій палеонтології. Багато років ми вивчали залишки кісток з розкопок археологічних пам'яток різних місць

степової, лісостепової і поліської смуги УРСР, належних до часів, коли мали жити геродотівські «андрофаги». Крім того, за фактичними даними (визначення кісток) і за літературними джерелами ми аналізували також остеологічні матеріали, що походять з Білорусії і європейської лісової зони РРФСР. Вивчивши таким чином понад півмільйона кісток з так званих кухонних покладів археологічних пам'яток, вдалося констатувати повну відсутність погризених чи порубаних кісток людей. Отже, коли б «андрофаги» дійсно існували в європейській частині СРСР, то палеонтолого-археологічні дослідження їх неминуче виявили б.

У зв'язку із сказаним виникла потреба глибше проаналізувати твердження Геродота і з'ясувати походження самої назви «андрофаги». При цьому треба зважити на те, що Геродот мав на увазі існування не легендарного, а цілком реального племені «андрофагів», яке він називає народом. Геродот у своїй «Історії» багато раз згадує «андрофагів»¹ і конкретно характеризує їх зовнішність: «Андрофаги — кочівники, одягаються по-скіфськи, але мають особливу мову». Поряд з фактичними даними Геродот явно від себе додає характерні для нього моралізаторські зауваження щодо «андрофагів». Він пише, що ці люди «мають найдикіші звичаї, немає в них ні правди, ні закону... лише вони з тамтешніх народів вживають в їжу людське м'ясо»². Така думка Геродота нічим не підтверджується. У геродотівських «андрофагів» не можна вбачати навіть часткового людодства, яке в минулому існувало у «всіх відомих нам народів у той чи інший час»³. Народів, які створювали б свою економіку виключно на антропофагії, взагалі не існувало. В певних племен було ритуальне людодство, на всі лади і з величезними перебільшеннями розписане буржуазними мандрівниками і письменниками, але й воно не дає підстав говорити про ці

¹ Дж. О. Томсон, История древней географии, Издательство иностранной литературы, М., 1953, стор. 99.

² «Большая Советская Энциклопедия», т. 2, 1949, стор. 436.

³ Л. Нидерле, Славянские древности, М., 1956.

¹ Геродот, История в девяти книгах, М., 1888, стор. 312, 349—351, 356—369.

² Геродот, назв. праця, стор. 351.

³ Ф. Енгельс, Дialeктика природы, Держполітвидав УРСР, К., 1953, стор. 127.

племена, як про племена «андрофагів». Найбільш сумлінні мандрівники, до яких належить і наш земляк Є. П. Ковалевський, що подорожував по Африці в XIX ст., вказували, що так звані «людоді-негри» самі з омерзінням говорили про випадки ритуального людодіства, яке подекуди мало місце.

Геродотівські «андрофаги» жили в географічних умовах, подібних, скажімо, до умов життя неврів, і за характером суспільного розвитку були до них подібні, але неври, за Геродотом, не були «андрофагами». Як відомо, чимало давньогрецьких письменників у інтересах рабовласницької аристократії використовували оповідання про північних сусідів для морального впливу на своїх земляків, ідеалізуючи побут і звичаї окремих племен і, навпаки, виставляючи переважну частину їх «дикунами» і «варварами». Наприклад, Арістотель писав, що «народи на північ від Греції самим кліматом і своєю расою осуждені на рабство і варварство». Природно, що в полоні подібних тенденцій був і Геродот.

Як тепер доведено, Геродот, побувавши між 455 і 447 роками до н. е. в Ольвії, не мандрував у глиб території, не доходив навіть до дніпровських порогів. Відомості, які подаються в його праці про Скіфію, він одержував шляхом розпитів місцевих жителів, купців і мандрівників. На основі їх оповідань Геродот охарактеризував різні племена Скіфії, переклавши усі назви їх на грецьку мову. Користуючись послугами місцевих перекладачів, Геродот повторював і їхні помилки. Так сталося і з назвою того племені, що раптом перетворилося в «андрофагів».

На думку В. М. Татищева¹, в основі слова «андрофаги» лежить переклад слова «самоядь».

На думку Д. М. Анучина, слово «самоядь» походить не від «само—ідства», а од «самееднам» — назви, яку давали своїй Батьківщині лопарі, що жили східніше, ніж тепер².

З ПРИВОДУ ОДНІЄІ ЗАМІТКИ

В № 6 «Українського історичного журналу» за 1958 р. опубліковано хронікальну замітку про вибори нових академіків і членів-кореспондентів Академії наук Української РСР. У цій замітці, опублікованій, до речі, без мого відому, серед ряду моїх праць названо «Історію української культури».

¹ В. Н. Татишев, *Общее географическое описание всей Сибири, Избранные труды по географии России*, Географгиз, М., 1950, стор. 71.

² Д. Н. Анучин, *Самоеды, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. 28, стор. 244.

Походження слів «самоді», «самоєдини», «самоїди» пов'язується з поєднанням слів «саме—єдне», що значить «земля саамів». Слово ж саами (лопарі) одного кореня з «суомі», що значить у ряді фінських мов «люди». Отже давнє слово «самоядь» ніякого відношення до антропофагії не має. В наш час слово «самоїди» замінено словом «самодійці», яке споріднене із словом «суомі».

В світлі сучасних досліджень підтверджується значна (більша, ніж допускали до цього часу) давність слов'янських і фінських народів. Отже, здогад В. М. Татищева про те, що слово «самоядь», яке являє собою змінене на слов'янський лад слово «суомі»—«суоміядь» (на зразок голядь, чудь, жмудь), існувало вже за часів Геродота,—набуває великої ймовірності.

Можна припустити, що перекладач Геродота не знав як слід фінських мов, а тому слово «самоядь» переклав так: «самі себе поїдаючі». Отже, не дивно, що Геродот на основі грецької мови і створив з такого перекладу «андрофагів». Цю помилку в перекладі слова «самоядь» повторив навіть І. І. Срезневський¹.

Виходячи з рішучого заперечення даними палеонтології існування андрофагів у буквальному розумінні слова² і взажаючи досить ймовірними викладені вище думки щодо можливого походження цього слова у Геродота, треба визнати, що і племені андрофагів на території України, Білорусії і Смоленщини ніколи не існувало.

Тому термін «андрофаги» як назву реального племени треба вилучити з ужитку в сучасній історичній літературі. На думку цілого ряду дослідників, під назвою геродотівських «андрофагів» криються фінські племена, які так і треба називати фінськими племенами, або самодійцями, відкинувши помилкову і безпідставну назву «андрофаги».

І. Г. ПІДОПЛІЧКО

Вважаю за необхідне довести до відома читачів журналу, що згадана праця, яка вийшла з друку у Львові в 1937 р., була написана не з марксистських позицій і що висловлені в ній погляди я нині засуджую, як неправильні.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

¹ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, т. III, Р—Я и дополнения, СПб, 1912, стор. 254.

² І. Г. Підоплічко, *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*, Вип. 2, Вид-во АН УРСР, стор. 5.

ХРОНІКА

СЕМІНАРИ ВИКЛАДАЧІВ СУСПІЛЬНИХ НАУК ВИЩИХ УЧЕБОВИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

З 13 по 26 лютого 1959 р. в Києві, Львові, Харкові, Дніпропетровську і Одесі відбулися міжобласні семінари викладачів суспільних наук вищих учбових закладів Української РСР. На семінарах, в яких взяло участь понад 2,5 тис. викладачів вузів і технікумів, були обговорені такі питання:

1. «Підсумки позачергового XXI з'їзду КПРС і завдання партійних організацій». В Києві учасники семінару взяли участь у роботі партійного активу м. Києва та Київської області, на якому з доповіддю виступив перший секретар ЦК КП України М. В. Підгорний. На семінарі у Львові з доповіддю по цьому питанню виступив перший секретар Львівського обкому партії М. К. Лазуренко, в Харкові — перший секретар Харківського обкому партії В. М. Гітов, у Дніпропетровську — перший секретар Дніпропетровського обкому партії А. І. Гайовий, в Одесі — перший секретар Одеського обкому партії О. І. Федосєєв.

2. «XXI з'їзд КПРС і завдання дальшого піднесення рівня викладання суспільних наук у вузах республіки». З доповідями по цьому питанню виступили: в Києві — міністр вищої освіти УРСР Б. А. Коваль, у Львові — зав. відділом науки і культури ЦК КП України Ю. Ю. Кондур, у Харкові — заст. зав. відділом науки і культури ЦК КП України М. Г. Поздняков, у Дніпропетровську — зав. сектором вузів відділу науки і культури ЦК КП України В. І. Пітов, у Одесі — нач. відділу викладання суспільних наук МВО УРСР Г. Г. Вдовиченко.

3. «Про завдання комуністичного виховання молоді в світлі рішень XXI з'їзду КПРС». По цьому питанню виступили: в Києві — секретар Київського обкому партії П. Т. Тронько, в Харкові — секретар Харківського обкому партії А. Д. Скаба, в Дніпропетровську — секретар Дніпропетровського обкому партії С. П. Хвостенко, в Одесі — секретар Одеського обкому партії К. С. Коваленко.

Для учасників семінарів було прочитано ряд лекцій і доповідей з актуальних тео-

ретичних проблем, висунутих у доповіді тов. М. С. Хрущова на XXI з'їзді КПРС, а також з питань внутрішнього і міжнародного становища СРСР: «Семирічний план і питання економічного змагання Радянського Союзу і США», «Актуальні питання проблеми відтворення в зв'язку з 7-річним планом розвитку народного господарства СРСР», «Про шляхи зближення колгоспно-кооперативної і державної власності», «XXI з'їзд і завдання боротьби з сучасним ревізіонізмом», «Міжнародний комуністичний рух на сучасному етапі», «Комуністичні і робітничі партії європейських країн народної демократії в боротьбі за побудову соціалізму» та ін.

З приводу цих, а також ряду інших питань на семінарах виступили зав. відділом ЦК КПРС Б. М. Пономарьов, заст. зав. відділом ЦК КПРС І. Т. Виноградов, головний редактор журналу «Вопросы истории» С. Ф. Найда, академік Академії наук УРСР П. М. Першин, доктори економічних наук Л. М. Гатовський, В. А. Жамін, Я. А. Кронрод, доктори філософських наук П. В. Колпід, Б. Е. Биховський, Г. В. Платонов, В. П. Чертков, професори Г. С. Васельський, В. Е. Мотильов, наукові співробітники Держплану СРСР О. М. Алексєєва, Р. О. Білоусов, наукові співробітники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Е. П. Подвігіна, Р. А. Лавров, О. М. Соколова та ін.

Учасниками семінарів на основі широкого обговорення завдань кафедр суспільних наук, що впливають з рішень XXI з'їзду КПРС і Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», висловлено багато конкретних пропозицій і зауважень, спрямованих на поліпшення викладання суспільних наук у вузах.

У роботі семінарів взяли участь зав. сектором вузів відділу науки, вузів і шкіл ЦК КПРС М. І. Мохов та заст. міністра вищої освіти СРСР С. О. Юдачова.

О. Г. МІТЮКОВ

ОБГОВОРЕННЯ ІІ ТОМА «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

ХАРКІВ

15—16 грудня 1958 р. відбулася нарада викладачів суспільних наук вузів Харкова, присвячена обговоренню ІІ тома «Історії Української РСР». В нараді брали участь 200 чол. Вступне слово виголосив відповідальний редактор тома член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко.

Учасники обговорення відзначали, що поява книги, у якій на основі великого фактичного матеріалу та марксистсько-ленінської методології висвітлюється героїчна боротьба трудящих України за перемогу Жовтневої революції та побудову соціалістичного суспільства, є видатною подією на історичному фронті.

Відзначаючи позитивні якості книги, учасники обговорення головну увагу зосередили на її недоліках.

Доцент І. Л. Шерман (ХДУ) вказав, що книга занадто громіздка і перевантажена фактичним матеріалом. Перші п'ять розділів важкі за змістом, занадто академічні і перенасичені цитатами. Невдало написані параграфи, присвячені радянській культурі. В книзі не показано боротьбу трудящих України під керівництвом Комуністичної партії за створення соціалістичної культури. Цю думку підтримали всі учасники обговорення.

Професор І. С. Фукс (юридичний інститут) зазначив, що в книзі слабо висвітлено питання радянського державного будівництва. Зовсім недостатньо уваги приділено питанням радянської та внутріпартійної демократії. На цих недоліках зупинялись у своїх виступах і канд. іст. наук С. В. Босній (Інститут комунального будівництва), канд. іст. наук М. І. Ксензенко (стоматологічний інститут), доцент Ф. О. Єщенко (бібліотечний інститут) та ін.

Доцент К. К. Шиян (ХДУ) відзначив, що третя частина книги перевантажена резолюціями і постановами, а боротьбу робітничого класу і трудового селянства за відновлення народного господарства не показано. Залишились невисвітленими питання реорганізації та керівництва промисловістю. При читанні книги створюється враження, ніби НЕП був розрахований лише на відновлення сільського господарства.

Доцент А. Є. Кошевенко (партійна школа) підкреслив, що автори не зуміли повною мірою використати вказівки В. І. Леніна з питань нової економічної політики.

Канд. іст. наук В. М. Довгопол (ХДУ) зазначив, що розділи про боротьбу за соціалістичну реконструкцію народного господарства написані гірше, ніж інші. Недостатньо показано роль ЦК КП(б)У і низових партійних організацій у боротьбі трудящих за індустріалізацію, трудовий геро-

їзм робітників. Про ці недоліки говорив також канд. іст. наук А. І. Епштейн (театральний інститут).

Канд. іст. наук І. В. Дьомкін (ЦДАЖР УРСР) зазначив, що в розділі «Хронологія» головне місце займають дати загальносоюзного і міжнародного характеру. За 1940 р. з 8 дат лише три стосуються історії України, за 1945 р. з 11 дат — лише одна і т. д. Ряд подій датовано неточно. Народний Секретаріат України було утворено не 12, а 17 грудня 1917 р. Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів відбувалася не 20, а 20—22 січня 1918 р. і т. д. Немає багатьох дат, що стосуються значних подій.

Всі учасники обговорення відзначали, що більшість розділів ІІ тома хибують схематизмом у викладі матеріалу і дублюють вузівський підручник з історії СРСР у ряді питань загальносоюзного характеру.

Вважаючи, що ІІ том «Історії Української РСР» занадто великий за своїм обсягом, учасники обговорення вказували і на можливі шляхи його зменшення: а) скоротити матеріал загальносоюзного характеру, б) випустити значну кількість посилань у вигляді цитат, в) вилучити частину ілюстрацій, які в цілому складають 4,5 друк. арк.

Учасники обговорення підкреслювали, що при перевиданні тома редакційній колегії слід приділити особливу увагу доробці тексту книги. «Історія Української РСР» повинна бути суворо науковою за змістом, але невеликою за розміром, написаною ясно і цікаво.

К. К. ШИЯН

ОДЕСА

8—9 грудня 1958 р. в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова відбулося обговорення другого тома «Історії Української РСР». У роботі конференції взяли участь представники авторського колективу П. С. Загорський, П. К. Стоян і Г. М. Шевчук, викладачі і студенти вузів Одеси та Кам'янець-Подільського, працівники Одеського краєзнавчого історичного музею і обласного держархіву, а також учителі середніх шкіл.

На початку обговорення П. С. Загорський обгрунтував основні принципи побудови книги та періодизацію радянського періоду історії України.

Всі, хто брав участь в обговоренні, одностайно підкреслювали велике позитивне значення виходу другого тома «Історії Української РСР» як для розробки основних питань історії України радянського періоду, так і для визначення її у вузах республіки. Прагнучи допомогти авторському колективу, учасники обговорення основну увагу зосередили на недоліках книги.

В. М. Немченко (ОДУ) спинився на недоліках висвітлення селянського руху на Україні в 1917 р. Він зазначив, що в книзі не показані особливості становища селянства і його боротьби в різних районах України; правильну тезу про зростання селянського руху в 1917 р. автори не підтверджують фактичним матеріалом; не розкрито діяльність сільських більшовицьких організацій у переджовтневий період.

М. Д. Свічарівська (ОДУ) вказала, що початком іноземної військової інтервенції слід вважати не австро-німецький наступ у лютому 1918 р., як указано в II томі, а спробу Антанти і США напасти на Радянську країну наприкінці 1917 р., про яку свідчить виступ румунських бояр. Автори книги не показують боротьби за владу Рад у Криму. Радянська влада в Одесі була проголошена 14 січня 1918 р., а 17 січня вона остаточно перемогла. Дата 18 січня, наведена в книзі, не відповідає дійсності.

П. С. Столяр (ОДУ) погоджується з оцінкою боротьбистів у журналі «Комуніст України» (1958, № 8) і вважає висвітлення цього питання в другому томі неправильним. Не розкрито в книзі питання про сою із середняком.

П. Г. Чухрій (ОДУ) відзначив вдалий показ зв'язків російського і українського народів під час громадянської війни. Однак у висвітленні окремих періодів громадянської війни, на його думку, відчувається недостатність фактичного матеріалу, не показано по-справжньому крах німецької окупації і партизанський рух на півдні України наприкінці 1918 р.—на початку 1919 р., слабо розкрито класова боротьба на Україні навесні і влітку 1919 р.

М. Ю. Раковський (ОДУ) зазначив, що в книзі не показано керівної ролі США в організації інтервенції на Україні, не розкрито шкідливість троцькістської лінії у воєнному питанні на VIII з'їзді партії; упущено питання про створення і діяльність Ради Робітничо-селянської Оборони; не показано діяльності на Україні іноземних добровільних загонів і військових частин (китайських, сербських тощо).

Є. М. Шиян (ОДУ) зазначила, що в книзі немає даних про сили радянських військ, кинутих проти окупантів, про численність партизанських загонів на Україні в роки громадянської війни, не показано партійне керівництво партизанським рухом. Не розкриваються рішення II Всеукраїнського з'їзду Рад, не показано, хто з делегатів стояв на твердих лєнінських позиціях. Потребує поліпшення стиль книги.

А. П. Іванов (ОДУ) приділив увагу питанням відбудовного періоду 1921—1925 рр. У цій частині книги схематично і неповно розкрито рішення з'їздів і конференцій РКП(б) та КП(с)У, окремі важливі положення праць В. І. Леніна.

О. Д. Савчук (ОДУ) також спинився на висвітленні в II томі питань громадянської війни і відбудовного періоду. На його думку, в книзі слабо розкрито класову боротьбу на Україні в той час. Немає чіткості у визначенні кордонів французької окупації на Україні. Дуже слабо показана партизансько-підпільна боротьба на півдні. Випало з уваги питання про роль українських морських портів, через які Радянський Союз почав імпортувати машини з-за кордону.

В. Д. Слуцький (Одеська ВПШ) зазначив, що в книзі слабо розкриті особливості Жовтневої революції і соціалістичного будівництва на Україні, недостатньо показана робота більшовиків у галузі національного питання. Нічого не говориться про допомогу Україні з боку інших радянських республік у відбудові народного господарства після Великої Вітчизняної війни. Істотним недоліком книги є відсутність історіографічного огляду і покажчика марксистської літератури.

В. Н. Романюк (ОДУ) звернув увагу на слабе розкриття сили і значення союзу робітничого класу і селянства в період індустріалізації, на те, що в книзі не показані підсумки першої п'ятирічки і недостатньо розкрито лєнінський план побудови соціалізму в нашій країні, особливо вчення про кооперацію.

І. В. Ганевич (ОДУ) звернув увагу на ряд недоліків у висвітленні стахановського руху: не показано труднощів під час його виникнення і поширення, не розкрито причини цього руху. При характеристиці завдань другої п'ятирічки випушене таке важливе її завдання, як підвищення матеріального і культурного рівня трудящих мас.

Л. Х. Калустян (ОДУ) зазначив, що в книзі не розкриті зміни в народному господарстві України за роки п'ятирічок, місце Радянської України в найголовніших галузях народного господарства, вплив великих соціалістичних будов (Дніпрогесу та ін.) на розміщення продуктивних сил України, роль залізничного і морського транспорту; слабо висвітлено героїчну оборону Севастополя в 1941—1942 рр. і кінівську операцію 1943 р.

В. П. Красильников (ОДУ) вказав, що роботу над книгою утруднює відсутність бібліографії і посилань на джерела. Не розкрито реакційну роль духовенства на різних етапах.

П. А. Некрасов (ОДУ) спинився на недоліках висвітлення питань Великої Вітчизняної війни. В цій частині книги багато загальних фраз і мало матеріалу про Україну. Нічого не сказано про героїзм радянських прикордонників у перші дні війни. Партизанський рух показано блідо, не розкрито його особливості і труднощі в степових умовах півдня. Нічого немає в книзі про Миколаївський партизанський центр, мало матеріалу про дії одеських партизанів.

Л. А. Мягчилов (ОДУ) говорив про слабкість розкриття теми «Українська РСР у період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму (1938—1941)». Боротьба за виконання третьої п'ятирічки, на його думку, подана в декларативній формі. Слабо висвітлено роботу XIV і наступних з'їздів КП України.

К. Г. Мигаль (ОДУ) присвятив свій виступ післявоєнному періоду. Він зазначив, що в книзі не додержано пропорції матеріалу загальносоюзного і українського. Скупо висвітлено історію КП України. Відсутні дані про XVI з'їзд, а XVII, XVIII і XIX з'їзди КП України подані занадто стисло. Випали з уваги автори сесії Верховної Ради УРСР, а також пленуми ЦК КП України. Слабо розкрито новаторський рух радянських трудящих у виробництві. Автори часто обмежуються загальними висновками, не підтвердженні фактами і цифрами. В книзі недосить показано труднощі соціалістичного будівництва, жорсткої класової боротьби, що його супроводжувала. Слід було б назвати тих кращих синів і дочок нашої Вітчизни, які загинули в цій боротьбі.

П. І. Воробей (ОДУ) звернув увагу авторського колективу на те, що в книзі не розкрито політичні і економічні передумови соціалістичної революції на Україні. Культурне будівництво показано у відриві від основних подій, без труднощів і гострої боротьби проти буржуазної ідеології. Немає в книзі бойової критики буржуазно-націоналістичних «теорій» Грушевського та його «школи». З'їзди КП України і Всеукраїнські з'їзди Рад показано поверхово, без аналізу їх роботи. Слабо розкрито особливості і обставини боротьби за масову колективізацію сільського господарства. Відсутні факти про зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів у період Великої Вітчизняної війни і в післявоєнний час. Бажано, щоб карта та ілюстрації, підібрані вдало і добре, були краще видрукувані.

Степенко (Кам'янець-Подільський педінститут) зазначив, що в книзі недостатньо висвітлюється питання керівництва Комуністичною партією масовими організаціями трудящих. Надто слабо показано роль профспілок у будівництві соціалізму, їх діяльність у роки Великої Вітчизняної війни. Варто було б навести біографічні дані про видатних державних діячів України.

І. С. Бережної (Одеський історико-

краєзнавчий музей) вказав на те, що в книзі не висвітлена революційна боротьба селян Одеського повіту в 1917 р. Більшовики Одеси оформилися в самостійну організацію не в серпні, як говориться в книзі, а 19 червня 1917 р. В книзі нічого не сказано про революційну боротьбу трудящих Придністров'я і дунайських міст під час революції і громадянської війни. Майже не згадуються видатні революціонери — А. І. Железняков, П. С. Лазарев, І. К. Дячишин та інші.

Г. І. Нільве (ОДУ) відзначила, що в книзі недосить розкрито боротьба найбільшого селянства проти куркульства в період Жовтневої революції і громадянської війни на Україні. Надто слабо висвітлено діяльність комнезамів.

Г. А. Пляшко (ОДУ) підкреслила, що цілком правильним і закономірним є включення до книги питань про міжнародне становище України. На жаль, характеристика міжнародного становища з 1929 по 1941 р. подається без конкретного аналізу подій. Не висвітлена діяльність українських прогресивних організацій і окремих громадсько-політичних діячів за кордоном, їх боротьба проти українських буржуазних націоналістів.

К. Д. Петряев (ОДУ) зазначив, що в книзі не розкрито роль КП України в діяльності Комуністичного Інтернаціоналу. В останній частині книги згадується багато міжнародних організацій, в яких бере участь Українська РСР, але про її конкретну роль в міжнародних відносинах майже нічого не сказано. Слід було докладніше зупинитись і на взаємовідносинах України з країнами соціалістичного табору.

О. М. Меліхов (ОДУ) звернув увагу на те, що висвітлення історії української культури не пов'язане в книзі з розвитком української соціалістичної нації і піднесенням її добробуту і зовсім не показано розвиток матеріальної культури.

П. К. Стоян зробив аналіз обговорення, зазначивши, що конференція дала багато цінного матеріалу для авторів і редколегії другого тома. Зроблені зауваження будуть використані авторами і редакційною колегією, щоб при наступному виданні книги уникнути недоліків. Народа була дуже корисною і для істориків, які братимуть участь у написанні багатомної історії України.

П. І. ВОРОБЕЙ
К. Г. МИГАЛЬ

ОБГОВОРЕННЯ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР ПРОГРАМИ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» ДЛЯ ІСТОРИЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ ПЕДВУЗІВ РЕСПУБЛІКИ

20—21 березня 1959 р. відбулося засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР, на якому було обговорено програму з історії Української РСР для історичних факультетів педвузів республіки, випущену Управлінням підготовки вчителів Міністерства освіти УРСР¹.

І. О. Гуржій, відкриваючи обговорення, підкреслив важливість правильної марксистської програми наукового курсу. Визначаючи ідейно-політичний зміст і напрям курсу, програма акцентує увагу викладачів і студентів на головному, встановлює послідовність у вивченні матеріалу і його обсяг, дає оцінку історичних явищ. Все це говорить про велику відповідальність, яка лягає на складачів програми.

В. А. Дядиченко розповів про історію розробки програми, що складалася відповідно до двотомної «Історії Української РСР». Серйозною помилкою авторів є рекомендація до курсу застарілих і хибних праць. Програмі властиві й інші недоліки. Визначаючи їх як співавтор, В. А. Дядиченко вказав, що головною причиною помилок було те, що проект програми жодного разу не було поставлено на широке обговорення.

Р. Г. Симоненко зазначив, що у вступі не говориться про необхідність боротьби проти ревізійнізму — головного сучасного ворога марксистської теорії. Серед фальсифікаторів історії України не згадується про сучасних американських буржуазних істориків, які ведуть тепер перед у перекрученні історії нашого народу.

Невдало висвітлено діяльність більшовицької партії і В. І. Леніна у питаннях національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. Автори програми говорять лише про критику більшовиками політики Центральної ради і Тимчасового уряду, не звертаючи уваги на позитивну програму В. І. Леніна, яка відкривала перед українським народом єдино можливий шлях до соціального і національного визволення.

Подаючи матеріал про Брестський мир, автори обминули питання про ставлення до нього партійних організацій та Радянського уряду України. В програмі не підкреслено значення боротьби українських

більшовиків за ленінську лінію в період створення КП України. Мало уваги приділено викриттю підступних дій міжнародного імперіалізму проти Радянської України. Загальним недоліком програми є переважання загальносоюзного матеріалу. Автори недбайливо підійшли до складання списку рекомендованої літератури. Названо переважно застарілі книжки, серед яких є хибні.

О. П. Лосла, вказавши на ряд недоліків у формулюваннях програми в розділах з періоду феодалізму, спинився на рекомендованій літературі. З її списку чомусь випущено такі фундаментальні праці відомих істориків, як «Киевская Русь» і «Крестыне на Руси» Б. Д. Грекова, праці С. В. Юшкова, Б. О. Рибаківа. Автори програми навіть не згадали цінних книг О. К. Касименка, І. П. Крип'якевича, М. Н. Петровського, присвячених визвольній війні та російсько-українським зв'язкам. Натомість автори рекомендують випуск 2-й «Нарисів з історії України» — книжку К. Г. Гуслистого «Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею», суворо і справедливо засуджену громадськістю.

І. І. Компанієць визначив як грубу помилку авторів те, що із вступу до програми випала навіть згадка про Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Значно мало уваги у програмі приділено західноукраїнським землям. Помилково твердиться, нібито після третього розділу Польщі ці землі відійшли до Росії. В майбутньому для уникнення подібних прикрив помилок проекти програм слід обов'язково обговорювати на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР.

О. Б. Слущкий вказав, що в деяких принципових питаннях автори вносять плутанину. Створення економічного фундаменту соціалізму неправильно датовано 1926—1934 рр., тоді як існує твердий і зафіксований у партійних документах погляд, що цей період слід датувати 1926—1932 рр. Недоліком є об'єднання в одному періоді всіх післявоєнних років. Матеріал програми розподіляється не відповідно до важливості тем. На вивчення сталинської реакції, наприклад, відводиться 4 години, а на весь післявоєнний період — 6 і т. д. Є в програмі й фактичні помилки. Автори назвали окремі заколоти Корнілова, Алексєєва і Денікіна на Північному Кавказі, тоді як це був один заколот. Безробіття на Україні було ліквідовано в 1930 р., а не в 1929 р., як вказано в програмі. Включивши до списку рекомендованої літератури застарілі книжки, серед яких є написані з хибних позицій, автори найновішу літературу навіть не згадують.

¹ МО УРСР. Програми педагогічних інститутів. Історія Української РСР (для історичних факультетів). Автори-складачі: доктор істор. наук професор Ф. Є. Лось, канд. істор. наук К. Г. Гуслистий, доктор істор. наук П. А. Лавров, канд. істор. наук В. А. Дядиченко. Відповідальний редактор — канд. істор. наук Й. Т. Щербина. Вид-во «Радянська школа», К., 1958.

Д. І. Мишко говорив про те, що в програмі багато місця відведено діяльності київських князів, але майже нічого не говориться про соціально-економічне життя країни того часу, про стосунки між князівствами. Повстання Мухи, що відбулося в 1490—1492 рр., датоване тільки 1490 роком. Мало уваги приділено економічним, політичним і культурним зв'язкам між Україною і Росією в XV—XVII ст. Перебільшується роль гетьмана Сагайдачного. Неправильно складено список рекомендованої літератури.

Г. М. Шевчук вказав на незадовільність пояснювальної записки до програми. Основна увага в ній приділяється дорадянському періоду, тоді як саме вивчення післявоєнного часу має головне виховне значення. З 1956 р., коли програму було здано до друку, вийшло у світ багато нових праць, які слід було порекомендувати замість застарілих.

Ф. П. Шевченко звернув увагу на те, що, ставлячи питання про міжусобну феодалну боротьбу, автори програми зводять її до внутрішніх князівських чвар. З тексту програми може скластись незірний уява про час заснування міст у Галичині і на Волині (лише XIII—XIV ст.). Фактами не підтверджується боротьба Галицько-Волинських князівств за визволення Закарпатської Русі. Загальноєвропейський пам'ятник «Слово о полку Ігоревім» охарактеризовано як чисто південно-західне культурне явище. Факти визвольної війни 1648—1654 рр. подано непослідовно, згадуються другорядні події, а важливі пропущено. Тільки одним реченням сказано про таке важливе питання, як формування української нації. Мало уваги приділено західноукраїнським землям. Авторі рекомендують явно застарілі праці, а нові навіть не згадують.

С. М. Білоусов відзначив, що список рекомендованої літератури свідчить про прагнення авторів програми розрекламувати власні праці, навіть хибні або застарілі, а також про недбайливе і безвідповідальне ставлення складачів до важливої роботи державної ваги. В такому вигляді програма зовсім непридатна для користування.

Л. Є. Кизя розповів, що Міністерство освіти УРСР, видаючи програму, вважало, що автори подавали її на розгляд Інституту історії. Вони ж знехтували думкою колективу і скотились на шлях суб'єктивізму. Л. Є. Кизя спинився на окремих питаннях історії Великої Вітчизняної війни у програмі. Він зазначив, що в програмі дії партизанського з'єднання під командою В. А. Бегми датуються 1941—1943 рр., тоді як В. А. Бегма лише в 1943 р. прибув у тил ворога. В програмі говориться про нараду командирів і комісарів партизанських з'єднань, а насправді мало місце засідання підпільного ЦК КП(б)У на окупованій території з участю командирів і комісарів з'єднань, і до того ж відбулося воно не

тоді, як указано в програмі. Для виправлення помилок необхідно, щоб Інститут історії АН УРСР терміново взявся за складання нової програми.

П. А. Лавров, як один із складачів програми, визнав, що вона в багатьох відношеннях застаріла, але пояснював це тим, що вона була складена в 1956 р. і видавалася протягом двох років без участі авторів. Він погодився з критичними зауваженнями на адресу списку рекомендованої літератури.

О. А. Парасунько вказав, що в пояснювальній записці до програми жодним словом не згадується робітничий клас України і вчення В. І. Леніна про три етапи російського революційного руху. Випущено питання про економічний розвиток України у 50-х роках XIX ст., не згадано про «Групу визволення праці». Слід було б сказати про виникнення монополістичних об'єднань на Україні.

Й. Т. Щербина, як відповідальний редактор програми, визнав слушність більшості критичних зауважень, але зазначив, що за недоліки програми відповідає і методичний кабінет Міністерства освіти, який, за його словами, сам здійснив видання програми, не консультуючись з авторами і редактором.

К. А. Прилипко зазначив, що в програмі не сказано про дії радянських партизанів у 1944 р. в Польщі, Чехословаччині і Югославії.

Д. М. Сташевський вказав, що по періоду 1917—1925 рр. переважає загальносоюзний матеріал. Випущено питання про міжнародне значення утворення СРСР. Випущено Лозанську і Генуезьку конференції, прорив економічної блокади і багато інших важливих питань. Не згадано про місію М. В. Фрунзе до Туреччини і про українсько-турецький договір 1922 р. Список літератури складено абсолютно незадовільно.

І. І. Слин'юк звернув увагу на те, що МТС згадуються лише після 1929 р., хоч вони виникли раніше. Не підкреслено роль кадрів на селі. Програмі бракує чіткої періодизації Великої Вітчизняної війни.

К. І. Стецюк підкреслила важливість програми з історії Української РСР і вказала, що автори не досить відповідально поставилися до свого завдання. Вона зазначила, однак, що не всі критичні зауваження можуть бути використані, бо це призвело б до надмірного зростання і без того великої за обсягом програми.

М. Н. Лещенко зазначив, що питання про формування української буржуазної нації слід з XI розділу перенести до X. З програми випали причини революції 1905—1907 рр. Список рекомендованої літератури занадто обмежений, ряд названих праць слід замінити іншими, новішими.

П. П. Гудзенко говорив про те, що серйозним недоліком програми є цілковита відсутність будь-яких згадок про необхідність боротьби проти ревізіонізму, яка є головним завданням міжнародного робіт-

ничого і комуністичного руху на даному етапі. Далі він зазначив, що в програмі відсутні важливі питання і поряд з цим наведено багато другорядних. Він запропонував включити до списку рекомендованої літератури проблемні статті і рецензії.

М. А. Рубач відзначив, що програма складена неохайно, похапцем і має істотні недоліки. Проте не всі критичні зауваження є слушними, бо часто пропонується включити до програми дуже дрібні питання. Список рекомендованої літератури збідено і в ньому вказано ряд застарілих праць.

І. Ф. Євсєєв вказав на незадовільність пояснювальної записки, яка не націлює студентів на основні питання курсу. В програмі кидаються у вічі невдалі формулювання і фактичні неточності. Серйозним недоліком програми є відсутність згадки про Декларацію Радянського Уряду про основи розвитку і дальшого зміцнення дружби та співробітництва між соціалістичними країнами від 30 жовтня 1956 р. і про Декларацію наради комуністичних і робітничих партій у листопаді 1957 р. В програмі не підкреслена суверенність УРСР і нічого не сказано про розширення прав союзних республік після XX з'їзду КПРС. До списку літератури внесено праці з хибними твердженнями, на-

приклад видану в 1944 р. книгу Ф. Є. Лосє «Україна в роки сталинської реакції».

Ф. Є. Лосє визнав, що програма має ряд істотних хиб і недоліків. Найбільш незадовільним є список рекомендованої літератури, в якому значиться ряд застарілих праць.

І. Є. Петрунін, як представник Міністерства освіти, говорив про відповідальність авторів програми за її зміст.

О. К. Касименко, підбиваючи підсумки обговорення, відзначив, що в ході його було викрито серйозні помилки і істотні недоліки програми, які свідчать про те, що автори не уважно і безвідповідально поставилися до важливої роботи. Історична наука, підкреслив О. К. Касименко, завжди була однією з найважливіших ділянок комуністичного виховання трудящих, особливо молоді, і ми повинні боротися проти всякого роду помилок у цій відповідальній справі.

Вчена рада одногослосно ухвалила постанову, в якій вказала, що обговорена програма не може бути визнана придатною до користування і визнала за необхідне створення нової програми курсу «Історія Української РСР», яка б відповідала завданням, поставленим у рішеннях XXI з'їзду КПРС.

В. С

У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА УРСР

ЦДАЖР УРСР є одним з найбільших державних архівів Української РСР за своїм фондним складом, багатством та змістом документальних матеріалів. У ЦДАЖР УРСР сконцентровані різноманітні джерела з історії боротьби українського народу під керівництвом Комуністичної партії за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, з історії будівництва першої соціалістичної держави, історії народного господарства, культурного будівництва на Україні і т. ін. По суті нема таких питань в будь-якій галузі розвитку радянського соціалістичного суспільства, які б не знайшли відображення в документальних матеріалах ЦДАЖР УРСР.

Володіючи таким документальним багатством, архів докладає всіх зусиль до того, щоб історія першої в світі соціалістичної держави стала надбанням широких мас.

Визначне місце в діяльності ЦДАЖР УРСР посідає науково-видавнича робота. Тільки за післявоєнне десятиріччя архів видав 11 збірників документів обсягом близько 500 друкованих аркушів, з них 7 збірників (обсягом 342 друкованих аркуші) у 1956—1958 рр.

Значна кількість виданих архівних праць присвячена історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Так, у жовтні 1957 р. вийшов з друку три томний збірник документів «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» — найбільше і найзначніше археографічне видання в республіці (1000 друкованих аркушів, містить 2422 документа).

ЦДАЖР УРСР також підготував та випустив з друку ряд важливих і цінних археографічних видань з історії Жовтневої революції та соціалістичного будівництва на Харківщині, таких, як «Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», що має 35 друкованих аркушів і містить 511 документів. Скоро вийде з друку збірник документів «Борьба трудящих Харьковщины за постройку фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.)», що містить 454 документа.

Ці збірники є першим виданням доку-

¹ Складачі Л. В. Гусєва, І. В. Дьомкін, А. З. Міщенко, А. Д. Скаба

ментів і матеріалів з історії революційної боротьби та соціалістичного будівництва в Харкові і губернії. Багато документів публікуються вперше.

ЦДАЖР УРСР видав збірник статей «Боротьба трудящих Харківщини за побудову комунізму (1917—1957 рр.)», який містить 11 статей¹.

Творчі зв'язки ЦДАЖР УРСР має з Інститутом історії Академії наук УРСР, з Міністерством культури УРСР та рядом учбових закладів і наукових установ міста Харкова — Харківським університетом, Бібліотечним інститутом, Історичним музеєм, Книжковою палатою та ін.

Спільно з ними вже видано та готується до друку ряд археографічних праць.

Так, вийшов з друку другий том збірника документів і матеріалів «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни»², підготовлений ЦДАЖР УРСР разом з Інститутом історії Академії наук УРСР. Це видання має 67 друкованих аркушів і включає 678 документів, що змальовують радянське будівництво на Україні в 1919—1920 рр. Вже підготовлено до друку й перший том документів на цю ж тему.

Вийшла в світ книга-довідник «Харків»³, підготовлена ЦДАЖР УРСР спільно з Харківським історичним музеєм. Книга-довідник обсягом в 21 друкований аркуш знайомить читача з головними місцями історико-революційних подій у Харкові, подає короткі довідки про фабрики й заводи, площі й вулиці, пам'ятники й монументи, розповідає про перебування в Харкові видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, а також представників культури і науки. Вперше в цій книзі зібрано довідки про активних діячів Харківської більшовницької організації.

Слід особливо відмітити збірник документів «Культурне будівництво на Україні», підготовлений ЦДАЖР УРСР разом з Міністерством культури УРСР, Архівним управлінням УРСР, Харківським біб-

ліотечним інститутом, Харківським історичним музеєм та Українською книжковою палатою.

Два томи цього збірника обсягом близько 100 друкованих аркушів під назвою «Рішення партії й уряду про завдання культурного будівництва» вже підготовлені й скоро вийдуть з друку.

В першому томі вміщено документи про культурне будівництво в Українській РСР за період від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до початку Великої Вітчизняної війни (листопад 1917 р. — червень 1941 р.). Другий том охоплює документи періоду від початку Великої Вітчизняної війни до XXI з'їзду КПРС включно (червень 1941 р. — лютий 1959 р.).

В них вміщено найважливіші рішення ЦК СРСР і РРФСР, постанови Раднаркому СРСР, РРФСР і Ради Міністрів СРСР, рішення з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС, постанови ЦК КПРС з питань культурного будівництва, які повною мірою стосуються Української РСР. Переважна більшість документів збірника — це рішення Комуністичної партії України, законодавчі акти Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, постанови Раднаркому УРСР і Ради Міністрів УРСР у справі національно-культурного будівництва — з питань освіти, літератури, мистецтва, радіо, кіно, преси, фізичної культури, спорту і т. д.

Документи, що ввійшли до збірника, дають у цілому ясну і повну картину культурного будівництва на Україні за 1917—1959 рр.

В нашій літературі ще немає жодного збірника документів, який відображав би шлях культурної революції на Україні, і видання такого збірника матиме велике науково-практичне значення.

ЦДАЖР УРСР провів важливу роботу по підготовці довідкових посібників.

Вже видано опис фонду «Всеукраїнський Центральний комітет незаможних селян (1920—1933 рр.)»⁴. Це перший і поки що єдиний опис фонду, виданий на Україні. Зараз архів готує до видання ще ряд описів найважливіших фондів. Скоро вийде з друку «Путівник ЦДАЖР УРСР», який, безумовно, буде серйозним посібником у дослідницькій роботі.

Такі головні археографічні видання ЦДАЖР УРСР, здійснені після XX з'їзду КПРС.

Зараз ЦДАЖР УРСР у співдружності з учбовими закладами та науково-дослідними установами Харкова і Києва працює над розробкою найважливіших проблем з історії робітничого класу, селянства, колективізації на Україні й т. ін.

Так, спільно з Інститутом історії та Інститутом економіки Академії наук УРСР

¹ Автори І. В. Дьомкін, Л. В. Гусева, А. І. Енштейн, С. М. Королівський, Л. Ф. Майстренко, Ф. О. Мілославська, А. З. Міщенко, Г. М. Окладной, І. К. Рибалка, С. О. Розін, В. І. Рябко, А. Ф. Сергеева, І. Л. Шерман, К. К. Шиян, Є. П. Шаталіна.

² Упорядники А. З. Барабой, П. П. Бистренко, І. Х. Ганжа (старший упорядник), О. В. Івашин, М. К. Козиренко, І. Л. Шерман. Редакційна колегія: І. П. Волощук, М. А. Рубач (відповідальний редактор), М. І. Супруненко, В. І. Шелудченко.

⁴ Автори М. Т. Дяченко, С. О. Розін, В. І. Рябко, за редакцією А. Д. Скаби.

¹ Складач О. Є. Кривошеєва, редакція І. К. Рибалки.

намічено видати багатотомний корпус документів з історії промисловості та робітничого класу України. Вже готується до друку перший том цього корпусу документів під назвою «Соціалістична промисловість і робітничий клас УРСР у відбудовний період (1921—1925 рр.)». Разом з Інститутом історії Академії наук УРСР архів готує перший том збірника документів «Історія колективізації сільського господарства на Україні».

ЦДАЖР УРСР працює також над збірниками документів «Історія комітетів незаможних селян України (1920—1933 рр.)» та «Боротьба проти української націоналістичної контрреволюції в період Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917—1920 рр.)». Готується до друку збірник статей, промов і листів Ф. А. Сергєєва (Артема).

Значним досягненням є створення фотолaboratorії при реставраційній майстерні для фотокопіювання і мікрофотокопіювання документальних матеріалів, що має

величезне значення для збереження особливо цінних документів, унікальних газет і цілих фондів.

Хороше зберігання, а також ремонт, реставрація і мікрофотокопіювання документальних матеріалів дали можливість поширити їх використання не тільки в наукових, а й в агітаційно-пропагандистських і народногосподарських цілях, для лекцій, екскурсій, радіопередач та ін. Так, співробітники ЦДАЖР УРСР тільки за 1957 р. опублікували в газетах 83 статті, зробили понад 50 хронікальних радіоповідомлень, провели більше як 100 екскурсій і прочитали близько 20 лекцій.

Архів посилює зв'язки з виробництвом — фабриками, заводами, колгоспами. З 1956 по 1958 р. розроблено 19 тем з різних галузей народного господарства і виявлено сотні цінних документів по заявках заінтересованих установ.

Є. П. ШАТАЛІНА

НАРАДА З ПИТАНЬ ДОПОМІЖНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

31 січня 1959 р. в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові відбулася нарада, присвячена обговоренню сучасного стану та перспектив розвитку допоміжних історичних дисциплін на Україні. В нараді взяло участь близько 40 осіб — працівників Інституту суспільних наук АН УРСР, історичних кафедр ЛДУ ім. І. Франка, архівів, музеїв і наукових бібліотек Львова.

Академік АН УРСР І. П. Крип'якевич у своїй доповіді «Стан і потреби розвитку допоміжних дисциплін історії в УРСР» дав огляд сучасного стану таких допоміжних дисциплін, як дипломатика, сфрагістика, нумізMATика, генеалогія, геральдика, історична географія, бібліографія, історіографія, археографія, метрологія, палеографія та інші. Доповідач підкреслив, що необхідно в якнайкоротший час докорінно поліпшити підготовку молодих спеціалістів з цих дисциплін.

В обговоренні доповіді взяв участь ряд істориків Львова. Доцент ЛДУ Я. Кісь зупинився на питанні про значення допоміжних історичних дисциплін у підготовці студентів до наукової роботи. Науковий співробітник Інституту суспільних наук С. Білецький повідомив присутніх про свою працю на тему «Історико-географічний словник Львівської області». Заступник директора Наукової бібліотеки ЛДУ Ф. Максименко вказав на першочергову необхідність складання бібліографії історії УРСР. І. Шпитковський повідомив про унікальну колек-

цію старовинних печаток і монет, яка зберігається в ЛДУ. Про необхідність запровадити вивчення готичного письма з його західноукраїнськими особливостями говорив старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР Є. Якевич. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР П. Гудзенко і доцент В. К. Осечинський присвятили свої виступи актуальним питанням, зв'язаним з підготовкою спеціалістів з допоміжних історичних дисциплін.

Нарада ухвалила розгорнуту постанову, в якій рекомендує науковим установам та вузам розробляти теми з допоміжних наукових дисциплін, систематично випускати археографічні збірники, підготувати до друку словники історичної термінології, а також біографічний, історико-географічний атласи УРСР, альбому печаток, гербів, монет, активізувати роботу над бібліографією історії УРСР та підручником з допоміжних дисциплін для вузів. Учасники наради вважають, що необхідно глибше і ґрунтовніше знайомити студентів з окремими допоміжними історичними дисциплінами, виховувати у них навички самостійної наукової праці. В університетах необхідно створити кафедри і кабінети допоміжних історичних дисциплін і перетворити «Бюлетень архівного управління УРСР» в журнал з питань архівознавства.

А. Б.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 40-РІЧЧЮ ХОТИНСЬКОГО ПОВСТАННЯ

24 січня 1959 р. в м. Хотині, Чернівецької області, відбулась наукова конференція, присвячена 40-річчю Хотинського повстання. В роботі конференції взяли участь наукові працівники Чернівецького державного університету, Чернівецького краєзнавчого музею, учасники боротьби за владу Рад на Хотинщині, партійно-радянський актив та представники трудящих Хотинського й інших районів області.

Доцент К. Г. Ципко у доповіді «Хотинське повстання 1919 року» відмітив, що в радянській історіографії широко висвітлено Хотинське повстання. Але окремі радянські історики, зокрема С. Бантке, А. Юрченко, С. Рубан та Л. Александрі, допустили помилки при оцінці повстання, характеризуючи його як стихійне, непередбачене. Нові архівні матеріали Москви, Ленінграда, Чернівців дали змогу по-новому оцінити цю знаменну революційну подію в житті трудящих Буковини.

Кандидат філологічних наук Г. І. Синченко в доповіді «Хотинське повстання у народній творчості та літературі» навіч цікаві приклади відображення подій героїчної боротьби повстанців у фольклорі та художній літературі.

Про соціалістичні перетворення на Хо-

тинщині за роки Радянської влади, про величезні досягнення трудящих у галузі господарського і культурного будівництва доповів конференції секретар Хотинського райкому КП України О. С. Симонович.

На конференції виступали учасники Хотинського повстання Н. Адажій, Т. Рашковський, Т. Павлюк, А. Круковський.

Секретар обкому КП України І. К. Фесенко тепло поздоровив учасників Хотинського повстання із славним ювілеєм і закликав присутніх свято шанувати революційні традиції трудящих Хотинщини, докласти всіх зусиль для виконання грандіозних накреслень партії і уряду по будівництву комунізму.

На адресу наукової конференції надійшли вітальні телеграми від учасників Хотинського повстання — двічі Героя Соціалістичної Праці голови колгоспу «Здобуток Жовтня», Черкаської області, Ф. Дубковецького, учителя м. Москви В. Халевича, пенсіонерів Є. Раренко, Г. Журовця та інших.

*П. В. МИХАЙЛИНА
І. С. ВІНОКУР*

ПРИКЛАД, ГІДНИЙ НАСЛІДУВАННЯ

Редакція «Українського історичного журналу» одержала кілька номерів колгоспної багатотиражки с. Кукавки, Могилівського (кол. Яришівського) району, Вінницької області, в яких у кількох замітках коротко висвітлюється історія села з давніх часів до наших днів.

Автор заміток колгоспник М. В. Рябий уже понад 30 років збирає матеріали про найбільш визначні події, пов'язані з історією рідного села. Ці матеріали періодично друкуються в місцевій газеті.

В статтях М. Рябого розповідається про набіги кримських татар на Поділля в середині XVI ст., внаслідок яких село Кукавка було пограбоване і спалене, про гніт і знущання польських панів над українським населенням, про селянські повстання у XVII ст. під керівництвом Шпака та Верлана.

Цікаві дані містяться в статтях про перебування в селі Кукавці видатного російського художника-кріпака В. А. Тропініна та згадка про його знайомство з ватажком повсталих селян У. Кармелюком.

Розповідаючи про життя села після реформи 1861 р., автор наводить дані, які свідчать про гостре малоземелля селян Кукавки. На початку XX ст. населення Кукавки складалося з 2088 чол., а землі у них було лише 1010 десятин. Це змушувало селян йти на відхідні заробітки і переселятись в інші місцевості Росії.

Революційні події 1905 р. сколихнули і селян Кукавки. Наприкінці серпня 1905 р. тут виникли заворушення проти поміщиків. Розповіді містять і інші цікаві відомості про дореволюційну історію с. Кукавки.

Найбільш змістовними і цікавими є статті про боротьбу селян Кукавки за Радянську владу, а також ті, в яких розповідається про колективізацію і інші великі зміни, що сталися на селі після Жовтневої революції.

Дуже добре, на наш погляд, зробила редакція газети «Ленінський шлях», колгоспу «Червоногвардієць», яка не тільки відвела спеціальний «Куточок краєзнавця» для друкування історії села, а й сама активно допомагає авторові у підготовці тексту до друку.

Справа публікації краєзнавчих матеріалів заслуговує всебічної підтримки.

Публікація цих матеріалів має на меті не лише правдиве свідчення про життя й боротьбу наших предків проти експлуаторів. Вони відіграють велике значення і в справі виховання підрастаючого покоління в комуністичному дусі.

В містах і селах УРСР працює велика армія інтелігенції — вчителі, лікарі, агрономи та інші спеціалісти, силами яких можна створити змістовні літописи важливих подій і написати історію міст, сіл, виробничих підприємств. Велику допомогу в цьому можуть подати працівники преси,

історики і літератори. Необхідно також організувати збирання спогадів старих робітників та колгоспників.

Слід відзначити, що в цьому напрямку вже дещо зроблено — написано історію Києва (дожовтневий період), Харкова, Одеси, Львова та інших міст, а також деяких заводів і колгоспів.

Проте велику кількість написаних рукописів досі ще не опубліковано. Необхідно, щоб зібрані цінні матеріали, які з ряду причин не могли бути опубліковані, не загинули. Архівні установи повинні прийма-

ти на збереження копії таких рукописів.

Ми переконані, що масовий рух за написання історії рідних міст і сіл, фабрик, заводів і колгоспів матиме багато послідовників — ентузіастів цієї справи.

Ознайомлення будівників комунізму із славними подвигами старших поколінь робітничого класу, з його героїчною боротьбою за щасливе майбутнє, за соціалізм ще більше запалюватиме їх на боротьбу за побудову комуністичного суспільства.

О. П.

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

ХАРКІВ

У Харкові 16 грудня 1958 р. відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу».

Відкрив її член редакційної колегії журналу С. М. Королівський. Він нагадав присутнім про завдання, які стоять перед журналом, як єдиним періодичним виданням з історії на Україні, розповів про його структуру.

Зазначивши позитивні сторони в роботі редакційної колегії, С. М. Королівський відмітив ряд недоліків, що їх визнає редакція. У журналі ще мало друкується проблемних статей, на низькому рівні пишуться рецензії.

Читачі, які взяли участь у обговоренні, торкалися всіх сторін роботи журналу — від змісту опублікованих на його сторінках статей до умов роботи редакційного апарату. Усі виступаючі відзначали важливість існування на Україні єдиного історичного журналу, відзначали його позитивні і негативні сторони.

Так, П. І. Гарчев зазначив, що за порівняно невеликий період існування журналу в ньому надруковано багато змістовних статей, присвячених різним питанням історії України, історії партії, загальної історії, написаних на основі архівних джерел. Як позитивне він також відзначив систематичну публікацію добірок документів, розробок з питань історіографії, оглядів історичної літератури, що вийшла на Україні та поза її межами. Схвалення заслуговують матеріали розділу критики і бібліографії та ін.

Докладно зупинився Гарчев на висвітленні в журналі проблеми Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Схвально відізвавшись про статті М. І. Супруненка, П. Я. Голуба та інших, які на великому матеріалі досить глибоко висвітлюють питання підготовки і проведення соціалістичної революції на Україні, Гарчев зазначив, що в журналі вміщено цілий ряд статей, написаних на недостатньому науково-теоретичному рівні. Це стосується, зокрема, статті Т. Г. Васильчуко-

ва «Соціалістичні спілки робітничої молоді в боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні», для написання якої автор використав, в основному, деякі раніше опубліковані статті, спогади і майже зовсім не підняв архівних джерел. Васильчукову не вдалося дати чіткого уявлення про організацію спілок робітничої молоді на Україні в 1917 р., навпаки, в це питання він вніс багато плутанини.

На недостатньому рівні, на думку Гарчева, написана стаття В. М. Терлецького «Більшовики Києва в боротьбі за створення і зміцнення Рад в 1917 р.». Вузька джерельна база цієї статті, яка ґрунтується в основному на матеріалах збірника «1917 рік на Київщині» і журналу «Літопис революції» № 3 за 1929 р., не дала можливості автору глибоко висвітлити основні питання своєї теми.

Наявність таких слабо обґрунтованих статей свідчить про недостатню вимогливість редакції журналу до матеріалів, які вона публікує.

Редколегія повинна здійснювати планування так, щоб в першу чергу розробляти найбільш важливі питання згаданої проблеми, а саме: про розгортання робітничого і селянського руху на Україні в 1917 р., про союз робітничого класу з селянством, про розвиток національно-визвольного руху на Україні тощо.

Значна увага на конференції була приділена висвітленню на сторінках журналу питань загальної історії. С. І. Сідельников відмітив змістовну статтю з цієї тематики В. А. Жебокрицького «Внутрішнє становище Болгарії після Балканських воєн», ряд цікавих повідомлень про участь мадярських, югославських, китайських, німецьких робітників в революційному русі на Україні в 1918—1919 рр., статей, присвячених політиці США в період другої світової війни.

Проте не всі опубліковані матеріали по загальній історії задовольняють читача. Деякі з них написані недосить вдало. Загальним недоліком для всіх статей є відсутність хоч би короткого висвітлення ста-

ну розробки даної проблеми в історичній науці.

А. П. Ковалівський запропонував ряд конкретних питань, з якими журнал міг би виступити на своїх сторінках, наприклад, з'ясувати кінець-кінцем, чи писали заporожці листа турецькому султану.

Ю. В. Шиловцев відзначив як позитивне, що журнал на своїх сторінках веде боротьбу проти націоналістичного перекозчення історії України, що має місце в ряді країн Заходу.

Дуже відрадним фактором є те, що у виступах усіх читачів виразно проявлялася турбота про долю журналу, повага до нього, бажання дальшого його зміцнення. Всі виступаючі висловлювали пропозиції збільшити його періодичність і розмір.

Одночасно читачі вказували на необхідність розширити коло авторів журналу, більше залучати до роботи працівників периферії, зокрема з Харкова.

У заключному слові С. М. Королівський подякував товаришам за активну участь у обговоренні, сказав, що зауваження, висловлені у виступах, слухні і про них буде повідомлено редакцію журналу з метою врахування у дальшій роботі.

Ю. К.

ОДЕСА

9 грудня 1958 р. на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу». На конференції були присутні викладачі вищих учбових закладів і шкіл міста, працівники архівів, музеїв, наукових бібліотек, пропагандисти.

Повідомлення про роботу журналу зробив відповідальний секретар редакції Г. М. Шевчук.

Товариші, що виступали на конференції, відзначали те велике задоволення, з яким був прийнятий громадськістю вихід у світ «Українського історичного журналу». Його видання — показник піднесення історичної науки на Україні.

З. В. Першина (ОДУ) вказала, що на сторінках журналу було опубліковано багато цінних матеріалів з історії революційного руху і соціалістичної революції на Україні. Значний інтерес викликають систематично друковані в ньому критичні огляди та рецензії, що викривають закордонні буржуазно-націоналістичні фальсифікації історії України.

Проте в журналі ще мало публікується проблемних статей з важливих питань історії України. Слабо розробляється історія фабрик і заводів. Журнал несміливо підходить до дослідження історії Великої Вітчизняної війни. Не знаходить висвітлення в журналі історія півдня України. «Український історичний журнал» повинен підвищувати свою керівну і спрямовуючу роль, стати науково-координуючим центром істориків України.

Н. І. Калужко (ОДУ) в своєму ви-

ступі зазначила, що «Український історичний журнал» сприяє роботі викладачів, наукових працівників та студентів-істориків. Велику увагу привертають до себе відділи журналу: «Огляди джерел і літератури» і «Критика та бібліографія». На думку Н. І. Калужко, журнал повинен вмійшувати інформацію про матеріали, які зберігаються в республіканських та обласних архівах, про видавничу роботу архівів.

Р. Д. Чайчук (Одеський інститут інженерів морського флоту) відзначив, що журнал подає велику допомогу не тільки викладачам суспільних наук вузів і середніх шкіл, а й широко використовується пропагандистами. Необхідно ще ширше висвітлювати етапи героїчної діяльності Комуністичної партії України і соціалістичного будівництва на Україні.

І. В. Ганевич (ОДУ) розповів про те, з яким інтересом читають «Український історичний журнал» в народно-демократичній Болгарії, де він нещодавно був у науковому відрядженні. Журнал друкує багато нових цінних статей і матеріалів. Істотним недоліком журналу, на думку І. В. Ганевича, є те, що в ньому вмійшується недостатньо статей з історії місцевих організацій КПУ. Необхідно розширювати наукове співробітництво радянських істориків з істориками країн народної демократії, друкувати більше статей з питань будівництва соціалізму в цих країнах.

С. К. Мельник (Одеський кредитно-економічний інститут) говорив, що, на його думку, журналу слід публікувати біографічні матеріали про наших видатних людей: героїв революції і громадянської війни, новаторів виробництва, учасників бригад комуністичної праці. Слід добиватись, щоб статті, вмійшувані в «Українському історичному журналі», були не тільки змістовними, а й образними, яскравими своєю формою, емоційно впливаючими на читача. Редколегія журналу повинна рішуче боротися із штампом, невиразною трафаретною мовою.

Я. П. Зінчук (ОДУ) вважає, що тематика в найближчі роки повинна бути підпорядкована розв'язанню головного завдання, що стоїть перед істориками України, — підготовці багатотомної історії УРСР. Необхідно внести відповідні доповнення в тематичний план журналу на 1959 р.

О. Д. Савчук (ОДУ) вказав, що в журналі слід публікувати більше статей методичного характеру. Викладачі вузів, шкіл і пропагандисти повинні знаходити на сторінках журналу переконливий матеріал для боротьби з релігійними забобами. Необхідно неухильно викривати підступи сучасного ревізіонізму, суть ворожих ідеологічних диверсій.

Всі, що виступали на конференції, одностайно висловлювали думку про необхідність перетворити «Український історичний журнал» в щомісячне видання.

З. В. ПЕРШИНА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО — Історична наука і сучасність в світлі рішень XXI з'їзду КПРС	3
Т. М. КОЛБЯК — Комсомол України в роки громадянської війни	14
О. К. КОШИК — Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку першої світової імперіалістичної війни	32
Ю. О. КУРНОСОВ — Криза кріпосного господарства на Правобережній Україні (40—50-і роки XIX ст.)	46

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. Б. ПОГРЕБІНСЬКИЙ — Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни	62
Н. С. НОСКОВА — Роль комсомолу України у вихованні робітничої молоді (1923—1932 рр.)	72
М. П. ГЕРАСИМЕНКО, М. М. КРАВЕЦЬ, І. Г. КОВАЛЬЧАК (Львів) — До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р.	86
А. К. МАРТИНЕНКО — З історії російсько-болгарських відносин у 1909—1910 рр.	95

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

І. М. СКРИПКІН — Виховання в учнів комуністичного ставлення до праці на уроках історії	104
Л. М. ПРОЦЕНКО (Миколаїв) — З досвіду використання документів на уроках історії СРСР в X класі	113

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Л. А. ГОЛЬДЕНБЕРГ (Москва) — Неопублікований «План знаменитої Полтавської битви»	118
--	-----

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Ф. П. ПАВЛОВИЧ — Нове в шевченкознавстві	123
Ф. Я. ГОРОВСЬКИЙ — Сучасні «критики» Маркса та історична наука	130

ПО СТОРІНКАХ ІСТОРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ

І. Г. РОЗНЕР — Історичні журнали Румунської Народної Республіки (1956—1958 рр.)	136
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Я. БОРЩЕВСЬКИЙ (Дніпропетровськ) — Дослідження про боротьбу більшовиків України за перемогу Жовтня	142
М. О. БУЦЬКО — Збірник наукових праць з історії Комуністичної партії	145
О. А. ПЛЮЙКО, К. М. КАРАЧУНСЬКА — Посібник з історії середніх віків для вчителя	147
П. Л. СИМОНЕНКО — Правдива розповідь про канадських українців	149

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

І. Г. ПІДОПЛИЧКО — До питання про існування геродотівських «андрофагів»	152
І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ — З приводу однієї замітки	153

ХРОНІКА

О. Г. МІТЮКОВ — Семінари викладачів суспільних наук вищих учбових закладів Української РСР	154
К. К. ШИЯН (Харків); П. І. ВОРОБЕЙ, К. Г. МИГАЛЬ (Одеса) — Обговорення II тома «Історії Української РСР»	155
В. С. — Обговорення в Інституті історії АН УРСР програми курсу «Історія Української РСР» для історичних факультетів педвузів республіки	158
Є. П. ШАТАЛІНА (Харків) — У Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР	160
А. Б. (Львів) — Нарада з питань допоміжних історичних дисциплін	162
П. В. МИХАЙЛИНА, І. С. ВІНОКУР (Чернівці) — Наукова конференція, присвячена 40-річчю Хотинського повстання	163
О. П. — Приклад, гідний наслідування	163
Ю. К. (Харків), З. В. ПЕРШИНА (Одеса) — Конференції читачів «Українського історичного журналу»	164

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО — Историческая наука и современность в свете решений XXI съезда КПСС	3
Т. Н. КОЛБЯК — Комсомол Украины в годы гражданской войны	14
Л. К. КОШИК — Антивоенные выступления рабочих и крестьян Украины в начале первой мировой империалистической войны	32
Ю. А. КУРНОСОВ — Кризис крепостного хозяйства на Правобережной Украине (40-50-е годы XIX в.)	46

СООБЩЕНИЯ

М. Б. ПОГРЕБИНСКИЙ — Эвакуация материальных ресурсов сельского хозяйства Украинской ССР в начале Великой Отечественной войны	62
Н. С. НОСКОВА — Роль комсомола Украины в воспитании рабочей молодежи (1926—1932 гг.)	72
М. П. ГЕРАСИМЕНКО, Н. М. КРАВЕЦ, Г. И. КОВАЛЬЧАК (Львов) — К вопросу о характере событий в Восточной Галиции в начале ноября 1918 г.	86
А. К. МАРТЫНЕНКО — Из истории русско-болгарских отношений в 1909—1910 гг.	95

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ ИСТОРИИ

И. М. СКРИПКИН — Воспитание у учеников коммунистического отношения к труду на уроках истории	104
Л. Н. ПРОЦЕНКО (Николаев) — Из опыта использования документов на уроках истории СССР в X классе	113

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Л. А. ГОЛЬДЕНБЕРГ (Москва) — Неопубликованный «План знаменитой Полтавской битвы»	118
--	-----

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Ф. П. ПАВЛОВИЧ — Новое в шевченковедении	123
Ф. Я. ГОРОВСКИЙ — Современные «критики» Маркса и историческая наука	130

ПО СТРАНИЦАМ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ

И. Г. РОЗНЕР — Исторические журналы Румынской Народной Республики (1956—1958 гг.)	136
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. Я. БОРЩЕВСКИЙ (Днепропетровск) — Исследование о борьбе большевиков Украины за победу Октября	142
Н. А. БУЦЬКО — Сборник научных работ по истории Коммунистической партии	145
Е. А. ПЛЮЙКО, К. М. КАРАЧУНСКАЯ — Пособие по истории средних веков для учителя	147
П. Л. СИМОНЕНКО — Правдивый рассказ о канадских украинцах	149

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

И. Г. ПИДОПЛИЧКО — К вопросу о существовании геродотовских «андрофагов»	152
И. П. КРИПЯКЕВИЧ — По поводу одной заметки	153

ХРОНИКА

А. Г. МИТЮКОВ — Семинары преподавателей общественных наук высших учебных заведений Украинской ССР	154
К. К. ШИЯН (Харьков); П. И. ВОРОБЕЙ, К. Г. МИГАЛЬ (Одесса) — Обсуждение II тома «Історії Української РСР»	155
В. С. — Обсуждение в Институте истории АН УССР программы курса «История Украинской ССР» для исторических факультетов педвузов республики	158
Е. П. ШАТАЛИНА (Харьков) — В Центральном государственном архиве Октябрьской революции и социалистического строительства УССР	160
А. Б. (Львов) — Совещание по вопросам вспомогательных исторических дисциплин	162
П. В. МИХАЙЛИНА, И. С. ВИНОКУР (Черновицы) — Научная конференция, посвященная 40-летию Хотинского восстания	163
О. П. — Пример, достойный подражания	163
Ю. К. (Харьков); З. В. ПЕРШИНА (Одесса) — Конференция читателей «Українського історичного журналу»	164

НОВІ КНИГИ

- АМАЛЬРИК О. С. і МОНГАЙТ О. Л.**— Що таке археологія. Переклад з рос. видання 1957 р. Вид-во «Рад. школа», К., 1958, 186 с.
- Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление народного хозяйства Крыма.** (Сб. статей). Симферополь, 1958, 315 с.
- БУДНИКОВ В. П.**— Большеви́стская печать и Великий Октябрь на Украине. Обл. изд-во, Х., 1958, 176 с.
- ГОЛУБ П.**— Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 — февраль 1918). Госполитиздат УССР, К., 1958, 255 с.
- ГРОБОВ Г. М.**— «Правда» в борьбе за подъем идеологической работы (1953—1955). Обл. изд-во, Х., 1958, 121 с.
- ГУРЖИЙ І. О.**— Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту. (З 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). Вид-во «Рад. школа», К., 1958, 168 с.
- Документы внешней политики СССР, т. 2.** (1 января 1919 г. — 30 июня 1920 г.). Госполитиздат, М., 1958, 803 с.
- ДРАЧЕВСКАЯ Н. П.**— Характер и движущие силы китайской народно-демократической революции. (1945—1949 гг.). Львов, 1958, 101 с.
- История Коммунистической партии Советского Союза.** (Главы I—IX). Тула. Кн. изд-во, 1959, 384 с.
- История международного рабочего и национально-освободительного движения.** (Сб. статей), Изд-во ВПШ и АОН, М., 1959, 144 с.
- История СРСР. т. 1.** З найдавніших часів до 1861 р. Первіснообщинний і робітничий лад. Період феодалізму. За ред. Л. В. Черепніна (відп. ред.) та ін. Вид-во «Рад. школа», К., 1958, 832 с.
- История Киева. т. 1.** Вид-во АН УРСР, К., 1959, 802 с.
- Комсомольська слава.** (Зб. нарисів із історії комсомолу Херсонщини). Херсон, Обл. вид-во, 1958, 109 с.
- КОНОВАЛОВ В.**— Иностранная коллегия. Одесса, Обл. вид-во, 1958, 187 с.
- КУЗНЕЦОВ И. В. и ЛЕБЕДЕВ В. И.**— История СССР. XVIII — середина XIX в. Пособие для учителей. Учпедгиз, М., 1958, 436 с.
- Львівський політехнічний інститут. Наукові записки кафедри історії КПРС. Присв. 40-річчю Комуністичної партії України.** (1918—1958 рр.). Львів, 1958, 245 с.
- МАВРОДИН В. В.**— Нариси з історії СРСР. Древньоруська держава. Посібник для вчителів. Вид-во «Рад. школа», К., 1958, 260 с.
- Наукові записки, т. XXXVI.** Историчний збірник. Ужгородський держуніверситет, 1958, 203 с.
- ПЕТРОВСЬКИЙ Г. І.**— З революційного минулого. Держполітвидав УРСР, К., 1958, 147 с.
- ПЕТРЯЕВ К. Д.**— Курс лекцій по історії Франції, Німеччини, Англії, Ірландії і США. 1871—1914 гг., ч. I. 1871—1900 гг. Изд-во Киевского ун-та, 1958, 443 с.
- ПРЕМИСЛЕР І.**— Революційний рух на Україні на початку ХХ ст. (1900—1903 рр.). Держполітвидав УРСР, К., 1958, 167 с.
- Питання історії СРСР.** (Зб. статей). Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1958, 141 с.
- РУБЦОВ Г.**— Військово-бойова робота більшовиків на Україні в період революції 1905—1907 рр. Держполітвидав УРСР, К., 1958, 159 с.
- РУДНЄВ В. В.**— Вивчення тем «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу» і «Будівництво комунізму в післявоєнний період». Вид-во «Рад. школа», К., 1958, 169 с.
- СЕМЕНОВ В. Ф.**— Історія середніх віків. Підручник для педінститутів. Переклад з рос. вид. 1956 р., Вид-во «Рад. школа», К., 1958, 528 с.
- СТРЕЛЬСЬКИЙ В. І.**— Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Вид-во «Рад. школа», К., 1958, 480 с.
- СЛОБОДЯНЮК І. Н.**— Печать нового Китая. Изд-во Киевского Госуниверситета, К., 1958, 340 с.
- ШЕВЧУК Г. М.**— Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918 — квітень 1919 р.). Вид-во «Радянська школа», К., 1959, 174 с.